A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 409/1 Subject Ramayana

Name of MSS Valmiki Ramayana Balkand Tika

Author

Period Folios 391

Script Devnagiri Source Prithipal Singh, Jalandhar

Missing Folios 1

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

Acc. no. 409

ॐ
वा.रा.
टी.
१

ॐ श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीरघुनाथायनमः श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलंपद्मार्चितंपद्मयापद्मस्थेनतुपद्म
नेत्रविनतंपद्माश्रयस्याश्रये यद्वेदत्रयनुतसेवकनिलयंसर्वाश्रयंनिष्क्रियंशश्वन्निष्करशंकरंसुखकरंदेहान्तजोमितलब्धये १
श्रीमद्दशरथदेववीजममलंयस्याक्षरंविश्वमयः कांडैःसप्तभिरन्वितोतिविततोहृष्यालवालोदितः २ पत्रैस्तत्तरसद्दलैःसुवि
तलसच्छाखाशतैःपंचभिश्चात्मश्रीमिफलप्रदोविजयतेरामायणस्वस्तरुः २ वाल्मीकिगिरिसंभूतारामाम्भोनिधिसंगता श्रीमद्रा
मायणीगंगापुनातिभुवनत्रयं ३ वेदवेदीपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे वेदःप्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ४ रामारामा
नुजंसीतांभरतंभरतानुजं सुग्रीवंवायुसूनुंचप्रणमामिपुनःपुनः ५ कूजंतंरामरामेतिमधुरंमधुराक्षरं आरुह्यकविता
शाखांवंदेवाल्मीकिकोकिलं ६ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्यकवितावनचारिणः शृण्वन्रामकथानादंकोनयातिपरांगतिं यःपिब
न्सततंरामचरितामृतसागरं अतृप्तस्तंमुनिंवंदेप्राचेतसमकल्मषं ८ गोष्पदीकृतवारीशंमशकीकृतराक्षसं रामायण
महामालारत्नंवंदेनिलात्मजं ९ अंजनीनंदनंवीरंजानकीशोकनाशनं कपीशमक्षहंतारंवंदेलंकाभयंकरं १० उल्लंघ्यसि
न्धोःसलिलंसलीलंयःशोकवह्निंजनकात्मजायाः आदायतेनैवददाहलंकांनमामितंप्रांजलिरांजनेयं ११ मनोजवंमारु
ततुल्यवेगंजितेंद्रियंबुद्धिमतांवरिष्टं वातात्मजंवानरयूथमुख्यंश्रीरामदूतंशिरसानमामि १२ रामायरामभद्रायरामा
चंद्रायवेधसे रघुनाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः १३ जयतिरघुवंशतिलकःकौसल्याहृदयनंदनोरामः द
शवदननिधनकारीदाशरथीःपुंडरीकाक्षः १४ जितंभगवतातेनहरिणालोकधारिणा अजेनविश्वरूपेणनिर्गुणेनगु
णात्मना १५ नत्वारामंशिवंसांवरामोरामप्रवर्तितः रामायणसतिलकंकुरुतेरामस्तुहृत्पये १६ नत्वरामायणस्यैहिकाम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

2 ष्मिक फलदत्वे मानाभावात्किं तद्व्याख्यानेनेति चेन्न । इदं पवित्रं पापघ्नमित्यादिना नरस्य शूद्रोऽपि महत्त्वमीयादित्यन्तश्लोकै रैहि
कार्यसाधकत्वमस्य स्पष्टमेवेव श्रूयमाणत्वात् श्रीरामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्य
ते सदेति मूलरामायणवचनेन ब्रह्मलोकावाप्तेः फलस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च श्रुतिपुराणयोरत्रैव लाभानुसंधानाद्ब्रह्मलोका
वाप्तिवन्न श्रुतिपाठस्य लीलावतारस्वरूपतया रामस्य विभवैर्भवानुसंधानेन ब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव । नव काव्यालापां
श्च वर्जयेदिति निषेधप्रसक्तिः तस्य ब्रह्मर्षिप्रणीत पुरुषार्थसाधनत्वेन काव्यविषयत्वात् । तत्रास्याध्ययने त्रैवर्णिकस्यैवा
धिकारः गायत्रीप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् । श्रवणे तु स्त्रीशूद्रादीनामधिकारः । अथादिकविर्वाल्मीकिः सर्वोत्तमवस्तुवर्ण
नाय कृतसंकल्पादिवृत्तिन्द्रावहानि शक्तिलाभाय तादृशवस्तुज्ञानाय च कृतकाष्टसमाधिसाधितपरमप्रसादो ब्रह्मणः तत्प्रण
वशल्लब्धेन भगवद्विद्योपासनप्रापणेन देवर्षिं नारदमभ्यर्च्य कोन्वस्मिन्नित्यादि पप्रच्छ । स च देवर्षिः रामकथानन्दितमना राम
चरितमनुस्मृत्य संक्षेपतउपदिश्य यथागतं जगाम । ततस्तद्दत्तब्रह्मलब्धं रामचरितं सरहस्यं निरवशेषं तत्प्रसादाद्देवस्य सम्य
क् विज्ञाय भूलोकवर्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमोचनाय ब्रह्मणोपदिष्टं पूतप एव भगवान् प्राचेतसो वाल्मीकिः स्वकृतशत
कोटिरामायणसारभूतं चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकं कुशल
वाभ्यामग्राहयत् । तस्यास्यादिकाव्यस्यायं सर्गो वाल्मीकेर्नारदस्योपदेशरूपः प्रश्नपूर्वकः सविद्यादितिन्यायेनोपोद्घा
तप्रकोपपेतः । तपः स्वाध्यायेत्यादि श्लोकस्यायैतादृश्य तेन संबंधः । तपस्वी न कृतः स्वाध्यायः । तपः स्वाध्यायः । तपः स्वाध्यायः इति बा
ह्मणमित्यापस्तंबोक्तेः स्वाध्यायशब्देनापत्ताध्ययनकालदेशपरिहारादिनियमोपेतनन्तापफलवदर्थाववोधपर्यन्तस्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्णाला॰॰ यतमनुष्ठीयतेतस्मिन्निरतः तदभ्यासनिरतइतिवावत् यद्वातपश्चस्वाध्यायश्चतपःस्वाध्यायौतयोर्निरतःतपःशब्देनविज्ञप्रसा
देहेतुभूतंव्रतनियमादिकर्मोच्यते यद्वायस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः तपःशब्देनब्रह्मविषयज्ञानमुच्यतइतितज्ञतयोर्विशिष्टपूर्वि
शिष्यप्रसिद्धमुनिपुंगवशब्देनैवउक्ततपःसंपन्नेःसिद्धत्वादितिकतनकहृतः एवंहितपोरतमित्येवसिद्धेस्वाध्यायपदवैयर्थ्यापत्तिः
स्तस्मात्तपःशब्देननिदिध्यासनजन्यपरिपाकवत्ब्रह्मज्ञानमुच्यते मुनिपुंगवशब्देनमननजन्यपरिपाकवत्त्वंबोध्यतेइतिनेते
नगतार्थतेत्यवैवाग्विदांवरइत्यतोर्थेनश्रुतशब्दब्रह्मतत्वविदांपाणिनिपतंजल्यादीनांमध्येवरःश्रेष्ठःमुनिशब्दउक्तार्थःतेषुपुंगव
श्रेष्ठएवंविशिष्टंनारदंतपस्वीकृच्छ्रैकादशभ्रुपवासादिलक्षणंमुख्यंतपः तपोनानशनात्परमितिश्रुतेःस्वाध्यायरूपंवतपः

ॐतपःस्वाध्यायनिरतंतपस्वीवाग्विदांवरं नारदंपरिपप्रच्छवाल्मीकिर्मुनि
पुंगवं ॥ १ ॥

समनस्कंद्रियाणांमैकाग्र्यरूपंवतपः तद्वान् वाल्मीकस्यापत्यंवल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरि
त्यस्माविनिब्रह्मवैवर्तोक्तेः वल्मीकप्रभवत्वेनगुल्मीभ्रूवादिवत्गौणमस्यवल्मीकापत्यंतंगृह्णीत्येवसाधुरयमर्थः यद्वावल्मी
कइतिऋषिविशेषस्यसंतेत्याहुः नारदं नराणामिदंनारंब्रह्मज्ञानंतत्नक्षतिंखंडयतिज्ञानोपदेशेनेतिनारदः गायत्रारायणक
थांसत्तापापभयापहां नारदोनाशयत्वेतिन्नणामताज्ञंतमइतिनारदीयोक्तेः तपश्चक्रेत्यन्वयः ग्रत्रदृष्टरुक्तविशेषणेनदिव्या
र्थविषयश्रवणादिकारसंपत्त्यावक्तुरपिउक्तविशेषणैः सार्वज्ञ्यादिपतिपादितं ग्रहणधारणहेतुशिष्यानुग्रहशक्तिमत्त्वं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रश्नप्रकारमभिनयति कोन्वितिनुशब्दोवितर्के सांप्रतंवर्तमानकालेऽस्मिनलोकेभूलोके कोनुगुणवानप्रशस्तबहुगुणवानि-
त्यर्थः भूमप्रशंसादौमतुप् श्चसौवप्रपंचः कश्चवीर्यवानित्यादि दिव्यास्त्रबलादिजशक्तिविशेषेणपराभिभवसामर्थ्यंवीर्यंतद्-
द्वान्कश्चधर्मज्ञः सकलधर्मरहस्यज्ञः बह्वीमप्यपकृतिमप्येकामुपकृतिंबह्वीमन्यतेइतिकृतज्ञः सत्यवाक्यः सर्वा-
वस्थास्वपियथाश्रुतदृष्टतत्वार्थवक्ता दृढव्रतः आपद्यपिधर्मायपरिगृहीतव्रतविशेषस्यत्यागरहितः २ चारित्रेणेति ।

कोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवान् धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चसत्यवाक्यो
दृढव्रतः २ चारित्रेणचकोयुक्तःसर्वभूतेषुकोहितः विद्वा-
न्कः कःसमर्थश्चकश्चैकप्रियदर्शनः ३

चरित्रमेवचारित्रंस्वार्थिकोण्वृत्ते संपादनेनोच्यते सर्वभूतेषुसर्वप्राणि-
षुमध्येकः कुमानुहितः ऐहिकामुष्मिकहिताबहूश्रोशङ्कभ्यः यत्रसर्वप्राणिषुसाम्यस्ताविषुपिहितकारणशीलइत्यिव्याव
र्तते तत्रहितयोगवत्त्वर्थेपापतेरफक्तं विद्वान्ग्रात्मानात्मसकलपदार्थतत्वज्ञः समर्थः लौकिकव्यवहारप्रजारंजनादेवा
वर्यंसामर्थ्यंतद्वान्कामादिकसौंदर्यवत्वेननित्यसहसद्रूपत्वेनचएकप्रियंकेवलंप्रियङ्कःखोसमित्रप्रियपत्रचूदर्शनंयस्यसः
प्रत्नएकंप्रतिप्रियदर्शनंयस्येति नरफक्तसर्वप्रियत्वयस्याप्रतिपादनात् एकः अहितीयः सर्वासैप्रियदर्शनश्चसङ्कत्यन्य।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. रा.वा. टी. २ 5

आत्मवानिति वशीकृतांतःकरण इत्यर्थः जितक्रोधः निराहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः क्रोधोऽत्र कामादीनामप्युपलक्षणं
द्युतिः सर्वलोकस्यादिहृद्याजनको देहकांतिविशेषः तद्वान् अनसूयकः विद्यैश्वर्यादिना परोत्कर्षासहनमसूया तद्रहितः अ
सूयतेः कंड्वादियगंतात् उपतापार्थान्नण्वुल् संयुगे युद्धकाले जातरोषस्य कस्य रोषात् देवाश्चापि इंद्रादयोऽपि अपिनाऽसुरराक्ष
बिभ्यति अतिबलत्वतोऽस्मानप्यस्य क्रोधः संहरिष्यतीति भयं प्राप्नुवंतीत्यर्थः कस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी अन्ये कस्य संयुगे तस्मा
द्बिभ्यतीत्यर्थः ४ एतदिति उक्तगुणसामान्यापेक्षया एकं एतत् हि यतः एवं पुरुषगुणज्ञानं कस्यास्तीति श्रोतुमहमिच्छामि उक्तगुण

आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ४ एत
दिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरं ५ श्रुत्वा चैतत्त्रिलो
कज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः श्रूयतामिति चामंत्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ६

सामग्र्यस्यैकत्र दुर्लभत्वात्तादृश
पुरुषविशेषज्ञाने मे परं सर्वस्मादपि कौतूहलं कौतुकं कौतुकं वर्त्तते ननु एवंविधनरो मयापि दुर्ज्ञेयोऽनेनाह हि यतः महर्
षे अपरोक्षीकृताशेषार्थस्त्वं एवंविधमुक्तगुणवंतं नरं दिव्यपुरुषं ज्ञातुं समर्थोऽसि सर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योऽसि तस्मात्त्वत्त एव श्रोतु
मिच्छामीति पूर्वेण संबंधः ५ श्रुत्वेति एतत् उक्तप्रश्नजातं त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणानां त्रयाणां सर्वलोकानां तत्त्वज्ञा
तं जानातीत्यर्थः एवं चाह गुणाभावाद्दीपनारदः वाल्मीकेः एतद्वचः श्रुत्वा श्रूयतामिति च आमंत्र्य एकाग्रसिद्धये अभिमुखीकृ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धिः प्रशस्तत्वं च सकृत्गृहीताविस्मरणोहापोहादिशक्तिमत्वं सर्वज्ञप्रशंसादौ मतुप् नीतिः कार्यसंपादकादिप्र
सिद्धा राजनीतिः नवहातन्त्रज्ञाता वाग्मी प्रशस्तवाक् श्रीमान् सर्वाभिशात्प्रिशोभैश्वर्यादियुक्तः यद्वा स्वेच्छयोपस्थितमानिमाहिश्रीरस्य
नामित्युक्तेः श्रीमान् शत्रूणां वा स्मान्नस्मारणो निवर्हणः नाशयिता वा कुलकान्तकेति ल्लुड्विप्रलम्भ इत्यादिना साधुर्द्विका।
लक्षणं कथ्यते विपुलौ मांसलौ उन्नतौ अंसौ भुजशिरसी यस्य सः स्कन्धो भुजशिरोंसो स्त्रीं इति कोशः प्रशस्तलक्षणत्वं च वदरक

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमा
न्छत्रुनिवर्हणः विपुलांसो मह
ाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ९

विनोद्धैंकत्तः उक्तिश्चवदास्मद्ब्राणा स्कंधौ ललाटिका सर्वभूतेषु निर्दिष्टा
उन्नताश्चेत् हवचिप्रदा इति महाबाहुः आजानुदन्त इत्यर्थं शिरो ललाटं श्रवणौ ग्रीवा च दक्षस्य तथा उदरं
पाणिपादं वृषणं दशमहन्त्वत्वं इति शास्त्रोक्तस्य सुलक्षणत्वमुक्तं कंबुग्रीवा कंबुवत्रेखा
त्रयविशिष्टग्रीवः महाहनुः मांसलकपोलापरभागः ह्रणीमांसलहनुस्तु भूपतिः इति संहिता ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बह्व बहूनित्येव बहवो गुणास्त्वया कीर्तिताः तेषु एकत्र प्राकृतपुरुषमात्रे दुर्लभा एव चः पादपूरणे अथापि हे मुने यस्तैर्युक्तः तं बुध्वा ज्ञात्वाहं
वक्ष्यामि तादृशो नरः श्रूयतां अस्मिन्काले लोके तस्य श्रवणेन अस्मिन्कालमित्यर्थः ॥ इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः प्रादुर्भावो यस्य
स तथा रामो नाम राम इति नाम्ना प्रसिद्धः जनैः श्रुतः अस्ति तस्मिन्नेव एकत्र सर्वे त्वदुक्ता गुणाश्चैव गुणा इति शेषः तत्रेदं यौगिकं

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः मुने वक्ष्या
म्यहं बुध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ इक्ष्वाकुवंश
प्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः नियतात्मा
महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ८ ॥

नाम रमन्ते योगिनो अस्मिन् यद्वा रमयति स्वकानिति योगस्यात्र दर्शनात्
नेत्रानाराम रूपादिवस्त्रेषामपि दृश्यत इति दीर्घः नानेव गुणानाह नियतात्मा निगृहीतान्तःकरणः वीर्यं बालवा
न् द्युतिः कान्तिः आपत्स्वपदोरविक्लान्तिः स्थिरत्व धृतिः तद्वान् वशी जितात्मेन्द्रियः बहिरिन्द्रियः ८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

महोरस्क इति महद्विशालमुरो यस्य सः उरः शिरो ललाटं चेत्युपक्रम्य विशालास्ते सुखप्रदा इत्युक्तेः महेष्वासः महान् इष्वासो धनुर्यस्य सः गूढज
त्रुः गूढे मांसलत्वात् निमग्ने जत्रुणी वक्षोंऽसयोः सन्धिगते अस्थिनी यस्य अरिंदमः अरीन् निजभक्तानामरीन् कामादीन् निजभक्तपरितापकर्तॄन्
पापानि वा दमयतीत्यरिंदमः यद्वा अरिंदम इति राज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजय इतिवत् आजानुबाहुः जानुपर्यन्तदीर्घबाहुः दीर्घभुजाढ्य

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुर
रिंदमः आजानुबाहुः सुशि
राः सुललाटः सुविक्रमः १०

भुकस्थिविरं तीवी धनी नर इति ब्राह्मे सु शिराः समवृत्तशिराः समवृत्तशिराश्चैव छत्राका
रशिरास्तथा एवं छत्रं मस्तके दीर्घमायुश्च विंदतीति नारदः सुललाटः रेखाधिकललाटः ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतस्रस्त्रि
स्रोऽथवा रेखिकाः शतं द्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेति कात्यायनः सुविक्रमः गजसिंहादिगतिसदृशगतिः विक्रमः
पादविक्षेपः स्वरो गतिश्च गंभीरस्य प्रशस्त इति ब्राह्मे ।१० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रामा.
बा.टी.
५ ९

समइति समः नातिदीर्घो नातिह्रस्व षणावत्यंगुलोन्मेयोऽयोनांशः सदैवेकसामिसक्ते: समानि अन्यूनानधिकपरिमाणानि विभक्तानि
पृथग्भूतानि अंगानि अवयवा यस्य सः भ्रुवौ नासापुटे ओष्ठे कर्णौ बाहू चैव हनुकौ कूर्परौ मणिबंधौ च जानुनी वृषणौ कटी करौ पा
दौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिरिति सक्ते: स्निग्धवर्णः स्निग्धश्यामलवर्णः इत्यर्थः स्निग्धेंद्रनीलवर्णस्तु भोगं विंदति पुष्कलमिति
सक्ते: प्रतापः स्वजिगीषोत्थागरेहृदयविदारणात्मपौरुषं तद्वान् प्रतापौ पौरुषात्तपादिति कोशः पीनवक्षाः मांसलसमोन्नतवक्षाः वि
शालाक्षः विःस्तृतनेत्रः नासिकाचक्षुषी कर्णौ यस्यायताविसक्ते: लक्ष्मीवान्सीतारूपलक्ष्मी शक्तिमान्वा मोपदत्वाहतं।

समः समविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ध
र्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥१२

एवमुक्तरीत्याशुभानिसा
मुद्रिकाशास्त्रोक्तानि लक्षणानि यस्य स शुभलक्षणः ॥ धर्मज्ञ इति सत्यासंधश्च संधा सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते अभयं सर्वभूते
भ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम इत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञा यस्य यशस्वी रावणवधादिना दिव्ययशाः स्मृतः ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः श्रुतएवत
दायुधेइति यथा त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमानित्युक्तिः संगच्छते ब्रह्मत्वं सेवकस्योपदेशेऽधिकारात् विना ब्रह्मोपदेशाय
नुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् न विद्यते उत्तमो येभ्यः अनुत्तमाः आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजमित्यादिवचस्तु मायामात्रमिति।
शुभत्वे विस्तरः शुचिः प्रतः स्नानादिना प्राणायामाभ्यासादिना अस्माद्वा रागद्वेषहानेन क्षमादिक शरीरत्वाच्च नित्यदात्याभावेन संस्थः वश्यः

५ यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥१२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रजापतीति प्रजापतिसमः ब्रह्मसमः यद्यपि रामो वस्तुतस्तथापि मानुषधर्माणां शोकमोहादीनां मायिकानां तत्र दर्शनेनैवौपाधिकभेदमा दाय तत्सम इत्युक्तिः भार्गवलोकप्रतिबन्धरूपात् जटायुर्मोक्षप्रदानरूपात् स्वेन सह सर्वायोध्यावासिजनस्य सशरीरस्य च स्वलोकनयनरूपाच्च। कारणात्तत्समत्वं सर्वथास्त्येव तस्यैवेहेशत्वयोग्यत्वात् श्रीमानित्येवमादीनां पौनःपुन्यं सकलैश्वर्यादिमत्त्वद्योतनार्थं धाता पितेव सर्वप्र जाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः रिपुनिषूदनः आश्रितजनस्यान्तरिपुशातकः कामादिरिपुनाशकश्च अन्यथा जगद्गुरोर्भगवतो रिपोरेवाभावेन।

प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः। रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षि।

ता १३ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो

धनुर्वेदे च निष्ठितः १४ ॥

तेहि पोषणासंगतिः स्यात् बाहुल्यका त्कर्तरि ल्युट् जीवस्य प्राणिसमूहस्य सकलस्य च रक्षिता एव नैकत्वेन रक्षिता धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादापरिपालनद्वारा रक्षितेति स्वस्य धर्मस्य यज्ञाध्ययनदानदण्डप्रजादिरूपस्य रक्षिता नामाधनमनुष्याणां स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य भाविनोऽपि निराशपूर्वकपरमेष्टमोक्षदानेन रक्षिता तच्चाम्बरीषप्रह्लादध्रुवादीनां रक्षणेन प्रसिद्धमेव वेदानां ऋग्यजुःसामाथर्वणानां छन्दःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदाङ्गानां तत्त्वतः पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता नानाशस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्निष्ठितः सम्यक्परिज्ञाता १४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मेवेति सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसाव्याकरणव्याख्यानानि शास्त्राणि स्मृतयश्च तन्त्रार्थशास्त्रकल्पाख्यास्तु सर्वमूलशब्दप्रासकमाद्या
करणं च शास्त्रं नयैर्वा कार्यमेदकादीन्यपि नीतिशास्त्राणि सर्वेषामेषामर्थेन तत्त्वज्ञः स्मृतिमानुक्तार्थानेवद्दशास्त्रार्थविस्मरणर
हितः प्रतिभानवान् व्यवहारकाले स्फुतस्यप्रस्फुतस्य वउ विनार्थस्य शीघ्रं प्रतिभानेन ज्ञानं तदुक्तं प्रत्तानवनवोन्मेषशालिनी प्रति
भां विदुरिति सर्वलोकप्रियः इष्टस्मर्तलोकानामिष्टाभ्यां चाहितावहः साधुरदीनमधुरस्वभावः अदीनात्मा सत्त्वनासाधारणत्वात्।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः १५ स
र्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः १६

भावेन अदीनस्वभावः अवि
ग्रसनपदैपरायामपि अस्त्वभिनीतः करणेन वा विचक्षणः यथोचितलौकिकसर्वक्रियासु कुशलः १५ सर्वदेति सर्वदा होमदेवपूजास
माप्तिष्ठानकाले तत्तत्कालोचितैः सद्भिः सात्त्विकस्वभावैः पुरोहितद्विजमंत्रिप्रधानादिभिः नदीभिः समुद्र इव अभिगतः सेवितः य
द्वा सद्भिर्भक्तैः सदा सेवितः भगवत्सेवायां कालनियमाभावात् दृष्टान्तेन तत्र शमानां सततां तेन सद्रूपैकां धनयाति आर्यः सर्वेषु जनः सर्वेषु।
सात्त्विकः सोदर्केषु समः हर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहितस्तत्तत्कर्मानुरूपफलदातेत्यर्थः त्वन्येव सदैव सर्वेषामस्या

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

12 स चेति स रामः सर्वैर्गुणैर्युक्तः उक्तैः वक्ष्यमाणैश्च कौसल्यानंदवर्द्धन महाकुलप्रसूततया तन्महिषीत्वज्ञत्वादिरूपस्याभिषेकोचितधर्मस्यात
तादर्शिता गांभीर्यमगाधाशयत्वं तत्र समुद्र इव तुल्यः धैर्यं मनसोऽप्रकंप्यत्वं इष्टवियोगादावनभिभूतत्वमिति तत्र वरणोऽचलत्वया सहाया
भावेपि स्थितिश्च तेन हिमवत्सदृशः १७ विष्णुनेति यद्यपि मानुषोपाधिभेदान्सर्वत्र सादृश्यं दृष्टव्यं यद्वा विष्णुना सदृशः

स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानंदवर्द्धनः समु
द्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव १७ विष्णुना
सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः कालाग्नि
सदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः १८

इति अनन्वयालंकारः चंद्रवत्प्रजाव्यवहारनिरीक्षणकाले सौम्यदर्शनः क्रोधे उक्तकालिके कालाग्निसदृशः परैरधृष्य इति
यावत् क्षमा प्रतीकारसामर्थ्येपि स्वपकारसहिष्णुता तया पृथिवीतुल्यः १८ ॥ ✓ १८ ॥ ✓

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रा॰वा॰
वा॰टी॰
८ 13

यनदेतिन्यागेयनत्यागेयर्मीर्थयनवाय विषयेदित्तयनसंपतो यनदेननवतिथीशेनसमः यस्मिंदेवांशेउपमानेनतत्यागोशेतस्ययनसंग्रहए
वमहतेः यनदृयवहारस्तकतिपयविदशेभ्योभगवदात्तयाकतिपययनदानुमात्राद्यितिवहवः सत्येसत्यवचने अपरोधर्मस्यमूर्तंरमितेत्र
त्युक्ता एतदंतंवालकांडीयार्थसंग्रहः तमेवमित्यादिनाअयोध्याकांडीयार्थसंग्रहस्यारभ्यते तत्रइत्त्वाकुवंशउभवइत्यनेनभगवदावि
र्भावः सूचितः महावीर्यः शत्रुनिवर्हणइत्यनेनविश्वामित्रानुहरणतात्वसपतिताटकावधादिसूचिते लक्ष्मीवानित्यनेनसीतापरिणयः

स्नेहेनसमसत्यागेसत्यधर्मइवापरः तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ ज्येष्ठंश्रेष्ठगु
णैर्युक्तंप्रियंदशरथःसुतम् प्रकृतीनांहितैर्युक्तंप्रकृतिप्रियकाम्यया २० ॥ ॥ २

सूचितं सत्यपराक्रममित्यनेनभार्गवलोकप्रतिबंधादिसूचितं एवंगुणसंपन्नेशागुक्तरीत्यासंक्षिप्तकल्याणगुणयुक्तंसत्यपराक्रमं अमो
घपराक्रमं ॥ ज्येष्ठमिति श्रेष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैःयुक्तं प्रकृतीनांप्रजानांहितैः इहामुत्रहितावहैः युक्तं ज्येष्ठंसुतंराम
प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनांप्रियंकर्तुमिच्छया कामदसःकाम्यजितिशब्दः प्रकृतिसंबंधेनआत्मनःप्रियंकर्तुमिच्छया युवराजेनहि
प्रजाहृत्येसंपादितेसतियवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रमनिहानिरूपंप्रियंस्वस्यभवतीतिवयम् २० ॥ २०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

14 यौवराज्येति युवराजस्य भावो यौवराज्यं पितरि राज्यं कुर्वत्येव पुत्रे सर्वराज्यव्यापारेऽभिषेकपूर्वमधिकृतः पुत्रो युवराजः संयोक्तुं संयोजयितुं म
हीपतिः दशरथः ऐच्छत् अथ तस्य यौवराज्याभिषेके उपदिष्टान् संभारान् क्षौद्रं वर्या संदीतस्यैषा दशमात्राः स्युरित्यादिना वरूथ ज्ञा
स्त्रेणोपदिश्यमानान् दधिमधुसर्पिरादीन् संभृतान् दृष्ट्वा संथरावचनात् ज्ञात्वा कैकयी राज्ञः कनीयसी भार्याथ च कैकेयीत्यवयपथिकेक
यशाद्धादजि केकयमित्रायुइत्यादिना यादेशो गणेऽत्रादिवृद्धौ ङीपि यस्येति लोपे साधुः तथापि अपिमापम षङ्कपात् छंदोभंगनकारयोरिति

यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छज्ज्येष्ठं महीपतिः तस्याभिषेकसंभा।
रान् दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी २१ पूर्वदत्तवरा देवी वरमेनम
याचत विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनं २२ ॥

न्यायेन कैकयीति प्रयोगः पुंयो गलत्वात् ङीषि केकयीति पाठ इत्य
न्ये २१ पूर्वं पूर्वस्मिन् काले देवासुरसंग्रामे दशरथदैत्ययुद्धकाले दशरथेन परिशुश्रूषमाणा सती भार्या यां पर्वलां निदत्तविषयानिवारयितो केकेयी
तुष्टेन दशरथेन दत्तो वरो यस्यै सा देवी यौवराज्याभिषेकसमये प्राप्ताभिषेकादिनि दीनतर्हि याचनमा एनं वक्ष्यमाणलक्षणं वरं याचतकालत्वाद्दा
याचतरानाम याचे द्विकर्मकत्वात् वरद्वयमाह रामस्य राज्यादुद्वासनं भरतस्य तत्पुत्रस्याभिषेचनं च २२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रा.वा.
बा.टी.
८ 15

सइति सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेन सत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः अनेनोहेतोः सत्यरूपेण धर्मपाशेन संयतः बद्धः सन् दशरथः प्रियं सुतमपि वि
वासयामास २३ सइति वीरः अनेकैरपराजेयत्वेनयायोद्धापि स रामः पितुः प्रतिज्ञां सत्यतया स्वविवासनेन अनुपालयन् यद्वा कैकेयीसन्निधौ
पितृवचनपरिपालनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन् पितृवचनकृतात् निर्देशात् आज्ञातः मातृस्वकैकेय्याः प्रियकारणात् प्रियसिद्धि

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियं २३ स जगाम वनं वी
रः प्रतिज्ञामनुपालयन् पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् २४ तं व्रजंतं प्रियो भ्राता
लक्ष्मणोऽनुजगाम ह स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानंदवर्धनः २५ भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रा
त्रमनुदर्शयन् रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता २६ ॥ ~ २६ ॥

निमित्तं वनं जगाम अनेन पितृतत्पत्नीसंतोषकरणमेव सर्वात्मना पुत्रस्य धर्म इति भगवता उपदिष्टं २४ तमिति व्रजंतं भ्रातरं प्रियः रामे सहृ
जप्रीतिमान् २५ भ्रातरमिति भ्रातुः रामस्य दयितः प्रियः सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावं स्नेहासिति यावत् स्नेहादेव जगाम न पित्रादिनिर्देशादिति
भावः इयं रामस्य दयिता इष्टा प्राणसमा निरतिशयप्रेमास्पदं हिता नित्यहितकारी २६ ॥

८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

16 जनकस्यकुलेअन्वयेजातायज्ञप्येषाप्रयोगनिजातत्वापिसीरध्वजस्यदेवयजनेलांगलपद्धतावाविर्भूतत्वादेवशक्तिःप्रतपवाद्देवमायेवेति सेव
अविर्भावादयस्थितिलपादेवैरेवस्वकार्यसिद्धिकांक्षिभिः निर्मिताअभिर्भाविता यद्वाइवशब्दएवार्थेदेवेनभगवताआविर्भावितास्वमाये
वभगवतोअनपायिनीसर्वकार्यसहायभूतासहजशक्तिरेवहिमाया यस्यतिलोत्तमायैवस्थितेति तत्रनिर्मितपदवैयर्थ्यापत्तेः सर्वैः स्त्रील
दिवतदेवमा

जनकस्यकुलेजातादेवमायेवनिर्मिता सर्वलक्षणसंपन्नानारीणामुत्तमावधूः २७ सीताप्यनुग
तारामंशशिनंरोहिणीयथा पौरैरनुगतोदूरंपित्रादशरथेनच २८ शृंगवेरपुरेसूतंगंगाकूले
व्यसर्जयत् गुहमासाद्यधर्मात्मानिषादाधिपतिंप्रियं २९ गुहेनसहितोरामोलक्ष्मणेनचसी
तया तेवनेनवनंगत्वानदीस्तीर्त्वाबहूदकाः ३०

रोहिणीः संनीताशशिनंरोहिणीवरामम् अनुगता २८ शृंगे
तिगंगाकूलेवर्तमानशृंगवेरपुरेस्थितंनिषादाधिपतिंप्रियंहंगुहमासाद्यतत्सहितोलक्ष्मणादिसहितश्रीरामःसूतंरथेनसहप्रापणा
र्थंमागतंगंगाकूलेव्यसर्जयत् परावर्तितवान् २९ गुहेनेति पूर्वार्धंपूर्वश्लोकान्वयि अथतेसीतारामलक्ष्मणाःवनेनदूरोवे
निशामवनद्वारेणापरंपरंवनंगत्वा नेवनंपारंचारस्तेनवनंगत्वातर्था इतिसंप्रदायः ३० ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ।

ॐ
रा.वा.
बा.टी.
२ 17

चित्रेति अनुप्राप्तान् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं प्राप्य ततो रम्यं आवसथं पर्णशालां कृत्वा तत्र वने रममाणाः त्रयः देवगंधर्वसदृशाः सुखं न्यव
सन्नित्यन्वयः तथा पुत्रशोकातुरः पुत्रनिर्वासनपुत्रवियोगजन्यशोकपीडितः ३१ ३२ राजेति तस्मिन् दशरथे गते लोकांतरं गते सति वसिष्ठाद्यैर्वि
नैस्त्रैवर्णिकैः इदं तपलक्षणं मंत्रसहितैर्मंत्रिभिः द्विजैरित्यपि बोध्यं ३३ राज्यायेति राज्यकरणेन नियुज्यमानः प्रेर्यमाणः महाबलः समर्थोऽपि

चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ३१ देवगंधर्वसं
काशास्तत्र ते न्यवसन् सुखं चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा ३२ राजा दशरथः स्वर्गं
जगाम विलपन् सुतं गते तु तस्मिन् भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ३३ नियुज्यमानो राज्याय नैच्छ
द्राज्यं महाबलः स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ३४ गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपरा
क्रमं अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ३५ ॥

सोऽभ्राता तद्राज्यं नैच्छत् ततः रामपादप्रसादकः पूज्यं रामं प्रसादयितुं वनं जगाम पादशब्दः पूज्यवाची ३४ गत्वेति स भरतः महात्मा
नं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैः महान्तं भ्रातरं रामं गत्वा आर्यभावपुरस्कृतः विनीतवेषः ते रामं राज्याय प्रतिनिवृत्तिं अयाचत् याचितिं

४ रामः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

18 ननुपितृमातृदत्तराज्यंत्वय्येवयोग्यमितिममप्रतिनिहतिरनुचितेत्यत्राह त्वमेवेतिसर्वगुणश्रेष्ठेज्येष्ठेसतिकनिष्ठोनराज्यार्हइतिधर्मं
त्वमेवजानासिइतिसिद्धमेवराजाइतिवचोरामममब्रवीत् रामोपिपरमयतीतिश्रुत्वात्रापिपितृवचनरक्षकोपिपितुरादेशात्राज्यंनैच्छ
दित्युत्तरेणान्वयः अत्रहेतुगर्भविशेषणेपरमोदारस्तस्यस्वप्नेपिपरस्मैदानमौदार्यंतद्वतः सुमुखः राज्यादपिवनेप्यम्लानास्य
धिकमुखप्रसादयुक्तः सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनजन्ययशोभिर्गाभियानेच्छदितिकतकः नूतनतीर्थास्तु परमोदारः याचकाभीष्ट

त्वमेवराजाधर्मज्ञइतिरामंवचोऽब्रवीत् रामोपिपरमोदारः सुमुखः
सुमहायशाः २६ नचैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यंरामोमहाबलः ।
पादुकेचास्यराज्यायन्यासंदत्त्वापुनःपुनः २७ ॥

प्रदाननिरतः अर्थिलाभे प्रसन्नमुखः सुमहायशाः अर्थैवैमुख्ये
नप्रसिद्धकीर्तिरपिपितुराज्ञयैवभरतवाक्यंनैच्छदित्याहुः २८ ततः अस्यभरतस्यराज्यायराज्यरक्षणसामर्थ्यलब्धयेदृष्टान्तादोदृष्टश
क्तिकाविन्यस्यैवभवत्स्वप्रदस्यहेषादुकेन्यासरूपेणदत्त्वापुनःपुनः प्रतिनिहर्षिनयाचनः वनदेशसमानन्तरंसर्वथा प्रतिनिवर्तितभव
मिनाभुषेणस्यननिवर्तयामासः अस्मिन्राज्यापेक्षयाषष्ठीदत्त्वेमनूयश्चैकमिदरलंमं दत्त्वेत्यन्वयेपिसंप्रदानस्यशेषत्वविवक्ष
याषष्ठीत्यन्ये यत्तुनिक्षेपस्यप्रदानाभावान्नचतुर्थीदत्त्वेत्यन्वयेपीति तन्नस्वकीयोपाध्यायस्यस्मैचपदंददातीतिमहाभाष्यप्रयो

नविरेपार २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रा॰बा॰
बा॰टी॰
१ 19

सभरतः रामप्रीतिनिवृत्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादौ नमस्कुर्वन्प्रतिनिवृत्त इति शेषः ३८ ततो नमस्कृत्य प्रीतिनिवृत्तः नन्दिग्रामे स्थितो
रामः चतुर्दशसमा रूपप्रतिज्ञातसमयानन्तरं राज्यायाऽऽगमिष्यतीति रामागमनकाङ्क्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यमकरोत् उत्तरार्धस्प
ष्ट ३९ रामस्त्विति उक्तगुणविशिष्टो रामस्तत्र स्वामसन्निधाने नागरस्य मे विहृद्वादिपौरजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकूटे आगमनमालक्ष्य संभा

निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् ३८ नन्दिग्रामेऽकरो।
द्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया गते तु भरते श्रीमान्सत्यसंधो जितेन्द्रियः ३९ रामस्तु पुनरालक्ष्य ना
गरस्य जनस्य च तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ४० प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीव।
लोचनः विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ४१

अनेषां प्रतिनिवर्तनप्रयासाहरमितो ऽपि हृदगमनमिति संचित्य दण्डकान् दण्डकारण्यानि प्रवेशनं वनं बहुलात् बहुवचनं ते
षां रक्षोभिराक्रान्तसंगत्या अपि निर्भयत्वादेकाग्रो भूत्वा प्रविवेश ह इति प्रसिद्धौ ४० प्रविश्येति महारण्यमिति आरण्यकाण्ड
कथासंग्रहः राजीवं पद्मं तेनेव राक्षसप्रद्वारं यत्कृत तदृर्षीश्च नितः शरभङ्गयायाश्रयः ४१ ॥

१

20 वापीतितिपानसमुच्चयः पंचसप्तकः अगस्त्यभ्राताइध्मवाहननामेगिके विहृततेोऽस्मेरगस्त्यस्यभ्राताऽगस्त्यइतिख्यातः सविल्वल
क्षाननेवन्यसखीभिः कोपितोशपदितिमाक्रीडेयपुराणेश्रूयते द्विंयं नु गपि कं कार्यप्रतिग्रहणेनैव हृपादगस्त्यस्य वचनात्पैद्रं
इंद्रादगस्त्यगतं शरासनं धनुः जग्राह पूर्वं भार्गवं जित्वा ततः प्राप्तं यद्वैष्णवं धनुर्भगवता रामेण वरुणे न्यस्तं तद्धि इंद्रेण वरुणाद्दानीया

सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैंद्रं
शरासनं ५२ खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ वसतस्तस्य
रामस्य वने वनचरैः सह ५३ ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधा
यासुररक्षसां स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ५४

गस्त्येस्यापि तमित्यपेक्षार एपकोडेस्फुटं यद्वाइंद्रो विष्णुः
५२ खड्गं चेति अक्षयतूणीनां पयलाभात्परमप्रीतः अक्षयाः सायकाः बाणाः ययोस्तौ तूणीइष्वधी वनचरैर्वानप्रस्थैः ५३ ऋषय
इति तद्वृत्तेवसतोरामस्यांतिकं असुराः कबंधादयः रक्षांसि खरादयः तेषां वधाय वधं प्रार्थयितुं सर्वे ऋषयः अभ्यागमन्
सरामः तेषां राक्षसानां वधं तस्मिन्वने तेभ्यः ऋषिभ्यः प्रतिशुश्राव प्राप्तकालमसुररक्षसां वधप्रतिज्ञानापेक्षेत इति वदन्नंगीकृत

॥ ११ अरण्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
वा.रा.
वा.टी.
॥ 21

प्रतिज्ञातइति अग्निकल्पानांअग्निसदृशानांऋषीणांसत्रिभाविनिशेषः अपेक्षितेनइतिवाशेषः संयतियुद्धे अचिंत्यामितनिजशक्तिवैभवा
न् रक्षसांवधःप्रतिज्ञातस्तेतिसंबंधः ५५ तेनेति तेनरामेणतत्रैवदंडकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपंचवट्याश्रमेजनस्थाननामदंडका
रण्यैकदेशस्थवलनिवेशस्थाने कामरूपिणीइच्छयानानारूपधारिणीः यद्वा पुंसांकाम्यमानरूपवतीविरूपवतीविरूपिताक

प्रतिज्ञातश्चरामेणवधःसंयतिरक्षसां ऋषीणामग्निकल्पानांदंडकारण्यवासिनां ५५
तेनतत्रैववसताजनस्थाननिवासिनी विरूपिताशूर्पणखाराक्षसीकामरूपिणी ५६
ततःशूर्पणखावाक्याद्युद्धायुक्तान्सर्वराक्षसान् खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसं ५७
निजघानरणेरामस्तेषांचैवपदानुगान् वनेतस्मिन्निवसताजनस्थाननिवासिनां ५८

र्णनासाच्छेदेनैवेद्रूपंप्रापिताशूर्पणखावैरूप्यजननात्संज्ञायामितिङीषनिषेधः पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं विरूढंरूपेतस्संजातम
स्याइतितारकादिभ्यइतच् ५६ ततइति ततः तद्रूपकरणानंतरंसर्वराक्षसान्जनस्थाननिवासिनइतिशेषः उद्युक्तान्युद्धार्थं
सन्नद्धान् ५७ पदानुगान्अनुचरान्निवसतारामेणेतिशेषःउत्तरश्लोकान्वयि ५८ ॥ ❀ ५८ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

22 रक्षसामिति चतुर्दशसहस्राणि तत्संख्यासंख्याता निसेनानीति शेषः ज्ञातयः खरादयः खरादयो हि रावणस्यैव मात्रेयाः कृत्वा शूर्पणखाम्
खादिति शेषः मूर्छितः व्याप्तविशः ४९ क्रोधेन वामः स रावणः मारीचेन बहुशः बहुवारं परदाराहरणस्य परमाधर्मत्वं बलवद्विरोध्यस्य
जेनाशं ततं श्रुतस्तेन रामेण बलवता विश्वामित्राश्रमे मदन्व भूतबलेन तेन सह विरोधो न क्षमो न शक्यः नहि तस्य इन्द्रियवार्यमाणोपि

रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ४९ सहा
यं वरयामास मारीचं नाम राक्षसं वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ५० न विरोधो बल
वता क्षमो रावण तेन ते अनाहत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ५१ जगाम सहमारीच
स्तस्याश्रमपदं तदा तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ५२ ॥

मारीचं नाम प्रसिद्धं राक्षसं
सीताहरणे सहायं वरयामास वृत्तवरणे इति स्मार्यमाणोपि ५० नेति सर्वार्थं श्रुत्वान्वयि कालचोदितः मृत्युप्रेरितः रावणः त
द्वाक्यं मारीचवाक्यं तु अनाहत्य ५१ सहमारीचः मारीचसहितः वोपसर्जनस्येति विकल्पात् सहस्य सादेशाभावः तस्य खरादिहं
न्तुर्वेन प्रसिद्धस्य रामस्याश्रमपदं ········ आश्रमस्थानं जगाम ततः तेन मायाविना मारीचेन तौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ

॥ २३

ॐ
रा.वा.
का.टी.
१२ 23

जहारेति हत्वा हतप्राणं कं वृगतप्राणं कृत्वा रामस्य भार्यां जहारेति संबंधः निहतं निहतप्रायं श्रुत्वा गृध्रमुखादिति शेषः ५३ विललाप
परिदेवयत् आकुलेंद्रियः शोकपरवशेंद्रियः तेनैव शोकेन निहतिहेतुप्राप्तेन अभिभूयमान एव सन् गृध्रं दग्ध्वा तेन सीतान्वेषणरूपेति
निर्वेषदग्ध्वाग्निना संस्कृतः ५४ सीतां वने मार्गमाण अन्वेषमाणः रूपेण विकृतं कबंधं राक्षसं ददर्शेति संबंधः ५५ तमिति तं कबंधं निहत्य

जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषं गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीं ५३ राघ
वः शोकसंतप्तो विललापाकुलेंद्रियः ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषं ५४ मार्गमाणो
वने सीतां राक्षसं संददर्श ह कबंधं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनं ५५ तं निहत्य महाबाहुर्ददा
ह स्वर्गतश्च सः स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीं ५६ श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति
राघव सोभिगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ५७

ददाह महाबाहुः रामः स च कबं धः स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वी
यं गंधर्वरूपं प्राप्तवान् ततः तेन रूपेण अस्य रामस्य ५६ श्रमणीं तापसीं धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञां धर्मचारिणीमित्यस्यैव सकलध
र्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः श्रमणीमित्यत्र कर्तरि ल्युट् तपसा श्राम्यतीत्यर्थात् तामभिगच्छेति कथयामासेत्यन्वयः ५७ ॥ ७७ ।

१२

24 शबर्येति सम्यक् पूजितः यथाविधि अर्घ्याद्युपचारैः पूजितः पंपेत्यादिना किष्किंधाकांडकथासंग्रहः संगतः मिलितः ५८ हनुमद्वचनात्सु
ग्रीवो ऋष्यमूके मैत्रीमपेक्षते इत्यादिरूपात् समागतः मैत्रीं कृतवान् हनुशब्दो ह्रस्वांतो दीर्घांतश्च सुग्रीवायेति संगतायेति शेषः शंसत् अ
कथयत् ह्रस्वादसोड्भावः महाबलः सुग्रीवेण स्वकार्यसाधकमहाबलत्वेनावगतः ५९ आदित इति जन्मारभ्येत्यर्थः तत्त्वसिद्धवृत्तं सी

शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ५८ हनुमद्वचनाच्चैव सु
ग्रीवेण समागतः सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः ५९ आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च
विशेषतः सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ६० चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकं
ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ६१

तायाश्च वृत्तं विशेषतः रावणापहारांतं च शंसत् यद्यपि महाबलत्वादिनापि सहायं सर्वं
निर्वाहकः तथापि लोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीवमैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयदिति बोद्धव्यं वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य संबंधि तत्सर्वं श्रुत्वा ६० सस
मानतः रामं महाबलं संबंधलाभात् प्रीतः सुग्रीवः अग्निसाक्षिकं अग्निरेव साक्षी तस्मात् दृष्टायस्पनाट्टशां सख्यं चकार ततो वैरानुकथने वालिना
तव वैरं किं कारणमिति रामकृतप्रश्नं प्रति प्रश्नोत्तरमिति यावत् ६१ ॥ ~ ६१ ॥ ~ ६१ ॥ ~

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रा॰वा॰
बा॰टी॰
२ 25

रामाययत्तस्तुतरमावेदितवंतत्सर्वं रामवृत्तदारापहारांकष्टैः संजातदुःखेन सुग्रीवेणापि रामायस्वावेदितं तदा तद्धृत्वा तेन श्र
णकालेरामेणवालिवधं प्रतिवालिवधमुद्दिश्य सुग्रीवं प्रवालिनं वधिष्यामीति प्रतिज्ञातं ६१ वालिनश्चेति तत्र ऋष्यमूकपर्वते
वानरः सुग्रीवः वालिनो वनेभ्रमणोद्भयानेनवेष्टयोद्भयात्प्रागेवरावणेनगृहीत्वा चतुः समुद्रलंघनादिरूपं कथयामास किंच

रामायावेदितंसर्वंप्रणयाद्दुःखितेनच प्रतिज्ञातंचरामेणतदावालिवधंप्रति ६१ वालिनश्चबलं
तत्रकथयामासवानरः सुग्रीवःशंकितश्चासीन्नित्यंवीर्येणराघवे ६२ राघवप्रत्ययार्थंतुदुंदुभे
कायमुत्तमं दर्शयामाससुग्रीवोमहापर्वतसन्निभम् ६३ उत्स्मयित्वामहाबाहुःप्रेक्ष्यचास्थिम
हाबलः पादांगुष्ठेनचिक्षेपसंपूर्णंदशयोजनं ६४

सुग्रीवः रामो वालिहन्ता नवे ति शंकितः संजातशंकश्चासीत् ६२
राघवेति राघवस्य वालिमहद्बलत्वे विश्वासार्थमुत्तमं बलप्रत्यायनोत्तमसाधनं महापर्वतसदृशं दुंदुभेर्दैत्यस्य शरीरं दर्शयामा
स यस्यकायः इदानीमेतादृशः तादृशं दुंदुभिं वालिना हत्वा पातावमहे प्रक्षिप्य इतस्त्वत्कादर्शयामासेत्यर्थः ६३ उत्स्मयित्वेति वहु

लकाण्डार्थे तीर्थवर्द्धमानस्मितेनकृता ९५

26 विभेदेति पुनश्च प्रत्ययं जनयन् स्वबलविश्वासमुत्पादयन् हेतोः शालाफलमपि हेतुः तदा पश्चैकेनैव महेषुणा सकृत्प्रयोगेनैव सप्त शालान् सप्त शाल
ह्वलान् तत्समीपस्थो गिरिं पर्वतं रसातलं षष्ठम् अधोलोकं च विभेद अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपाताल इति सप्ताधोलोका
एकशालानामार्द्धभेदेन अस्य वालिनाम्य शोकात्तापेन तद्विहप्रयर्थमनतक्कानामप्यन्यशालगिरिप्रस्थादीनां भेदनमिति मन्तव्यं ९६ ततइति ततः
तालभेदानंतरं तेन अतिदुष्करेण कर्मणा वालिवधे विश्वासं प्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेति संजातहर्षमनाः किष्किंदाख्यां गुहां रा

विभेद च पुनः शालान् सप्तैकेन महेषुणा गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ९६ ततः प्रीतमनास्ते-
न विश्वस्तः स महाकपिः किष्किंदां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ९७ ततो गर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हे-
मपिंगलः तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ९८ अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः ।
निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ९९

मसहितो जगाम ९७ ततइति हरि- वरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत् सिंहनादं कृतवान् ह-
रीश्वरः वाली ९८ अनु इति तदा अंगदस्य वा दवगत सुग्रीव राम मित्रत्वेन संयुग निर्गमनं वारयंतीं तारां स्त्रियं मया अकृतापकारोऽय-
मेतस्य मामत्वं नायक करिष्यति इत्यादि वचनैरनुमान्य अनुमतिं प्राप्य अकृतानुमतिकां कृत्वा इति यावत् सुग्रीवेण स-
ह वाली युद्धाय समागतोऽभवत् तत्र संयुगे एनं वालिनं ९९ ॥ ॐ ९५ ॥ ॐ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत इति सुग्रीववचनात् वालिनं जहि काकुत्स्थ मयाद्य ज्ञेयसंज्ञलिरित्येवंरूपात्सुग्रीववचनात् आहवे रणे प्रत्यपादयत् प्रतिष्ठापितवान् सुग्रीववचनादित्यनेन स्वानपकारिवालिवधस्याऽनुक्तत्वेपि मित्रापकारित्वेन तद्वधस्याहननमिति ध्वनितं ७० स चेति स सुग्रीवः दिदृक्षुः जने

ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ७० स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजां ७१ ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवं ७२ तत्र लंकां समासाद्य पुरीं रावणपालितां ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गतां ७३ ॥

दिशु सर्वान्वानरान्समानीय सर्वा दिशः प्रस्थापयामास ७१ तत इति गृध्रस्य संपातेर्वचनात् तस्यां वसति वैदेही नात्र कार्या विचारणेत्येवंरूपात् पुप्लुवे उल्लंघितवान् इतः सुंदरकांडकथासंग्रहः ७२ तत्रेति अशोकवनिकां गतां अशोकवने स्थितां ध्यायंतीं राममिति शेषः

28 निवेदयित्वेति अभिज्ञानं अंगुलीयकरूपं प्रवृत्तिं रामसुग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तांतं समाश्वास्य राघवस्य सर्वोपि व्यापारः तत्समापस्य कफलक
इत्यादिनत्कथनेन वैदेहीं समाश्वास्य गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानमिति पादे प्रतिभिज्ञानं सीतालकस्थितचूडामणिरूपं तोरणं अशोकवनिका
गतप्रासादवहिर्द्वारसन्निवेशं च कारात् अशोकवनं वमर्दयामास १४ पंचेति सेनाग्रगाः सैन्यपतयः पिंगलनेत्रप्रभृतयः मंत्रिसुताः तेऽभ्या

निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च समाश्वास्य च वैदेहीं म
र्दयामास तोरणं १४ पंच सेनाग्रगान्हत्वा सप्त मंत्रिसुतानपि
शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् १५ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मा
नं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् मर्षयन्राक्षसान्वीरो यंत्रिणस्तान्यदृच्छ
या १६

त्यादयः शूरं अक्षं रावणसुतं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य ग्रहणं इंद्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबंधनं समुपागमत् प्राप्तः १५ अस्त्रेणेति मदस्त्रसामोघत्वा
न्तेन बंधनमात्रं कृतः पंचघटिकानंतरं ब्रह्मास्त्रमोक्षः इति ब्रह्मदत्तवरात् तावता कालेन ब्रह्मास्त्रमुक्तमात्मानं ज्ञात्वापि प्रभुदृष्ट्या कार्यांतर
प्रसंगेन रावणदर्शनापेक्षया यंत्रिणः बंधनेन हनूमान् राक्षसान् तितीरः हंतुं समर्थोपि मर्षयन् क्षमां कुर्वन् रावणसमीपं प्राप्तवानिति शे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततइति ततः रावणदर्शनादिव्यापारानंतरं सीतावस्थानप्रदेशं विना लंकां दग्ध्वा रामायप्रियं सीतादर्शनरूपप्रियवार्तामाख्यातुं पुनः रामांतिकं
कपिः हनुमान् आयात् आगतः ७७ सोभीति प्रदक्षिणं प्रदक्षिणमनुपवारं महात्मानं परमात्मानं अप्रमेयात्मा अपरिच्छेद्यबुद्धिदैर्यादिवैभवः
तत्वतः सार्वविभक्तिकस्तसिः दृष्टा सीतेति तत्त्वेनावेदयदित्यर्थः अत्र दृष्टेतिपदस्य प्रथमप्रयोगः रामस्य सीतेति तत्त्वश्रवणे तद्विषयक्रिया

ततो दग्ध्वा पुरीं लंकामृते सीतां च मैथिलीं रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ७७
सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणं न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः
७८ ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः समुद्रं क्षोभयामास शरैरा
दित्यसन्निभैः ७९ दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः समुद्रव
चनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ८०

परसंशयो माभूदित्यर्थः ७८ ततइति ततो युद्धकांडकथासंग्रहः क्षोभयामास लंकागमनमार्गदाने औदासीन्यात्समुद्रमापातालमाकुलीचका
रेत्यर्थः ७९ दर्शयितिसमुद्रः शरैस्ताभित इति शेषः समुद्रवचनात् पूर्वसेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः तमहं धारयिष्यामीत्येवं रूपात् न

30 तेनेति तेनसेतुना आहते युद्धे अत्र कश्चित् पद्येऽभिषिंचदित्यादिश्लोकद्वये अभ्यषिंचत्स लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणं कर्मणा तेन महता देवाइं
द्रपुरोगमाः सदेवर्षिगणास्तुष्टा राघवं तेभ्यपूजयन् तथा परमसंतुष्टैः पूजितः सर्वदेवतैः इति लंकायां लंकाराज्ये राक्षसेंद्र इतनव्यवहारे वि
षयो भवति यथा तथा अभ्यषिंचत् तेन कर्मणा रावणहननादिरूपेण सदेवर्षिसहिता गणाः अथ हर्षिगणास्तत्सहिता देवा इत्यर्थः तदि
दं श्लोकद्वयं पूजितः सर्वदेवतैः अभिषिच्य चैतेनेन प्रकृतमिति शिष्टमिमेमवबोध्यं सीतां प्राप्य अनुपश्चात्परां व्रीडां लज्जां देहवि शेषितां अन

तेन गत्वा पुरीं लंकां हत्वा रावणमाहवे रामः सीतामनुप्राप्य परां व्री
डामुपागमत् ८१ तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि अमृ
ष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ८२

देहीत्यवात्तितिलोकापवादशंकया अतिशयितां लज्जामुपागमत् ८१ तामिति जनसंसदि वानरराक्षससभायां परुषं दीर्घोने
ज्ञात्वरस्येव अतिकृत्वासि मे दृष्टामित्यादिवचनमुवाच लोकस्य नास्यां राक्षसस्य कामादिदोषतः पुनर्जिह्वा त्वासीतिप्रमापनार्थं अमृ
ष्यमाणा पातिव्रत्यसंशयजनितमुक्तवचनं सती त्वनेन पातिव्रत्यवत्ता निजेच्छया अग्निप्राडुर्भीवनशक्तिमत्वयोक्तमिति केचित्

ततइति अग्निवचनात् विशुद्धभावाद्विषयार्थे प्रतिगृह्णीयाद्राघवेत्येवंरूपात् विगतकल्मषां निष्पापां स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य वचनप्रत्ययार्थं प्राप्यसी-
तामंगीकारे निरोषः कश्चित् अग्रहीदमलां रामो वचनाद्गुरोस्तदेति पक्षे तेन तत्रामलामिति पुनरुक्तमापद्येत ८४ तेन कर्मणा सीताप्रत्यापनात्मे-
न कर्मणा ऋषिदेवगणसहितं चराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तेन तोष तत्संतोषेण च प्रहृष्टः सतोषवशाद्देवसर्वैर्देवैः पूजितश्च रामो बभौ ।

ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषां अग्रहीदमलां रामो वचनाद्वै गुरोस्त-
दा कर्मणानेन महता त्रैलोक्यं सचराचरं ८४ सदेवर्षिगणं तुष्टं राघव-
स्य महात्मनः बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ८५ ॥

अत्र केचित् अचराणां वृक्षादीनां रावणकृतपीडापरिमाणाभावेन रावणवधजन्यसंतोषाभावात् एवं व्याचक्षते देवऋषिगणमिति पा-
ठः ऋत्यक इति प्रकृतिभावः तत्र देवगणा इंद्रादयः ऋषिगणा विश्वामित्रादयः एतद्रूपं त्रैलोक्यं सचराचरं अक्षरप्रजाः पतिमनुष्यमात्रप्र-
धानाः तिर्यक्त्वेन तमः पशुपक्ष्यादयऐरावतादयः अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्नास्तान् प्रकृतप्रजास्त्वर्वाक्स्रोतसो मनुष्याः एवं च सत्त्वतिर्यगर्वाक्-
स्रोतोप्रभृतं देवर्षिगणरूपं त्रैलोक्यं तुष्टं रावणस्य समीपे तत्तात्पर्याधीनेन देवऋषिग्रहणमित्याहुः ८५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

32 अभिषिच्येति राक्षसेंद्रं भावितलंकाव्यवहारविषयं कृतकृत्यः शोक इति ज्ञाततद्विभीषणाभिषेकलक्षणकृत्यस्यापि कृतत्वात्कृतकृत्यः अत एव विज्वरः विगतावश्यकर्तव्यविषयवितातापः प्रमुमोदेति ज्ञोदसपदस्तपरस्मैपदं ८५ देवताभ्य इति हतोत्थितवानरोत्तिष्ठन्तु वानरा इत्येवं रूपं वरं रावणवधजनितहर्षवशात्स्वादिहयासमागताभ्यो देवताभ्यः प्राप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संवृतः पुष्पकेणायोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितः जगाम ८६ भरद्वाजेति चतुर्दशे तु संपूर्णे वर्षेह्नि रघूत्तमः नद्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि

अभिषिच्य च लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणं कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ८५ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ८६ भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः भरतस्यांतिके रामो हनूमंतं व्यसर्जयत् ८७ पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा पुष्पकं तत्समारुह्य नंदिग्राममयौ तदा ८८

हुताशनमिति भरतेन प्रतिज्ञातत्वात् भरद्वाजाश्रमे चतुर्दशसमानंतरं मुनिवचनेन एकदिनविवासप्राप्तत्वात्स्वागमनप्रबोधनाय हनुमद्विसर्जनं यद्वा मत्स्वामी वानरसेनया सहाकस्मादागमने भरतादेः शंका माभूदिति तद्विसर्जनं ८७ पुनरिति पुष्पकादवतीर्णेनाप्युत्तरं तत्पुष्पकं समारुह्य आख्यायिकां पूर्ववृत्तविषयां कथां भरद्वाजाश्रमामावरोहात्पूर्वमिव जल्पन्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 33 रा.वा. बा.टी. ८

नंदिग्रामे इति नंदिग्रामे भ्रातृभिः सह स्वस्यापि व्रतपरित्यक्तां जटां हित्वा अनघः श्रीरामः सीतां पुनः प्राप्य अविश्लेषयोगेन सीतायाः स्वरूपेण प्राप्य यद्वा । अविश्लेषयोगेन स्पृष्टां सीतां प्राप्य प्रागविश्लिष्टं राज्यं पुनरवाप्तवान् ८९ एतदनंतरचरितं तत्त्वेनोपदिशति देवर्षिः अतः परमनंतरकालविषयं भविष्यत्त्वेनोपदिशति प्रहृष्टेति अनेन वराणां वधानंतरं रामे राज्यं प्रशासति वाल्मीकेर्नारदं प्रति ज्ञापति प्रहृष्टः आस्तिक्यपुष्टपाशादिसंपत्त्या मुदितः कामेतोभराहित्येन मुदितः अतःकरणः लोकाः सर्वप्रजाः तुष्टः वस्तुप्रदातृभगवतः सांसारिकपारमार्थिकार्थ

नंदिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ८९ प्रहृष्ट मुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ९० न पुत्रमरणं केचि द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ९१ न चाग्निजं भयं किंचिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः न वातजं भयं किंचिन्नापि ज्वरकृतं तथा ९२ ॥

लाभतुष्टः अनपत्यपुष्टः दारिद्र्यकार्श्यरहितः आमयो मनःपीडा रोगो देहजो व्याधिः दुर्भिक्षेण चौरादिभयेन च रहितः भविष्यतीति शेषः यद्वा रामविरहेण दुःखिताः राममिलनेन तुष्टः तथा तद्विरहेण कृशाः तन्मिलनादेव पुष्टः ९० नेति स्वपितृभ्यः पुत्रजीवनस्थितिशेषः अविधवा यद्वेन गमनाद् अंगसंपत्त्या सध्वा वा हेतिशेषः ९१ नचाग्निजमिति पादत्रयेण आधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते चतुर्थे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

34 भौतिकदुःखाभावमाहनवाप्रीतिद्वन्द्वयं द्वपञ्चपञ्चमोपायाभावजं नवनैवभक्ष्यतीत्यन्वयः । एवं नित्यमितिहृततद्गेस्वाभाविकाद्यनी
संवधाज्ञितंप्रजामोदः त्रेतायाद्यधर्मस्यपादांशेनसंवृत्येपिरामपालनवैभवान्नदनाक्रमेलनित्यप्रमोदत्वंप्रथयामस्सभाविहृतानतरमा
द्गुप्रेक्षतिशैह्णानतवाची इच्छादत्वेनादिसद्रूपकथनेननतेषांस्वलोकशर्मिंशनिह्नेतेतितिवाध्यपन्नकनकहृतोश्वमेधायनुष्टा
नश

न चाग्निद्वन्द्वयं तत्र न च तस्करभयं तथा नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ९२ नित्यं प्रमुदि
ताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ९४ गवां कोट्ययुतं दत्वा
विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकं असंख्येयं धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः राजवंशाञ्शतगुणान्स्था
पयिष्यति राघवः चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ९५

नस्यमान्तुषोपाधिशुक्लवत्वावशमनहा
रा ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वमित्युक्तं तत्र भगवदवतारणं पुण्यपापसंबंधस्पर्शतेजविरुद्धत्वात्सुश्वमेधायनुष्ठानं तल्लीलामात्रं
लोकोपदेशायेत्यन्यत्र विस्तारः ९४ राजवंशानितिकामदूपकान्सऊजादितन्न राज्यपदस्थान्राजवंशान्शतगुणान्स्थनेकगुण
हृदिस्थापयिष्यतीनस्थापयिष्यतिशाश्वततद्राज्यप्रदानेनेतिशेषः चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः स्वार्थेष्यञ् नियोक्ष्यति शास्त्रस्थ

अवतारत्यागकालमाह दशेति उपासित्वा नित्यवदनुष्ठायेत्यर्थः ब्रह्मलोकं मायिकवैकुण्ठादिलोकं अनेन निजनित्यकर्मयोगोपनस्यैव सा
लाभं परयावाद्मलोक शाश्वतमिति यतिः ९६ अथ नारदः स्वोपदिष्टसंक्षिप्तरामायणपाठफलमुपदिशति इदमिति पवित्रं वित्तशोधनं
पुण्यं सकलदुरितनाशनं वेदैः संमितं सकलरहस्यवेदार्थप्रतिपादकत्वात् वेदतुल्यं ९७ सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकत्वमुपपादितं

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च रामो राज्यमुपासित्वा ब्र
लोकं प्रयास्यति ९७ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितं ।
यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ९८ एतदाख्यानमायु
ष्यं पठन्रामायणं नरः सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ९९

पुण्यस्यापि त्रिगुणात्मकत्वेन प्रायनत्वात्तयादे यत्नात् इति अनु फलमुद्दिश्य मुक्तफलमुद्दिश्य मुमुक्षूणामपि ग्रहणीये प्राह
एतदिति आयुष्यं आयुःकारणं आख्यानम् आख्यायिको रामोऽपनेश्रतिपाद्यो यस्मिन् रामायणं तं ज्ञात्वा सगणे गणा दासीदासादयः
तैः सह ऐहिकान्भोगान् भुक्त्वा प्रेत्य मृत्वा स्वर्गे महीयते स्वर्गिभिः सत्कृतो मोदत इत्यर्थः पठतीति हेतौ शता ९९ ॥ ९९

36 पठन्निति द्विजः स्वाध्यायी द्विजो ब्राह्मणः पठन् वागृषभत्वं शाब्दब्रह्मपारगत्वं प्राप्नुयात् स्यादिति यच्छब्दार्थे यदि क्षत्रियः स्यात्तदा रामायणं पठन् भूपतित्वं प्राप्नुयात् पण्यैः क्रयविक्रयैः साध्यं मूल्यात् द्विगुणं हस्त्यादिरूपं फलं यस्य तत्त्वं प्राप्नुयात् यतस्मन् हिंशाम्नयादिति फलितार्थः शूद्रोपि जनः त्रैवर्णिकदासः अत्र शूद्र एव जनित्यध्याहारः महत्त्वं द्विजेन रसर्वप्रजाभ्यः श्रेष्ठदेहान्तेस्तोपरि जनवर्णप्राप्तिलक्षणं च महत्त्वं प्राप्नुयात् ९९ ग्रन्थसमाप्यअश

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ९९ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे प्रथमः सर्गः। नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिं ।१॥

प्रतिपादकत्वध्वननाय गायत्र्या द्विमात्रेरेणोपक्रम्यादिति गायत्र्यन्तिमाक्षरेण समापितवान् इत्यार्षे रामायणे बालकांडे प्रथमः सर्गः १ हरिः ॐ नारदस्येति विशारदः विशिष्टव्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विविधार्थी विशारदा वाणी यस्य सः सहशिष्य इत्यत्र वो पसर्जनत्सेति वैकल्पिकत्वात् सभावः प्रथमं रूपं वाक्यगुणसम्पन्नं वदतः उत्तरसमकृतं तन्मितिपूजयामास इति विविक्तं भगवद्वचनमित्यादि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 37
रा.वा.
बा.टी.
१९

यथावदिति आपृच्छ्यैव साधुयामीत्युक्त्वैव अभ्यनुज्ञातः यथासुखं विहरतामिति र्वाल्मीकिवाक्यमनन्तरं वै अभ्यनुज्ञातः अनेन गुरुशिष्ययोः स्वे
ष्टभक्तिप्रकाशनं विहायसमिति पुंलिंगं २ सइति सवाल्मीकिः तस्मिन्नारदे देवलोकं गते सति मुहूर्तं स्वाश्रमे स्थित्वा पश्चान्माध्याह्निकार्थं
जाह्नव्या अविदूरतः समीपे वर्तमानं तमसातीरं जगाम यद्वा मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गते इत्यन्वय इति तत्र श्लोकद्वयैककल्पनेमानाभा

यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसं २ स मुहूर्ते गते त
स्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ३ स तु तीरं समासाद्य तमसाया
मुनिस्तदा शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमं ४ अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ५

वात् अन्वयकल्पनस्याप्रमतिकरा तितत्राद्यमुहूर्तादिति पाठस्तु कल्पितः ३ ४
अकर्दममिति अवतरणप्रदेशस्य पंकराहित्यमनेनोच्यते तीर्थं ऋषिजुष्टजलं निशामय पश्य अत्र प्रशमो दर्शनमिति मित्वा भावा
दहसत्वरमणीयत्वे हेतुः प्रसन्नाम्बिति सन्मनुष्यचित्तस्य कामादिदोषराहित्येन निर्मलत्वात्साम्यं ५ ॥ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

38 न्यस्यतामिति वल्कलामितिपादेछांदसंस्त्रीत्वं वल्कलोस्त्रियामितिनिर्देशः इदमेवमुत्तमंतमसमपिगांतेतीर्थंमथाहूकालातिक्रमाद
गाहेतिशेषः ६ एवमिति वाल्मीकेनेति तस्येदमित्यण् प्रायच्छतेतिछांदसंनियतः सेवापरः ७ सइति नियतेंद्रियः विचारसर्वतुष्टानयो
गैपकांतदेशानिरीक्षणायेतिशेषः ८ तस्येति तस्यवनस्याभ्याशेसमीपेचरन्भगवान् तद्वनाभ्याशएवचरंतमनपायिनंसहायिवियोगर

न्यस्यतांकलशस्तातदीयतांवल्कलंमम इदमेवावगाहिष्येतमसातीर्थमुत्तमं ६ एवमुक्तोभ
रद्वाजोवाल्मीकेनमहात्मना प्रायच्छतमुनेस्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः ७ सशिष्यहस्तादादायव
ल्कलंनियतेंद्रियः विचचारहपश्यंस्तत्सर्वतोविपुलंवनं ८ तस्याभ्याशेतुमिथुनंचरंतमनपायि
नं ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिस्वनं ९ तस्मात्तुमिथुनादेकंपुमांसंपापनिश्चयः जघानवैर
निलयोनिषादस्तस्यपश्यतः १०

हितंतत्रैवचारुनिस्वनंक्रौंचयोर्मिथु नंददर्शअनपायिनमित्यार्षं ९ तस्मादितिमिथु
नात्विभक्तंएकंपुमांसंपापनिश्चयः जघानतत्रपापनिश्चयः यतएववैरनिलयः नित्यमपकारिष्वपिप्राणिषुअकारणवैराश्रयः सए
वनिषादः तस्यपश्यतः तमृषिंतत्रनादरत्यजघानपश्यतइतिषष्ठीचनादरे १० ॥ ५ ॥ १० ॥ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 39
रा.वा.
बा.टी.
२.

तमिति वेष्टमानं लुठंतं निहतं दृष्ट्वा निषादेनेति शेषः करुणां गिरं दीनं शब्दं रुराव अकरोदित्यर्थः पादांतरे रावपक्षिरूपमा विप्राकाशे पक्षिमणेक
रोतिसेत्यर्थः ॥ वियुक्तेति सहचारिणा होरात्रमिति शेषः ताम्रशीर्षेण ऊर्ध्वादिवत् ताम्रवर्णशीर्षगत चूडायुक्तेन मत्तेन कामरसभोगव
शादिति शेषः अत एव पत्रिणा संभोगकालत्वात् हितेन पतत्रवता सहितेन समसंगतेनात्मपूर्णरति नादत्पंतशोकः इत्यं भूतेन पतिना वियुक्ता

तं शोणितपरीतांगं वेष्टमानं महीतले भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरं ॥१
वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणी ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ।२
तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितं ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ।३
ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः निशाम्य रुदतीं क्रौंचीमिदं वचनमब्रवीत् ।४

रुरावेति पूर्वेणान्वयः ।२ तथाविधं कामभोगवशं धर्मात्मनः तयादाक्षिण्याहिंसादिधर्मप्रवणचित्तस्य कारुण्यं दयासमजायत ।३ ततश्च
निकरुणवेदित्वात् संतातकरुणत्वात् स्वः क्रौंचदसः निदेः सन्नाधीनत्वा भार्याह्वानिनिः रुदतीं क्रौंचीं निशम्य दृष्ट्वा अयं काममोहित
पक्षिवधरूपः अधर्म एवेति निश्चित्य क्रौंचीविषयकरुणावत्त्वेन अर्थान्यापकारिणि निषादे आविर्भूतकोपः इदं वक्ष्यमाणवचनं ।

मंगलम्
२.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

40 मानिषादेति क्रौंचहंतृव्याधं प्रत्युच्यमाननिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्ट एव किंच मा लक्ष्मीर्निषीदत्यस्मिन् तत्संबोधने मानिषाद यद्यस्माद्धेतोः क्रौं
चमिथुनात् मंदोदरीरावणरूपात् एकं काममोहितं रावणं अवधीः हतवानसि तस्मात् त्वं शाश्वतीः समाः अनेकान् संवत्सरान् प्रतिष्ठां
यांप्रतिष्ठां सर्वलोकैश्वर्याभिवृद्धिं आगमः प्राप्नुहि तेनार्थतः शापेनापि मनाक्काव्यार्थसूचनेनेदमुक्तेः श्रीरामकृतरावणवधरूपकाव्यार्थः
काव्यादौ अवश्यकर्तव्याशीर्वादश्च सूचित इति तीर्थः कतककृतप्रत्युक्तं हंतृनिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्ट एव किंच नितरां सदेवर्षिगणः
णं त्रैलोक्यं स्ववशादयति पीडयतीति निषादः तस्य संबुद्धिः हे निषाद रावण यद्यस्मात् क्रौंचमिथुनात् खलीभावार्थात् क्रुंचेः पंचायत् क्रौं

मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितं ॥१५॥

चेनतः स्वार्थिकोऽण् क्रौंचं राज्यत्यागवनवासादिदुःखेन अणुमलीभूतं परमकार्श्यं गतं यत् मिथुनं सीतारामरूपं तस्मात् एकं सीतारूपं यस्मात् अवधीः व
धीः वधप्रायक्लेशं प्रापितवानसि ततस्त्वं प्रतिष्ठां यावल्लंकापुरे श्रीरामबाणैर्विशिष्टेन ब्रह्मणा प्रतिष्ठादत्तां तां अगतः प्रसंगागम इति का
व्यार्थसूचनं त्रैलोक्यस्य परममंगलरूपं चेदं सत्यं सरस्वत्याः पुरस्तादाविर्भाविश्च मित्याह अत्रेदमवधेयं रावणवधे जाते अयोध्याराज्यप्राप्त्यनंतर
रं नारदं प्रतिप्रश्न इति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् तदुत्तरकालिकेन तत् श्लोकस्य एवंविधिर्वदितस्याक्रार्थस्य कतकमते कथं संगतिः कथं वा सर्वं तास्व
सरस्वतीभूतमर्थमाशास्यत्वेन निर्दिशेदिति तीर्थः व्याख्यानेपि इदं काव्यार्थसूचनं क ॥ ~ ॥

ॐ 41 रा॰बा॰ बा॰टी॰ ११

विनाकथमित्तिनइक्तसंमतिश्लोकार्थोऽनुमन्यते नत्ववाल्मीकेस्तथात्वमर्थे किमिदं व्याहृतंमया इत्युक्तेरसंगतेनच किमिदमित्यस्यपर्यवसंगयेव
त्वर्थः तदपि च श्लोकोऽभिगीतो भवति महतः परिवेष्टारो महान्तस्तावसनगृहे इत्यादिवद्दृशः प्रीतिरूपलंभेनेह शासन्निवेशस्य श्लोकत्वे
तुम्बनेरस्तानमित्यस्यानितमनुचितत्वात् शाकुननारदऋषिसंवादस्यापि श्लोकरूपतयानैवसदेह करणोचित्याच्चतस्य श्लोकत्वंस
र्वकेवलसम्बन्धेनैवपततां श्लोकान्तरमेव श्लोकेत्वस्यापि निबन्धनमिति कल्पनानन्तकामानाभावः प्रत्युधाप्रपन्ने स्वप्रथमत्वबुद्धिरू
कथितवचनस्य रूपार्थे नात्यर्थसमस्यापि भावाच्चमाऽयोगाभावेऽगमउत्पत्तौ वन्मात्रेणलड्भूतनवेस्य च प्रीतिस्त्वाद्याशिषोऽप्रनी
तिश्च पततश्लोकनिर्गमकालेकवेः कामकरिष्यामीतिउद्देश्यभावाच्च ब्रह्मोपदेशानन्तरमेवहितत्याउद्भिवाल्मीकेः ममतपश्चिमा
ति नारदात्स्वमुनच्छ्रवणानन्तरमुनेः स्ववर्णने च ज्ञातात्वात्तत्रैवस्य च करुणरसमयत्वेन प्राधान्यकाव्येऽतिकरुणापवितेसेवाधिकारा
तत्र्षेः करुणोद्बुतत्वजिज्ञासयेव पूर्वदत्तस्य शापस्य पुनरुक्तत्वकरणे नदाक्षिसंपादनाय च मुनेः ईक्षणाच्च भगवान् रामराघवेन्द्र
षादरूपेणपश्यतो मुनेः ऽरनल्पमनाहत्य क्रौञ्चवरदेविशेषरूपं जयान ततस्तदिक्षाशादं नत्यामित्यनयानथापेरणाद्बुमस्तावधर्मो
पमनेनक्षतनइतिरूपापापमतेतिनिषादूयतत्वकाममोहितं क्रौञ्चमिथुनात् मिथुनीभूतात् क्रौञ्चयुगात् विभक्तमेकमवधीः तत्व
मपिषाश्वतीः समाः प्रागः शेषभूतान्निवहन्निवर्षाणि प्रतिष्ठां त्वं सीतासाहित्ये न स्थितिं इहमागमः माशाश्वहे किंच त्वमल्पका
लमेवतत्याचासपक्रमिथुनीभावपर्यन्तं इति याचतद्वनिशमृवान्मुनिः एकमवधीरित्युक्तेर्यथा च त्वयास्त्री विरहितः क्रौञ्चः सा
वनायकहीनाकृतातथात्वमपिप्रियया स्वभार्ययाहीनोभावः सा च त्वया हीना
भवत्विति पर्यवसानं प्रागमइत्यागमस्त्वमाङ्योगे प्राषत्वात् नस्मरहोत्
पत्वतपतइन्तरं व्रजणःसकाशात्स ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

42 कलरामहंतां तत्तानवरत्नाभीत रकालेहत्तेजस्मान्मिथुनादेकमितिश्लोके वैरनिलय इति विशेषणेन सूचितं रत्नः सेवतस्य लोकटष्टावैर।
निलयत्व प्रसिद्धेः निषादस्यापि प्राणिषु न वैरं किं तु हारायेर्थं न मेव न हननमिति प्रसिद्धेश्च यन प्रवारणपकोशे मृगपाच्य मनस्मपक्रम्यवि।
नो वैरं वीराद् नेति त्वनीयं यदि दं ते दं परप्राणाभिहिंसनम निर्वैरं क्रियते समस्थितमिति च वक्ष्यति डी एप वश्य सनान्यथ कामज्ञानि भवेत्
नेति वोय क्रमेड क्रुं नन्वीदृशाय स्त्वयाके न मानेन निर्णीत इति चेत्तु शृण क्रूपान्तर सारस्यान् तच्चा ये स्फुटं तत्र संदेहस्थले नात यामिणि प्रवक्ष्य
तत्र क्रमेण शिवशिवासंवादे रामस्यैवमेवं वर्णने वत्सविशेषाः ये ततो जानपदः कश्चित्पामरः काष्ठविक्रयी स्ववधू तन्वे गृहादरावणस्य गृ।
होषितां गर्हयामास वैदेही दुर्हृदां लोकनिंदकः तच्छ्रुत्वा देवि चारेभ्यो भीतो लोकापवादतः आहूय लक्ष्मणं शाह रामो राजीवलोचनः शृणु
मे वचनं गुह्यं सीतात्यागकारणम् वाल्मीकिना यथा भृगुणा शप्तोस्मि किल लक्ष्मण तस्मादेतां त्यजाम्यद्य जनो वाच्यकारणमिति तथा
स्कंदे पाताल खंडे अयोध्यामाहात्म्ये तत्र न्यनीर्थं एवमेव प्रस्तावे शायां क्वापि दिमंत्रं मशावतस्य मकल्मष प्रोवाच क्वनेत्र ब्रह्मान् तत्राग।
त्यस्त्वसंस्कृतः तु निषादात्मवैरामान्मयाचते मागतः तस्य संवर्णनेनैव स्वे लोकास्त्वं भविष्यसि इत्युक्त्वा तं जगाम शुभ्र ब्रह्मलोकं।
सनातनः ततः संवर्णयामास राघवं ग्रंथकोटिभिरिति कोटिभिः शतकोटिभिः चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरमित्यप्युक्तेः
तच्च संपूर्णं ब्रह्मलोके इस्मै तिति इह तु कुशलवोपदिष्टा चतुर्विंशतिसाहस्री सलं योगवासिष्टे तु शापांतराण्युक्तानि यथादि
सनत्कुमारो निष्काम अवसत् ब्रह्मति वैकुंठादागतो विष्णुस्त्रैलोक्याभिपतिः प्रभुः ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलो
कनिवासिभिः विना कुमारं तं दृष्ट्वा ह्युवाच भगवानीश्वरः सनत्कुमारास्तब्धोसि निष्कामो गर्वचेष्टया अतस्त्वं
भवकामार्तः शारजन्मेति नामतः तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 43
रा.वा.
बा.टी.
२२

वेनतवास्तिपत किंविल्का लंहितनत्य क्कातमन्तानीभविष्यसि शापितः शाम: किंविल्कालमवताेरोतरे(स्य लकालं तन्यक्कात हूपंतस्क्का य
ज्ञानीसइवतथा भृगुभार्याहता दृष्ट्वाशेवावक्रोधन्यूर्छितः विस्रोनवापि भार्यायाविंयोगो हि भविष्यति तथाहं दयाशापितो विस्रुक्ले
नेयत्तयाकृतं श्रुतस्त्वं स्त्रीवियोगं हि वचनान्ममयास्यसि शापितः शामाच्चलनेपत्निवेष्टेणसंभोगहूपेनयाभार्या हि देवदत्तस्यपत्नी
स्त्रीनीरसंस्थिता न्टसिंहवेषधृविस्तृहशापं चतमागता तेनशाप्रोन्टहरिर्दुःखार्तः स्त्रीवियोगतः तवापि भार्यया सार्धं वियोगो
हि भविष्यतीति ३ः(खार्तः त्ततीयार्थे शापं प्रथमाद्दुःखातो नेत्यर्थः तारापापत्यैकिंश्च्छिदाकाङ्क्षेतत्रैवैवस्थानइत्यलंविस्तरेण पावे
सेनम्लनिनारामेषाजीवलोचनः नमसोपवने पाशो वेषभृक्जानकीपतिः । श्रीरामः प्राकृतो लीलो स्त्रीयावर्णयितुंनदा मं
दोदरी पतिमित्रं क्रौं चयुहतवान्प्रभुः २ श्रेउंजेनिहतं तदृष्ट्वामतिः शापमयानदो विरेमा तिष्टमात्तात्वं निषाद्भविहिंसकं ३ वे
णापं कृत्वैवसर्वात्मानं तैवांतरधीयत पोका क्रान्तस्त्ववाल्मीकि ब्रह्मणाभ्युसुवोधितः ४ तोक्तागंमीरोज्जमत्वै दोझुयविंश्व
ब्राणप्रेरणजरक्कयोतकश्चव्यापादितोरावणः लंकाकापिविभीषणायसहसामद्वेवहस्तेर्पिता कृत्वैवं रखुनायककस्यच
दितेकोवानरोनावति ५ ॥

२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्येति मयास्य निनाशांतेन तपस्विना शकुनिशोकपीडितेनेदमीदृशं क्रूरं तपोनाशकरं किं व्याहृतमिति वीक्ष्यतोंतर्याभिः ड्रेरगायाभिषा
निषादे सर्वतो महत्वसंभावनया दृश्यमानकोवैतद्विपरीतसंभावनयाऽतिविषमयशस्करं महापातकं भ्रांत्याद्यधिकं पापं व्याहृतमिति चिंता
तावभूवेव यद्येतत्सर्वं वाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवगायनतायाः काव्यस्य करणात्तदुक्तत्वमेव मंक्तिः अत्र व्यथायाश्चिंतायां स्तापशोत्त
तात बभूवेति लिङ्संगतिः स्यात् यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपकस्यचित्कविषयस्य वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाद्व वाल्मीकिवियोक्तिः।

तस्येत्थंब्रुवतश्चिंताबभूवहृदिवीक्षतः शोकार्तेनास्यशकुनेः किमिदंव्याहृतंमया ।६ चिंतयन्सम
हाप्राज्ञश्चकारमतिमान्मतिं शिष्यंचैवाब्रवीद्वाक्यमिदंसमुनिपुंगवः ।७ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्री
लयसमन्वितः शोकार्तस्यप्रवृत्तोमेश्लोकोभवतुनान्यथा ।८

पारोहणमारोपणस्थंयमपितथोक्तिरूपोपोद्घातत्व
ध्यानन्नायेत्यस्य ।६ चिंतयन्निति महद्यशस्करमिदं कर्म हृतमिति चिंतयन् स तत्संकल्पनयाऽस्यं गतिं संकल्पं चकार तदभिलापकंच
दैवात्कश्चिच्छिष्यमब्रवीदिति संबंधः ।७ पादेति सुप्तावरबद्धपादैर्बद्धः अक्षरसमः छंदःशास्त्रोक्ताक्षरसंख्याविषमरहितः तथा तंत्री वीणा ल
यस्तालस्तद्गवेणहस्ताभिनयानां समकाले विरामसाम्यांप्युक्तः तेन्यामारोपणवाक्यैः सहगानयोग्य इतियावत् अतः शोकार्तस्य प्रवृत्त घाऽ
नोचित्येन वृत्तेनापि मे मम श्लोको यशोरूपो भवतु अन्यथाऽयशोरूपो मा भूदित्यर्थः अत्र भवत्विति पादपद्ववद्वरूपश्लोकसंमतस्तीर्थसंमत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 45
रा.बा.
बा.टी.
२३

शिष्य इति एवं ब्रुवतस्तस्य महर्षेर्वाक्यं शुश्रोभवतित्येवंरूपं स्पष्टः सन् तत्थैवेदं यशोरूपमेवेदमित्युनमोदनेन प्रतिजग्राह संगीचकार तस्माद्गुरो।
देनेनगुरुस्तस्य शिष्यस्य रूपेपि प्रसन्न तुष्टोभवदित्यर्थः १९ स इति अभिषेकमिति मध्याह्नकर्मणोनुष्ठानोपलक्षणं तमेवार्थं श्रवणानःस्माश।
कारस्मोकोत्पत्तिरूपं उपावर्तत न्यवर्तत २० श्रुतवान्बहुश्रुतः पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरोपरिस्थापितकलशमादाय गुरुपश्चाज्ज।

शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमं प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोभवन्मुनिः १९ सोभिषेकं ततः कृ
त्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि तमेव चिंतयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः २० भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीत
तः श्रुतवान्गुरोः कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोनुजगाम ह २१ स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्म
वित् उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः २२

गामेत्यन्वयः २१ स इति प्रवेशानन्तरं कथाश्चकार स्वसमातृशापार्थकश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः यत्तध्यानमेवानयागायज्ञा
श्लोकमेव रुद्रदशायान्येन ध्यानमास्थितः इत्यर्थः इतिन त्रप्रदास्थितोन्याः कथाश्चकारेत्यस्यासंगेरित्यलं ध्यानपदार्थानामभिसंहृष्णा

२३ ॥

46 अथतच्चिंतानिवर्तयितृब्रह्मागमनमाह आजगामेतिस्वयंप्रभुः अनन्यसाधनविनिरीहकत्तयासर्वलोकस्रष्टृपयोगितानैश्वर्यादिशक्तिमान्।
अतएवभूरादिलोकनिर्माता तथापद्माकोत्सारणवशादतिचिंताक्रांतं २३ वाग्यतः अतिसंभ्रमवशाद्यतवाक्प्रयतोनितरांनम्रः २४ पूजया
मानयेति वंदनस्तुतिःप्रणम्येतिप्रश्नगर्भः पाद्येमितापुनरान्वयि २५ पद्मंमनिवृत्तायनामयं आमयःपीडातद्रहितंखयपद्मीनमितियवत्

आजगामततोब्रह्मालोककर्त्तास्वयंप्रभुः चतुर्मुखोमहातेजाद्रष्टुंतंमुनिपुंगवं २३
वाल्मीकिरथतंदृष्ट्वासहसोत्थायवाग्यतः प्रांजलिःप्रयतोभूत्वातस्थौपरमवि।
स्मितः पूजयामासतंदेवंपाद्यार्घ्यासनवंदनैः प्रणम्यविधिवच्चैनंपृष्ट्वाचैवनि
रामयं २५ अथोपविश्यभगवानासनेपरमार्चिते वाल्मीकयेचऋ
षये संदिदेशासनंततः २६

तप इतिशेषः ततःस्रष्टाग्रनंतरंस्वयमासनेउपविश्य ऋषयेआसनंसंदिदेशआसने उपविष्टमनुमेनेइत्यर्थः वाल्मीकयेचऋषयइतिपाठः
एतेनब्राह्मणाउशनंदृष्ट्वोत्थानंवंदनमनामयमित्युक्तेःब्राह्मणस्यपंप्रश्नः स्मार्ताचारविरुद्धः तदेवमित्यनेनैवसिद्धयतमित्यस्यैवैयथा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 47 लोकपितामहे भाविष्टेसतितदनंतरतपास्वयमप्याविशदितिसंबंधः २७ तद्गतेनकौंचगतेनवैरंगदृणाति साचासौप्तद्विस्तडता कतीरिलड

रा॰बा॰ वाऽल्पकात् विषादेनेनिशेषः कष्टंहननंक्रौंचवधरूपंतयोनाशासंपादकशापवृत्तिःस्मारणेनकष्टकृतंममेतिशेषः २८ कष्टमेवाह।

बा॰टी॰ पद्मति हत्यान् हतवानित्यर्थःक्रौंचदसंबंधकारणात्तदृशपमानकारणंविनाऽपसमीपेब्रह्मणःसमीपे २९ शोकपरायणःक्रौंचवधत

२५

ब्रह्मणसमनुज्ञातःसोऽप्याविशदासने उपविष्टेतदातस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे २७ तद्गतेनैव

मनसावाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः पापात्मनाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना २८ यस्तादृशंचारुरवंक्रौं

चंहन्यादकारणात् शोचन्नेवपुनःक्रौंचीमुपश्लोकमिमंजगौ २९ पुनरंतर्गतमनाभूत्वाशोकपरा

यणः तमथचतनोब्रह्माप्रहसन्मुनिपुंगवम् ३० ॥

तत्क्रौंचीजःरवदर्शनजेनस्वस्यस्वत्वतस्तपोहानिकरशापार्थकस्पावृशंनोतिःपरागजेनचशोकेनव्याप्तःअतएवांतर्गतमनाअं

तर्गतस्मेकार्थएवदतविनःश्लोकंजगाविति संबंधःततथाशोकग्रस्तहृमनमदिव्केयावतीर्णसरस्वतीनजातीतिसंहृवेत् ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

48 तद्वचनमेवाह श्लोकद्वयात्मकमिति ग्रंथं त्वयावद्धः श्लोको यशोरूपप्रवाहप्रवाहात्मश्लोकशब्दस्य पद्य पर्यायो जनेस्त्विति पाठस्य संगतताश्चेतः श्री
स्लोकेरेव ब्रह्मणः श्रोविततात् ममतद्यशोरूपस्य यशोरूपतापोदीनमिति नास्ति संगतिः श्लोकप्रवर्तयेति पाठेति यशोरूपप्रवाहयत्वयावद्धोज्ञत
वविचारः संदेहोमास्त मद्वचनात्त संकल्पाद्वा सतथाभावशमेरित्याशयः ननु भवत्त तदाशिषा तथात्वमस्तु परं तेषां नस्वभावस्य च्छेदसर
णीवागत्यतमनु चिंते त्वयि मा विषादं कुर्वित्याह मच्छंदादित्यादि मत्संकल्पादित्यर्थः विस्तरवतारम्भ मत्स्य संकल्पापि स्वसंकल्पवेनोक्तः एक

श्लोकद्वयात्मकं ग्रंथं बद्धोनात्र कार्याविचारणा मच्छंदादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ३१

मूर्तिस्तवेयं देवान्स्तुविस्तपिनामहाइत्तिवंशो।   क्तः नवीर्हस्यशंकल्पोब्रह्मणोपि किमर्थम् इति चेत् शृणु ग्रंथोप
रस्पदारविवियोगादिजनक कर्मस्वसदारविवियोगादिकं जनयितुं मालंतेषामपि ब्रह्मशापस्तज्जनने स्त्यमिति लोके ब्राह्मणमाहात्म्यख्य
यितुं एवं राज्यादि सर्वे पि कामजयप्रवाहमोनतद्यतदोगवापत्तमिति च स्वयं वहारेणशिक्षयितुं नस्यायश्चिन्तविषयस्य कीर्तिवर्णनेन
सूतेर्यशोरूपार्थं भगवद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात् केवलतिकन्यायेने नरजन्मानां सर्वपापप्रायश्चित्तं रामायणाख्यं वर्णदीत्य
र्थं वो ध्ययित्वं चेति गद्दाणपनत्वष्यस्तरस्यारसवलेन मयायोजितमतो निःसीधं सत्सदयाविचारयन्न ३१ ॥ ॐ ३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ ५१
रा॰बा॰
बा॰टी॰
२५

एवंप्रकारस्य हत्तस्यापि प्रागयस्य भगवद्धि मनसेप्येन रसकलमन्वायुक्तप्राय क्षिन्नानिवर्तस्य यं प्रज्ञाननौ शापत्तत्र्वरित वर्णिन सूपेप्रायश्चित्तमस्या
दृत्ताविरामस्य चरितमिति लोके रामस्य रमते इतिरामः वाऊलकात्कर्तरि युजनेनलोकात्पियुणामलोकातर्षा मिश्रणाक्षेत्रयः कुरुत्व
मिपश्चधर्मात्मन इत्यनेन रावणादिवधवनेकौंचवधोपि धर्मफलक एव लोकव्यवहारेण लोकहितमावद्ध्यकमात्रेतिसूचितं २ २

रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरुत्वमृषिसत्तम धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ३२ वृत्तं कथय धीरा
रस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतं रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ३३ रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां
च सर्वशः वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ३४ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ३५ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमां यावत्स्थास्य
न्ति गिरयः सरितश्च महीतले ३६

वृत्तमिति अस्य नारदोक्तविशेषण त्वदपौन — कृत्स्नं धियतीरयमीरयतीति धीरः तेन बहिश्रेर
कत्से न्यर्थः तेन गायत्र्या भूतस्य वृत्तं रामलक्ष्मणयो राक्षसानां सीतायाश्च यत्प्रकाशं तदीयानां प्रकाशनक विदितं यदि वा यद्रूपि
तदीयानामपि रहः अविदितं तदपि सर्वं ते विदितं तदपि सर्वं ते विदितं भविष्यति अनेन तत्करणयोग्यतादानं तच्च मानिषादेति वृत्तप
द्यालोच्यापि वाक्यज्ञोनि सरिष्यति सापि नामाया भविष्यतीति नास्या अपि सत्यत्वं भावीति ध्वनितं ३ एवं सामर्थ्यादनोपसंहरति कु

२

॥ ॐ श्रीरामचन्द्राय नमः २५

50 तावदिति यावत्तत्कृतकथाप्रचारस्तावदस्थस्थानं स्थायस्वंमपि कोऽथ कारणात् अधोगमनयोग्योऽपि त्वं ऊर्ध्ववर्तमानेषु मल्लोकेषु निवत्स्यसि अध्य
ति नाकोऽमया सह सोऽस्यामीति तीर्थः लोके षिनितत्वयमभिप्रायं बहुवचनेन ऊर्ध्वमधश्च विद्यमानेषु मल्लोकेषु सत्रिर्मितलोकेष्वपि निवत्स्यसि सर्वत्राप्रति
हतगतिः संचरिष्यसीति ततः परं मुक्तिं प्राप्स्यसीति तात्पर्यः तत्र मल्लोकेष्वपि सञ्चारित्वं ध्वनितं इतीति तत्रैवान्तरधानेनाप्याप्तनपासिरूपेणोक्ता ३८
तदिति विस्मयं आश्चर्यं तस्येति प्रीयमाणाः आश्चर्यमिदमसकृदिति पर्यन्ते हृष्यन्तोऽपि नमोऽदितप्राहुश्च वक्ष्यमाणमित्यर्थः ३९ तदेवाह समेति

तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ३७ तावदूर्ध्वम
धश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ३८ ततः सशिष्यो भगवान्मुनि
र्विस्मयमाययौ तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ३९ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृश
विस्मिता समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ४०

समाक्षरैश्चतुर्भिरित्यादि यः अनुवंशागीतः सः प्रत्युत्तिशापेन शोकोत्पादनं तदनुव्याहरणादनुभूयः शोकः विप्रतः शोकपद श्लोकत्वं प्राप्त इति व
गेमन्या महेशतिसंबंधः इत्येतावेयं तेनास्य श्लोकस्य करुणरसमयत्वं ध्वनितः अनुत्तरश्च क्रौंचो वालेवनकः क्रौंची विरावानुदीपितो निदविषपक्षोऽयम्
भिचारिकोमानिषादेत्यादिवाक्यानुभावकः करुणो रस इति बोध्यं यत्र एवं श्लोके प्राहुः इत्यस्य पदतीनुपकरणां पुनः पादेनानेदवेतोऽभू
वत्रिति फलितार्थकथनं अत्र वश्लोके भूयोऽनुव्याहरणान्मुहुर्मुहुः शिष्यैः पुनः पाठात् लोके शोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धोऽभवत् श्लोकत्वमाप्त

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ओं 51
रा.वा.
बा.टी.
२९

मस्यैति ईदृशो मत्तिषादेति वल्करुणरसप्रधानेरित्यर्थः अनेनवान्ये रसास्त्वङ्गभूता इति ध्वनितं ५१ उदारेति उदारस्य यद्वत्तं च
रितं उदारस्वायत्तचरितं तदनुरूपार्थबोधकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अस्य यशस्विनो रामस्य दृष्टं रामस्य नारदोपदिष्ट
श्लोकशतैरिति शतशब्दोऽनंतवाची ५२ एवं काव्यनिर्माणमुक्त्वा तच्च श्रोतृन् अभिमुखीकरोति तदिति समासः नञ्स्नुरुषादिः
संधिरेकादेशादिर्योगः प्रकृतिप्रत्ययोः एते उपगता यस्मिन् व्याकरणालंकारशास्त्रमर्यादा अस्मिन् काव्ये ताद्दृशं काव्यं रघुवरचरितं तत्
हणितं तद्रूप समः एतन्मकषादिदोषरहितो मधुरः करुणरसमुक्तत्वेन माधुर्यगुणप्रधानः उपनतः प्रसन्नतनतपोः ध्यस्तदोषकवा।

तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ५१ उदारवृत्ता
र्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं का
व्यमुदारदर्शनः ५२ तदुपगतसमाससंधियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् रघुवरचरितं
मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ५३

कैर्निबद्धं उपनतत्वेन समासरगु एवंनादर्शितानमुदापेनवैदर्भीरी
तिमत्त्वं ध्वनितं रघेगत्याथी त्रिषत्तरत्तुवरशब्देन तस्य सर्वोत्तमथमित्वं ध्वनितं अहशस्यापि मिथ्यार्थकत्वे उपादेयत्वं स्यादतस्त्राहृहेति
प्रणितं वाल्मीकिप्रभृतिशमसत्यवाग्महर्षिप्रणीतं ऋषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वं रघुवरचरितमिममेनोक्तमेव दशशिरसश्च वधमित्यनेन
नतं दत्तमिदं श्रोतव्यमिति सूचितं तेन वक्ष्यचितफललाभात् उत्तरकाण्डेतस्यैव लभारतस्य हरिवंशवत् अनेनवाग्निसर्गवर्णेवा
तस्य ककरणपर्यंतस्य त्यागेष्वेणमेनसमाधिना व्यवस्थितीतिप्राचः परेत्तदशशिरसो वधं चेमन्वयः चेनसीतात्यागादिरूपोत्तरकाण्डी

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतिश्रीरामायणतिलकेवालकांडेद्वितीयःसर्गः २ अथेतिहासरूपात्कथाविषयंरामचरितरूपंवस्तुश्रुत्वासमग्रंप्रकाशरहस्यसहितंकृविंतिवचलम्
त्वाच्छतानस्यधीमतोरामस्ययद्वृत्तंचरितंसरहःप्रकाशंतत्भूयःपुनःव्यक्तंसाक्षात्कारविषयोयथाभवतितथाकर्तुंमन्वेषतेउंभक्तेस्मेतिशेषः ध
र्मार्थेतित्रिवर्गोपलक्षणंफलतेनतत्सहितं हितंमोक्षफलं १ उपयोगमेवाउपेपिप्राचम्येत्यर्थः सम्यक् स्पृस्तुकाचमनरीत्याइत्थमन्वेषणमपिप्राय

इत्यार्षेरामायणेवालकांडेद्वितीयःसर्गः २ श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्धर्मार्थसहितंहितं व्यक्तमन्वेषतेभूयो
यद्वृत्तंतस्यधीमतः १ उपस्पृश्योदकंसम्यङ्मुनिःस्थित्वाकृतांजलिः प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेग
तिं २ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादशरथेनच सभार्येणसराष्ट्रेणयत्प्राप्तंतत्रतत्वतः ३ हसितंभा
षितंचैवगतिर्यावच्चचेष्टितं तत्सर्वंधर्मवीर्येणयथावत्संप्रपश्यति ४

स्यसंपादकानामपत्तत्वांप्रागग्रेषुदर्भेषुस्थित्वा धर्मेणयोगजनेनबलप्रसादरूपेणचगतिंरामादीनांचरितरूपांमन्वेषजेप्रतिपत्तेनपश्यति
स्म २ रामेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं भार्याःकौसल्याद्यायाः तत्सहितेनरामादिभिःप्राप्तंयत्प्राप्तंसंवद्धंचरितंराजपालनादिरूपंहसितादि
पंचतत्सर्वंतत्वसमाहितततः धर्मवीर्येणयोगजबलेनपश्यतिस्म ३ ४

रा.बा. बा.टी. २ 53

अयोध्यावासकालिकं वृत्तं निरीक्षितवतस्तदनन्तरं वनकालिकं च निरीक्षितमित्याह स्त्रीतृतीयेनेति द्वितीयो लक्ष्मणः तत्सर्वं चेति चस्य ततउत्तरका
लिकमुत्तरकाण्डस्थं चेत्यर्थ इत्यपरे ५ तेनेदं दर्शनं सम्भवदित्याह तत इति पूर्वाचरितयोगाभ्यासादित्यर्थः योगं समास्थितस्तत्र समाधावुपलभ्य
तिपश्यत्तीत्यर्थः यन्निर्वृत्तं जातं इदमुपलक्षणं पञ्चभाविनः वृत्तस्यापि पश्यति स्मेति यावत् ६ तदिति धर्मेण योगजेन ज्ञानेन स महामतिः तत्स

स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने सत्यसंधेन रामेण तत्सर्वं चान्ववेक्षत ५ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ६ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्तुमुद्यतः ७ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरं । समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरं ८ स यथाकथितं पूर्वं नारदेन महात्मना रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः ९ ॥

र्वं मत्वा तन्मतानुगतं वक्तुमिष्टं काव्यं अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाव्यकरणस्य रागप्राप्तत्वमुक्तं का
मेति काम्यरूपार्थः पुरुषार्थस्तद्रूपेण गुणेन फलेन युक्तं धर्मार्थेति पुरुषार्थफलेन विस्तरवत् विस्तरेण उभयप्रतिपादकं तद्वान्त
वेत्यर्थः इत्यनेन काव्यगुणालंकाराद्युपेतत्वमुक्तं सर्वश्रुतीनां मनोभूता उपनिषदस्तासां हृद्यं तदर्थप्रतिपादकं तेन मोक्षफलकत्वमु
ख्यातं तांतरस्य चमत्कारित्वं प्रतिपादितं ८ स इति रघुवंशस्य तद्वंश्यावतीर्णरामस्य नारदकथनक्रमेण वृत्तचरितेन तत्प्रतिपादकं काव्यं चका।

७ २

54 विस्तरेणावर्णनीयानंतगुणान्द्दष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणामित्युक्तेः समासेन संक्षेपेणाह जन्मेत्यादिना बालस्वयमनुतनस्यपरा
भिभवसामर्थ्यं सर्वानुकूलतां सर्वेषामनुवर्तनरूपां प्रियतां विशेषासह्यतपर्यवसायिनीं वस्तुसौंदर्यबलाभ्यामनिवर्त्यां विषयाभावा
मपि दोषाणामदर्शनकरीं व्यसनसहस्रसंपातेष्वनिवर्त्यां प्रागनुपस्कृतवस्तुमात्रालंबिनीं स्वच्छप्रेमपदवाच्यां नंदिषयतां एवं भगवति
रामे मायापाशवत्तेजातप्रेमविच्छेदविषयं प्रेमोत्पादयितृ दिशरथनंदनरामस्य जनककृतानपर्यवसायीति बोध्यं त्वांतिश्चमानोपि परुषं नोत्र

जन्मरामस्यसुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलतां लोकस्यप्रियतांक्षांतिंसौम्यतांसत्यशीलतां १० नाना
चित्राःकथाश्चान्याविश्वामित्रसहायने जानक्याश्चविवाहंचधनुषश्चविभेदनं ११ रामरामवि
वादंचगुणान्दाशरथेस्तथा तथाभिषेकंरामस्यकैकेय्यादुष्टभावना १२ विघातंचाभिषेकस्यरा
मस्यचविवासनं राज्ञःशोकंविलापंचपरलोकस्यचाश्रयत् १३

रंशक्तिप्रधेनेश्वरत्वरूपां सौम्यतां अक्रूरदर्शनतां १० नानेति विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेण सहगमने तदुपस्थितिकाले सभापांमार्गे गमन
नकाले चित्रा नानाकथा योगवासिष्ठोक्ताः बलातिबलेति पाठे काः कथाः अत्र ग्रंथे उक्ता गंगादिकथाः श्रुत्यर्थः एतेनानेकचित्रार्थमाइतिचत्वार्यपि पाठाः स्युः
जानक्याश्चेति चेतोर्मिलादिसंग्रहः ११ रामेति द्वितीयः परशुरामः गुणान् विनयवत्तयनृपान् १२ विघातं चेति विवासनं वने प्रतिप्रस्था
पनं परलोकस्य चाश्रयं परलोकगमनं मरणमिति यावत् १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रकृतीनामिति प्रकृतीनां वंचनापूर्वकविसर्जनमयोध्यांप्रतिपरावर्तनं निषादाधिपो गुहः सूतः सुमंत्रः २५ गंगाया इति भरद्वाजानुज्ञानं संमतिः
वास्त्विति वास्तुनकर्मचित्रकूटे गृहनिर्माणं निवेशं तत्र गृहेवस्थानं प्रसादनमयनकर्तृकं २६ पादुकेति श्रेष्ठपादुकयोः भरतकर्तृकाभि

प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनं निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा २५ गंगायाश्चापि
संतारं भरद्वाजस्य दर्शनं भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनं वास्तुकर्मनिवेशं च भरतागम
नं तथा प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलाक्रियां २६ पादुकाग्र्याभिषेकं च नंदिग्रामनिवासनं दंड
कारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा दर्शनं शरभंगस्य सुतीक्ष्णेन समागमं अनसूयासमास्यां च अं
गरागस्य चार्पणं २८ दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं त
था वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा २९ राघवस्य वि
लापं च गृध्रराजनिवर्हणं कबंधदर्शनं चैव पंपायाश्चापि दर्शनम् ३१

भिषेकं नंदिग्रामस्य तिनरं ग्रतिशाये
न्वासनं भरतेन तत्र गते सर्व प्रजाः तत्रैव वासं कृतवन्त इत्यर्थः २७ दर्शनमिति अनसूयासमास्यां अनसूयया सह सीतायाः समास्यास
हासनं यद्य येन तत् विराधवधानन्तरमेव तथापि क्रमेण नान्यर्थीभावाद्धान्यपेनाभियानं अंगरागः चंदनादि २८ दर्शनमिति अगस्त्यस

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

56 ऋष्येतिप्रत्ययोत्पादनेनशालभेदादिभिः सुग्रीवस्यविश्वासजनने विग्रहंयुद्धं २२ वालीतिसुग्रीवप्रतिपादने सुग्रीवस्याभिस्थापनंसमये·
प्रदियाज्ञाकर्नेचेति रामसुग्रीवयोःसंकेतः वर्षेतिवर्षाकालिकवासांगीकरणं २४ कोपमितिउपसंग्रहंवानराणांमेलनंपृथिव्याश्च

शवरीदर्शनंचैवफलमूलाशनंतथा प्रलापंचैवपंपायांहनुमद्दर्शनंतथा २१ ऋष्यमूकस्यगमनंसु।
ग्रीवेणसमागमं प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहं २२ वालिप्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनं
ताराविलापसमयंवर्षरात्रनिवासनं २४ कोपंराघवसिंहस्यबलानामुपसंग्रहं दिशःप्रस्थापनंचै
वपृथि———वेदनं २५ अंगुलीयकदानंचऋक्षस्यबिलदर्शनं प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चापिदर्श
नं २६ पर्वतारोहणंचापिसागरस्यापिलंघनं समुद्रवचनाच्चैवमैनाकस्यचदर्शनं २७ राक्षसीतर्ज
नंचैवछायाग्राहस्यदर्शनं सिंहिकायाश्चनिधनंलंकामलयदर्शनं २८ रात्रौलंकाप्रवेशंचएक।
स्यापिविचिंतनं आपानभूमिगमनमवरोधस्यदर्शनं २९ दर्शनंरावणस्यापिपुष्पकस्यचदर्शनं
अशोकवनिकायानंसीतायाश्चापिदर्शनं ३० अभिज्ञानप्रदानंचसीतायाश्चापिभाषणं राक्ष।
सीतर्जनंचैवत्रिजटास्वप्नदर्शनं मणिप्रदानंसीतायावृक्षभंगंतथैवच राक्षसीविद्रवंचैवकिंकरा।

निवेदनं सुग्रीववानरान्प्रतिपृथ्वीसंस्थाकथनं २५ अंगुलीयकदानेरामकर्तृकं हनुमतिप्रायोपवेशनं प्रायेनअनशनेनवानराणां
उपवेशनंसमुद्रसमीपेवासः २६ एकस्यापिविचिंतनं असहायस्यकर्तव्यविचारः चेसर्थः अवरोधान्तःपुर २९ यानगमनं ३०

रावणस्यदर्शनं ३६

अभिज्ञानंप्रदानंगुलीयकं ३३

ॐ 57
रा॰बा॰
बा॰टी॰
२१

ग्रहणमिति लंकाया दाहेन तत्रत्यानामाकंपनं लंकादहे हनुमद्गर्जनमित्यर्थो वा प्रमिमर्दनमिति पाठे लंकावासिनां दाहेन प्रमितो मर्दनमित्यर्थः प्रतिप्लवनं पुनः सागरोत्तरणं २३ मणिनिर्यातनं सीतया दत्तस्य शिरोरत्नस्य राघवे दानं नलसेतुः नलनिर्मितसेतुः २४

ग्रहणं वायुसूनोश्च लंकादाहाभिगर्जनं प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा २३ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बंधनं २४ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लंकावरोधनं विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनं २५ कुंभकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणं रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे २६ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनं अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमं २६ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमं २७ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनं स्वराष्ट्ररंजनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनं २८

प्रतारं सेनाया इति शेषः २५ निबर्हणं मारणं अरेः रावणस्य २६ अयोध्यायाश्च गमनं नडद्देपर्कगमनं २७ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवं सर्वत्र चकारस्त्वनुकर्षणे २८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

58 अनागतं चेति यत्किंचिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वकालिकस्य भूयस्त्वमनंतरकालस्य अल्पता द्योत्यते तत्सर्वं मंत्रैः सर्वतो विशिष्टं
काव्यं चकार निबबंधेत्यर्थः ३९ इति श्रीरामायणतिलके बालकांडे तृतीयः सर्गः ३ प्राप्तेति अनेन रावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमिति सू
चितं वाल्मीकिः तद्विषयवासी ऋषिरिमर्यादत्वगंतव्यं चरितं तत्संनिककाव्यं अर्थवत् धर्मालंकारादिप्रशस्तार्थं आत्मवानिति पाठे
अवहिताऽन्तःकरणः प्रशस्तमत्वर्थ आत्मशब्दोऽन्तःकरणवाची चतुर्विंशदिति चतुर्विंशतिरित्यर्थः छांदसः शतानीति पुल्लिंगोऽप्येवं त
था पंचशतत्वं सर्गसंख्या षट्कांडानामेव श्लोकसंख्यात्वेऽप्रमाणमित्याहुः कतककृतस्तु उक्तसंख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्य
दर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसंख्याया अपि आधिक्यदर्शनाच्च उत्तरकांडे यसर्गसंख्योक्तस्य प्रदिमोयश्लोकानन्त्वाषश्रमा

इत्यार्षे रामायणे बालकांडे तृतीयः सर्गः ३ प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः चकार चरि
तं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् १ चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः तथा सर्गशतान्पंच ष
ट्कांडानि तथोत्तरं २ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरं चिंतयामास कोन्वेतत्प्रयुंजीया
दिति प्रभुः ३ तस्य चिंतयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ४

कृः २ कृत्वा तु इति सहप्राज्ञः सहितपदः भविष्यणसहसहितं विशिष्टं यदुत्तरं तेन सहितमिदं काव्यं उत्तरनियोगात्तत्प्रसादाच्च कृत्वा कोन्वप्रभुः
समर्थः एतत्प्रयुंजीयात्सभासु पठनश्रावणेन सम्यगिति चिंतयामास सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्य सभविष्यमिति सविशेषणत्वेनाधः
समासः भविष्यं च सीताविसर्जनमारभ्य ससैन्य तस्याः भूप्रवेशांतरकालिकमिति परे प्रयुंजीयादिति छांदसं ३ तस्येति भावितात्मनः रामच
रितवर्णनेन शुद्धचित्तस्य अगृह्णीतामिति छांदसं आवांगाताराविति काव्यपादग्रहणं कृतवंतौ मुनिवेषौ राजकुमारौ व्याश्रमस्थितिवशान्मुघ्नाभू

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 59
रा॰वा॰
बा॰टी॰
३॰

कुशीति ददर्शेकाववत्रहूलोयोग्पतयाः पश्पदित्यर्थः ५ ततिति धीर्धीरणावतीमेधा परिनिष्ठितौ ज्ञातावेधाध्ययनौ उपबृंहणंवेदस्यतत्तदर्थे
तात्पर्यग्रहणं तद्रूपाणार्थाय प्रयोजनाय ग्रनेनकृतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतया प्रमाणमसोपादेयत्वंचसूचितं ६ काव्यमितिरा
मस्यायनेन स्वतिपादकं तथा सीताचरितप्रतिपादकंचमहत्काव्यं पौलस्त्यवधमित्येवनामकंचकारः तन्नाव ग्राहयेत्निष्टेवेणसंबंधः

कुशीलवौतुधर्मज्ञौराजपुत्रौयशस्विनौ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शाश्रमवासिनौ ५ सतुमेधावि
नौदृष्ट्वावेदेषुपरिनिष्ठितौ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः ६ काव्यंरामायणंकृत्स्नं।
सीतायाश्चरितंमहत् पौलस्त्यवधमित्येवंचकारचरितव्रत ७ पाठ्येगेयेचमधुरंप्रमाणैस्त्रिभिर
न्वितं जातिभिःसप्तभिर्युक्तंतंत्रीलयसमन्वितम् ८

यथाकृतस्वचरितव्रतवर्णानुरूपमाद्यकाव्यस्यपि श्रुपालवधइतिनाम ७ पाठ्ये इति इतः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं पाठ्यगेययोर्भावे एतत् यतो
तेनपाठेगानेचमधुरं गानतंत्रीनाडीसमस्यकृतिभेदोपेतं उभयत्रापि मधुरं श्रोतृस्वादजनकं प्रमाणानि द्रुतमध्यविलंबितानि सप्तजात
यः सप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्टगानानामपीतियावत् ८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रसैरिति वीरादीनित्यादिशब्देनाद्भुतशान्तसंग्रहः शृंगारादिरसैर्वीरादिरसैश्च युक्तं नवरसयोगीतियावत् ईदृशं काव्यं तावगायतां ९ तौ विशे षयति तौ त्विति गांधर्वस्य समयस्यैतद्यस्य तत्त्वज्ञौ स्थानं वक्षश्छेदनावनयोः समाहारः स्थानमूर्छनं तत्र कोविदौ तत्त्वज्ञौ यद्वर्थं हृदयग्रंथः कर्मो लपाकादयः प्राणसंचारस्थानस्थामिति अभिधीयते उरः कंठः शिरश्चेति तत्स्थानत्रिविधं भवेत् मंद्रमध्यवतारं चैव विशाडिल्यः तथा पञ्चैव सा मू॰

रसैः शृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः वीरादिभी रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायतां ९ तौ तु गांधर्वतत्त्व-
ज्ञौ स्थानमूर्छनकोविदौ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गंधर्वाविव रूपिणौ १० रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वर-
भाषिणौ बिंबादिवोत्थितौ बिंबौ रामदेहात्तथापरौ ११ तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमं
वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिंदितौ १२ ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे यथोप-
देशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ १३

स्वराः मूर्छनाश्चैनाः सेत्सुदाहृतेति च यत्र गीतिविशेषे इत्यर्थः रूपिणौ मूर्त्तरूपवंतौ रूपेति मूर्जद्रूपमवयवसंस्थानं लक्षणं संपन्नावित्यस्यैव विवरणं मधुरस्वरेति बिंबात्मूर्याद्देहात्स्थितौ बिंबौ प्रतिबिंबाविव तथा रामदेहात्प्रतिस्थितौ परौ रामदेहाविवेत्यर्थः ११ ताविति धर्म्यं धर्मादनपेतं वाचोविधेयं विनाप्युक्तकंपाद्ययोग्यं १२ ऋषीणामिति द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्यायेन साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगतुः तत्तत्सकाव्यस्य गानादेश्च तत्त्वज्ञौ समाहितौ सावधानौ

गो॰
रा॰बा॰
बा॰टी॰
२१

लक्ष्यलक्षणे निपादेसामुद्रिकविद्भिर्लक्ष्यंपरीक्ष्यंलक्षणंसुलक्षणं तेनलक्षितौ श्रुतौ अतएवमहात्मानौ महाभागौवभाग्यंश्रवणगीयमानमिदं
माख्यानंभवद्भ्यामृषिसंसदि राजर्षीणांपुण्यकृतां साधूनांचसमागमे गुरुणैवमनुशासितौ अश्रूणांमधुरस्वराविति क्वचित्पाठे तदनन्तरमृषी
तिघासदृतमेव भावितात्मनांशुद्धचित्तानां ।१४ मध्येसभमिसभायामध्येसभमित्यव्ययीभावः समीपस्थौ यथाहितौ इत्यर्थः तच्छ्रुत्वेत्यादि ।१५।१६ प्रशस्तव्यौ विनीतौ इमावनेलौ

महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनां ।१४ मध्येस
भंसमीपस्थाविदंकाव्यमगायतां तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेबाष्पपर्याकुलेक्षणाः ।१५ साधुसाध्वितिता
वूचुःपरंविस्मयमागताः तेप्रीतमनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौगायमा
नौकुशीलवौ अहोगीतस्यमाधुर्यंश्लोकानांचविशेषतः ।१७ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवद
र्शितं प्रविश्यताउभौसुष्ठुतथाभावमगायतां ।१८ सहितौमधुरंरक्तंसंपन्नंस्वरसंपदा एवंप्रशस्य
मानौतौतपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः ।१९

पौच्छोदसौ अहो इत्याश्चर्यं ।१७ चरेति प्रत्यक्ष वृत्तमपश्यतसत्वरितं एवंभूतविप्रशंसातदृष्ट्वात्तयोर्गान
माह भावंकाव्याभिप्रायं तत्तद्रसरूपंप्रविश्यतन्मयीभूयसुष्ठुयथाश्रोतृणांरसाविर्भावोभवतितथागायतामित्यर्थः ।१८ सहितावितिमधु
रंप्रादतो गानतत्र रक्तं उच्चैः स्वरसंपदा षड्जादिस्वरसंपन्नं यथाभवतितथाऽगायतामितिपूर्वेणसंबंधः एवंप्रशस्यमानौ हीनौतैस्तपःश्लाघ्यैः ।१९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

62 संरक्ततरमत्युज्ज्वलतरे तथाप्यत्यर्थमधुरं ततोरामायणगानश्रवणानंदपरवशानांमुनीनांचेष्टाआह प्रीतइतिसंस्थितःसमाप्तामितिशेषः २०।२१ वृसी
आर्षीणामासनं २२।२४ स्वस्तीनामाशाशीः २५ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंतमेकंवाक्यं २६ परमिति कवीनामाधारंवाल्मीकीयार्थस्यप्रकारभेदलाभद्वारा

संरक्ततरमत्यर्थंमधुरंतावगायतो प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यांसंस्थितःकलशंददौ २० प्रसन्नोवल्कलंक
श्चिद्ददौताभ्यांमहायशाः अन्यःकृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रंतथापरः २१ कश्चित्कमंडलुंप्रादान्मौंजीमन्यो
महामुनिः वृसीमन्यस्तदाप्रादात्कौपीनमपरोमुनिः २२ ताभ्यांददौतदाहृष्टःकुठारमपरोमुनिः का
षायमपरोवस्त्रंचीरमन्योददौमुनिः २३ जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंमुदान्वितः यज्ञभांडमृषिःकश्चि
त्काष्ठभारंतथापरः २४ औडंबरीं वृसीमन्यःस्वस्तिकेचित्तदावदन् आयुष्यमपरेप्राहुर्मुदायुक्तामहर्षयः
ददुश्चैवंवरान्सर्वेमुनयःसत्यवादिनः आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनिनासंप्रकीर्तितम् २६ परंकवीना
माधारंसमाप्तंचयथाक्रमम् अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतिषुकोविदौ आयुष्यंपुष्टिजननंसर्वश्रुतिम
नोहरम् प्रशस्यमानौसर्वत्रकदाचित्तत्रगायकौ २८

दैश्चसर्वगीतिषुकोविदौकुशीलवौ इदं गीतंगानयोग्यंवस्तु अभिगीतंसम्य
गीतंयथाक्रमंसमाप्तंसमापितंचचगीतमितिपाठेप्पन्नवयंयथातथागीतमित्यर्थः २७ आयुष्यंआयुर्जनकंपुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरंसर्वे
श्रुतीनांमनांसिश्रोत्रपरिषदस्तस्यहरमित्यनेनमोहदं गीतमित्येवसर्वत्रप्रशस्यमानौ तदायोध्यायांरथ्यासुसर्वमार्गेषु रागमार्गेषुचगायमानौ

सौभद्रगीतविरचनागीतप्रकरणवर्णनं २८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२९ ३० उपोपविष्टः सचिवैरिति पाठे उपसमीपे उपविष्टाः सचिवा यस्येत्यर्थः उपोपविष्टैः सचिवैरिति पाठे रिति पाठे समीपस्थैर्मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वि
तइत्यर्थः आत्मरूपसंपन्नाविति पाठे आत्मसदृशावित्यर्थः दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नाविति प्रकृतः पाठः ३१ अनयोः सकाशादेतदाख्यानं श्रूयतामिति लक्ष्मणा
दीनुवाच ३२ विचित्रार्थपदमिति पूर्वान्वयि ततो गायकौ गातुं प्रेरयत् स्वचित्तायतनिस्वनं स्वरस्य श्रोत्रचित्तं समवयन्त्रं तद्रूपश्रावणतः तारः निस्वनो

रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ २९ पूजयामास पू
जार्हौ रामः शत्रुनिवर्हणः आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ३० उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभि
श्च समन्वितः दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ ३१ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ।
श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ३२ विचित्रार्थपदं सम्यक् गायकौ समचोदयत् तौ चापि म
धुरं रक्तं स्वचित्तायतनिस्वनं ३३ तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायतां ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि
हृदयानि च ३४ ॥

नादेय ३३ तत्र आस्वनवत्यावद्रूपं श्रोत्रचित्ताह्लादकं च यथा भवति तथा वदस्वरसमिति फलितं ३३ तन्त्रीलयं तन्त्रीशब्दसदृशं विश्रुतार्थं विशे
षतः श्रुतमर्थो येषां अर्थबोधजनकं यथा भवति तथा अतिशयेनागायतामित्यन्वयः सर्वगात्राणि श्रोत्राणि सर्वगात्राणि ह्लादयत् रोमाञ्चादि
प्रादुर्भावेन आनन्दानुभाव न समर्थानि अकुर्वत मनस आह्लादो नाम निद्रायामिव विस्मृतान्यापारता हृदयानि हृदयमिति हृदयमिस्रुप

३४ निषन्निर्विवनानि हृदयं शत्य गात्मा उपाधिभेदाद्बहुवचनं तत्स
ह्लादो नाम नन्दस्वभावः ३४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

64 श्रोत्रंकर्णशष्कुलीतद्वाश्रयंश्रोत्रेंद्रियंतस्यमूले अध्यात्मानस्यश्रवणेप्रयोजनमुपदिशन्नुत्तरपिलक्षणादीनत्यादरेणश्रवणार्थंप्रेरयति इमाविति यतयस्मात
महातपस्विनावाश्रममवासामन्वयोशकौ सद्रूपतस्त्वाराजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ श्रुतिशिषत्वाचमुनीहमोप्रबंधस्यगायकौवर्तितेगेयं काव्यंम
हानुभावस्याहार्यालंकारैललितसंदर्भत्वादिवैभवेनसार्वभौमविषयत्वेनचमहावैभवं अतःनिबोधतश्रादरेणश्रृणुत किंच यतःतत्काव्यंतच्छ्रवणंच

श्रोत्राभ्ययमुत्त्वेगेयेतहभीजनसंसदि इमौमनीपा
र्थिवलक्षणान्वितौऊशीवाचेवमहातपस्विनौ ममापित
द्भूतिकरेप्रवहतेमहानुभावंचरितंनिबोधत ३५

ममापिभूतिकरंइहामुत्राभ्युदयकरंप्रवर्तते अनेककल्पजीवनोवृद्धाःपूर्वपूर्वरामायणस्यतेस्तत्फलत्वोक्त्याअस्यापितत्फलकत्वमितिभावइति
शंकः वस्तुतोममवर्तितमस्त्वंबंधितच्चरितंमच्चरितार्थप्रतिपादकंतत्तलोकोत्तरंकाव्यंतिबोधतयतस्तत् श्रोतॄणांभूतिकरमपिभुक्तिमुक्तिदमपि
प्रवर्ततेसर्वत्रश्रवणमात्रेणसर्वगात्राह्लादायमिशब्दार्थाः तत्तत्पदमहानुभावंमहाप्रभावंप्रसलक्षणादीनामेतच्छ्रवणप्रवर्तकार्थकत्वेन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 65 ततइति अगायतामिति अगायेतामित्यर्थः रामवचः प्रेरितौ तौ मार्गविधानसंपदा गानं हि द्विविधं मार्गो देशी चेति तत्र शक्तितावलं विगानं देशीसं
वा॰ वा॰ स्कृतावलं वीतं मार्गः तयोर्मुख्ये मार्गाख्यगानमार्गवलेन तत्सामग्र्या अगायतां परिषद्गतः सभागतः स रामोपि नृभूषयाश्रवणेच्छया स्वविरकाले
बा॰ टी॰ स्थितौ च्छयाप्रबंधस्य गीतश्रवणे आसक्तमना बभूव शनैः पदेन उत्तमपुरुषत्वात्तत्प्रशंसार्थके अत्र कार्य्ये पानेः शक्तिरितिध्वनिनेत्यं श्रवणे
२२ वानरानरं लोकानामनुपादेयत्वश्रोत्राश्रवणे प्रवृत्ते तस्य स्थिरत्वं भवतीति तदाशयः स्वप्रवृत्तितक विकृततास्त्वेवमिच्छा भगवत इति वाच्यं इत्य

ततस्तौ तौ रामवचः प्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्
बुभूषयासक्तमना बभूव ह ३९ इत्यार्षे रामायणे वालकांडे चतुर्थः सर्गः ४ सर्वा
पूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनां ॥

मत्रस्याभ्युदयेच्छयेति व्याख्यानेन तदुक्तं भगवतः स्वाभ्युदयेच्छयावाधात् एतेन रामाकस्यविकृतत्वकाम्यवणमावश्यकमितिसूचितं ३९ अथाधायः
एवं सर्गचतुष्टयेन उपोद्घातं कृत्वा वस्तु निर्दिशति सर्वेति कृत्स्नाइयं वसुंधरा प्रजापतिं देवमनुमुपादाय उपक्रम्य जयशालिनां जयेन शो
भावतां येषां नृपाणां सर्वा पूर्वापूर्वेषां प्राकृताभिषिक्तसर्वा पृथ्वी सा भवति यथाभवति तथा आसीत् सर्वा पूर्वेति शाखेप्यतु पादे पपरो निघनतउक्तःकलिंगइति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

66 किंच येषां वंशे स सगरो नाम अभूत् सागर इत्यादिना समुद्रे सागरशब्दप्रवृत्तिस्तद्धेतुर्येन खनित इति सूचितं षष्टिगुणितानि पुत्रसहस्राणि षष्टिसहस्राणि कवि
न षष्टिरिति पृथक्कृत्य हमावः अनेन तदुद्धारार्थं तद्वंशेन जगत्पावित्रीकरणसमर्थगंगायहशवतारिमेतिविज्ञाप्यते तेनवातिशयितेन हंशमाहात्म्यं
सूचितं तद्वंशस्य गंगापरनामकभगवदवतारयोग्यतावनेन सूचिता २ तेषां इक्ष्वाकूणां वंशे वंशविषये रामायणमिति नाम्ना प्रसिद्धं महदाख्यानम्

येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः षष्टिपुत्रसहस्राणि ये यांतं पर्यवारयन् २ इक्ष्वाकूणामिदं ते
षां राज्ञां वंशे महात्मनां महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतं ३ तदिदं वर्त्तयिष्यावः सर्वं निखि
लमादितः धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ४

सन्नमिति शेषः तेषां इक्ष्वाकुपत्येषु इक्ष्वाकुत्वारोपादिक्ष्वाकूणामित्युक्तिः ३ त
दिति तदिदं वर्त्तयिष्यावः आदितः आदिमारभ्य निखिलं उत्तरकांडांतं सर्वं सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये सर्वावयवकं वर्णपदश्लोकादिरहितमिति
यावत् धर्मकामार्थाः सहिता यस्मात् तत् सहितामृत्यके नेत्याकांक्षायां मोक्षो गम्यते तेन चतुरुषार्थवत्त्वस्य साधनमिति फलितं व
र्तयिष्यावः गास्यावः ततश्च तत् श्रोतव्यं असूयया मत्कृते तस्योतवं अनेन असूयाराहित्यमेव पत्तश्रवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तं सर्वे पुरुषा

ॐ स॰वा॰ बा॰टी॰ २५ 67

कोसलइति मुदितः राजभिर्धर्मतः परिपालनात् स्फीतः उत्तरोत्तरं वृद्धिंप्राप्तः सरयूतीरे तदुपलक्षिते देशे निविष्टः स्थितः जनपदो आसीदिति शेषः ५ अयोध्येति तत्र कोसलजनपदे अयोध्या नाम लोकविश्रुता नगरी अस्ति यामानवेंद्रेण मनुना स्वयं निर्मिता आसीत् पुरीसमष्ट्यर्थं नग। ता ६ आयतेति सरयूतीरोपश्लेषेण द्वादशयोजनदीर्घा त्रीणि योजनानीति शेषः विस्तीर्णा तिर्यग्विस्तारवती महापथा बहिर्मार्गः ७ रा।

कोसलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहान् निविष्टःसरयूतीरेप्रभूतधनधान्यवान् ५ अयोध्या नामनगरीतत्रासील्लोकविश्रुता मनुनामानवेंद्रेणयापुरीनिर्मितास्वयं ६ आयतादशचद्वेच योजनानिमहापुरी श्रीमतीत्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा ७ राजमार्गेणमहतासुविभक्तेनशोभिता मुक्तपुष्पावकीर्णेनजलसिक्तेननित्यशः ८ तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्धनः पुरीमावासयामासदिविदेवपतिर्यथा ९ कपाटतोरणवतींसुविभक्तांतरापणां सर्वयंत्रायुधवतीमुषितांसर्वशिल्पिभिः १०

जेति राजमार्गः सर्वमार्गप्रशोभितो राजद्वारान्तरः प्रच्छन्नः मुक्तपुष्पाणि विकसितपुष्पाणि ८ तांत्विति दिवि देवपतिरिंद्रः पुरीं अमरावतीं यथा आवासयामास एवं राजा दशरथस्तां पुरीं आवासयामास पूर्वापि कलोकवसतिमतीं चकार धर्मन्यायबलेन पोषणात् महतो राष्ट्रस्य विशेषेण वर्द्धनकर्ता ९ कपाटेति तोरणं बहिर्द्वारालंकारदारुवं यः सुविभक्तं अंतरं येषां आपणानां तथाभूता आपणा यस्यां सा सर्वयंत्रायुधवती प्राका

२५

68 सूतेति सूताः स्तुतिपाठकाः मागधाः वंशावलीकथकाः अट्टालाः उपरिगृहाः शतघ्नी नाम प्राकारसंरक्षणार्थं अयोमयनिर्मिता प्राकारोपरिस्था
पिता: आयुधविशेषः ॥ वध्विति वधूनां नाटकशालासमुदायैः सर्वर्तुकाः उद्यानानि क्रीडार्थं उपवाटिकाः सालः प्राकारः सालवनं वा स दुर्गे
ति जलदुर्गं गंभीरा अगाधा परिखा यस्यां सा तां अत एव दुर्गामिति रिपुभिः अगम्यां अन्यैः शत्रुभिः दुरासदां प्रशाकच समीपगमनापि वारणाग

सूतमागधसंबाधां श्रीमतीममलप्रभां । अट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलां ॥ वधूनाटकसं
घैश्च संयुक्तां सर्वतः शुभां । उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलां ।१२ दुर्गगंभीरपरिखां दुर्गामन्यै
र्दुरासदां वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ।१३ सामंतराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृतां ।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभितां ।१४ प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभितां कूटागारै
श्च संपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीं ।१५ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुतां सर्वरत्नसमाकीर्णां विमा

तां ।१३ सामंतेति समंतात् भवैः राजसमूहैः बलिः करः तद्दानरूपं कर्म येषां तादृशैः ।१४ रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैः शोभि
तां कूटागारैः अगारैः गृहैः स्त्रीणां क्रीडागृहैरिति यावत् कूटाः शालाः अगारं गृहम् इत्यन्ये ।१५ चित्रामिति अष्टापदं सुवर्णं तज्जलेन कृतैः प्राका
रैः अलंकारो यस्याः इत्येके द्यूतफलकाकारामित्यन्ये विमानं गृहं सप्तभूमिगृहं विमानोस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनीति निचंदः ।१६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री रा. बा. टी. ३५

69

गृहैरिति गृहैः पौरजुष्टैर्विगृहैः गाढां निबिडां अत एव अविच्छिद्रां इक्षुकाण्डरसमानस्वादूदकवतीं १७ भृशं नादितां पृथिव्यां अत्यर्थं अनुत्तमां अनुत्तमामिति बहुव्रीहिः तपसाधिगतं दिवि सिद्धानां विमानमिव पृथिव्यामनुत्तमामिति संबन्धः सुष्ठु निवेशितः वेश्मनामन्तः वासप्रदेशो यस्यां तां १९ ये चेति विविक्तं असहायं सहायरहितं अपरापरं परम्परापित्रादयः तैर्हीनं वंशमेकमेकं तु मिलितं परकीयस्वकीयमिलितं केवलमेकाकिनमित्यर्थः तथा शब्दमात्रानुमितमत एव वेध्ययोग्यं प्रच्छन्नमिति यावत् तथा विततं च विस्तृतं बहुदूरे स्थितं अपक्षान्तेन पलायितेन दूरस्थात् शक्यवेधमपि ये बाणैर्न विध्यन्ति ये च लघुहस्ताः शीघ्रवेधिनः विशारदाः अस्त्रशस्त्रप्रयोगसमर्थाः तेषां सहस्रैः सहस्रैरभिसंवृतत्वेन संबन्धः

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशितां शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकां १७ दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमां १८ विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृतां १९ ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः २० सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि २१ ॥

७०

महारथैः आत्मानं सारथिं वास्वानुशिष्य तेयो नरः स महारथः संततः स्यात् एकोदशसहस्रैर्योद्धा वश्या वासयामास तेषामावासेन तैः पूर्णां चकारेत्यर्थः २२ तामिति अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः गुणैः शमदमादयः वेदानां षडंगानां च पारगैः महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः केवलैः नोचेः ऋषिभिर्मंत्रद्रष्टृभिस्त्राहूतां

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः २३ इत्यार्षे रामायणे पंचमः सर्गः ५ तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः १ इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः २ बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेंद्रियः धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ४ ॥ ५

वाल्मी २३ अध्यायः ५ तस्यामिति वेदवित् त्रैवर्णिकमात्रस्याध्येयं गुणाः सर्वसंग्रहः सर्वेषामपरिमितवस्तूनां बलराष्ट्रदुर्भवीनां सार्वभौमापेक्षितानां संग्राहकः एवं सामादिप्रयोगे एवं फलं भविष्यतीत्यादि दीर्घदर्शनशीलः तेजः प्रतापः १ अतिरथः दशसहस्रमहारथैर्योद्धा वशी स्वाधीनः २

वाल्मीकीये रामायणे बालकांडे ५ ॥

ओं
रा॰बा॰
बा॰टी॰
३८

71 तेनेति सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः धर्मकामार्थास्त्रिवर्गः तत्संपादककर्मानुष्ठानप्राधान्येन पालिता अभवदिति योजना ५ धर्मात्मनः धर्मवासनावासि
ताः बहुश्रुताः इति बहुव्रीहिः ६ नाल्पेति सतांउत्कृष्टवस्तूनांनिचयः अल्पसन्निचयोऽल्पसंचयस्तेनास्ति अभावस्तेनसर्वेषांबहुधनवत्त्वमुक्तं यद्वा तेषां
मिथ्यागवादिमान् अर्थाभावेऽप्यभावेनचतत्पुरुषवाचितोमनुष्यप्रनष्टवासिद्धार्थः असिद्धेहिकामुष्मिकप्रयोजनः ईदृशः कुटुंबीनकश्चिदासीदि।

तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्गमनुतिष्ठता पालितासापुरीश्रेष्ठाइंद्रेणेवामरावती ५ तस्मिन्पुरवरेहृ
ष्टाधर्मात्मानोबहुश्रुताः नरास्तुष्टाधनैःस्वैःस्वैरलुब्धाःसत्यवादिनः नाल्पसन्निचयःकश्चिदासी
त्तस्मिन्पुरोत्तमे कुटुंबीयोह्यसिद्धार्थोगवाश्वधनधान्यवान् कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचि
त् द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनाविद्वान्नचनास्तिकः ८ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः मुदि
ताःशीलवृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः ९ नाकुंडलीनामकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान् नामृष्टोन
नलिप्तांगोनासुगंधश्चविद्यते १० नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक् नाहस्ताभरणोवा

वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥

नियोजनाप्येवमग्रेऽपि ७ कामी कामैकतत्परः आत्मानंधर्मकृत्यंवपुत्रदारांश्चपीडयेत् लोभात्पितरौभ्रातृन्सकदर्यइतिस्मृतः नृशंसोघातुकःक्रू
रः शक्यमितिसामान्येनपुंसकंअत्रनन्वाह्यपाकाम्यादिभिःसंवध्यते तेनेकगुणवत्तासमुदितगुणवत्तावतःसत्त्वानिषिध्यते ८ सर्वेइतिसुसंयता
सुष्ठुनिगृहीतेंद्रियाः ९ भोगाधर्माविरुद्धाःकामभोगाः अमृष्टोऽनिर्मलः नचलिप्तांगइतिपाठः नलिप्तांगइतिसुप्सुपेतिसमासःलेपश्चंदनादिना

72 अयज्वा सोमयागरहितः क्षुद्रः अल्पवित्तैश्वर्यादिमान् अवृत्तः सदाचाररहितः न संकरः कुंडगोलकादिः न च निर्हीनसंकर इति पाठे निर्हीनं यन्नहितं सां
कर्यं परक्षेत्रे बीजावापादिरूपं येन स इत्यर्थः संकरशब्दो भावप्रधानः ।२ स्वेति दानं नित्यश्राद्धं यथाशक्ति विना परदत्तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहः तत्र सं
यताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिता इत्यर्थः ।३ नास्तिकः नास्ति परलोक इति बुद्धिमान् अनृती असत्यवचनः अनृत इति पाठेऽपि अर्शआद्यच्वा मत्वर्थः

नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः ।२ स्वकर्मनि
रता नित्यं ब्राह्मणा विजितेंद्रियाः दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ।३ नास्तिको नानृती
वापि न कश्चिदबहुश्रुतः नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ।४ नाषडंगविदत्रास्ति ना
व्रतो नासहस्रदः न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ।५ कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमा
न्नाप्यरूपवान् द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ।६ ॥

अशक्तः स्वीयैहिकामुष्मिककार्यसाधनासमर्थः ।४ नेति व्रतमेकादश्यादिव्रतं क्षिप्तचित्त इति उन्मादादिनेति शेषः व्यथितः आधिव्याधिपी
डितः ।५ कश्चिदिति नार्यो नाश्रीमतीत्याद्यूह्यं श्रीः शोभा कान्तिः रूपं गौरत्वादि राजा दशरथः तस्मिन् भक्तिः स्नेहः तदभाववान् माभूत् ।६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रथमं राजानं स्तुत्वा तस्मिन् पुरवरे इत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसा कृता इदानीं क्षत्रियादिसाधारण्येन वर्णाः प्रशंस्यन्ते वर्णेष्वित्यादिभिः अग्र्यचतुर्थेषु अग्र्यो ब्राह्मणः सचतुर्थो येषां ते षु सर्वेषु वर्णेष्विति शेषः वदान्यो दानशौण्डः स्यादिति विश्वः सर्वत्रास्तीति शेषः १७ ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं तदाज्ञावर्तीत्यर्थः।

वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजनाः कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः १७ दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे १८ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः १९ सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता २० योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव २१ कांबोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः वना-युजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः २२ ॥

शूद्राणां स्वकर्माह त्रीनिति उपचारः सेवा योधानामिति शौर्यातिशयात् अग्निकल्पानां पेशलानां अकुटिलानां अमर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनां कृतविद्यानां अभ्यस्तास्त्रशस्त्रादिविद्यानां योधानां संघैः संपूर्णेति योजना २१ कांबोजविषये कांबोजदेशे बाह्लीकैः तद्देशजैः बाह्लीजैरिति क्वचित्पाठः

हैमवतैर्हिमवत्पर्वतजातैः मातंगैर्गजैः २३ ऐरावतादयो दिग्गजाः २४ भद्रैरिति भद्रा मंद्रा मृगाश्चेति त्रिविधा गजाः क्रमेण हिमवद्विंध्यस
ह्यजाः भद्रमंद्रमृगाः त्रिसभावाः संकीर्णगजाः भद्रमंद्रादयो द्विसभावाः २५ नित्येति द्वयोर्योजनयोः अनंतरं योगे द्वितीयाः भूयो अभ्यधिकं सत्य

विंध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि मदान्वितैरतिबलैर्मातंगैः पर्वतोपमैः २३ ऐरावतकुलीनै
श्च महापद्मकुलैस्तथा अंजनादपि निष्क्रांतैर्वामनादपि च द्विपैः २४ भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैव भद्रमंद्रमृ
गैस्तथा भद्रमंद्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्च सा पुरी २५ नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः सा
योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते २६ तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् शशास श
मितामित्रो नक्षत्राणीव चंद्रमाः २७ तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभि
तां शिवां पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः २८ इत्यार्षे रामाय
णे बालकांडे षष्ठः सर्गः ६ ॥

नामा योद्धुमशक्यत्वात् यथार्थनामा राजतोमूलधामपतावत् २६ तामिति शमितामित्रः शमिता शत्रुमित्रा येन नक्षत्राणि नक्षत्रलोकान् २७ तामिति अर्ग
लं नाम कवाटावष्टंभककाष्ठं तिर्यक्स्थापितदारुविशेषः २८ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे षष्ठः सर्गः ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथ तस्यामंत्रिसंपद्वर्णनं तस्येति गुणैः अमात्यापेक्षितैर्गुणैर्युक्ताः इक्ष्वाकोः तद्वंशजस्य गुणा नाहमंत्रज्ञाः मंत्राः कार्यविचारः इंगितं पराभिप्रायः प्रियस्य हितस्य च रताः १ अष्टाविति शुचयः अमनस्कामिक्रोधादिरूपवाग्व्यसनश्रवित्वरहिताः नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेपि राजकृत्ये अनुरक्ताः २ ताना आह धृष्टिरित्यादि ३ अभिमतौ ऋत्विजौ अपरे उक्ताष्टप्रधानमंत्रिव्यतिरिक्ताः

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः १ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः २ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः अकोपो धर्मपालश्च सुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ३ ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणश्च तथापरे ४ सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः मार्कण्डेयस्तु दीर्घो

इत्येके परे मंत्रिणश्च तथा वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपि सूचयन्नाह इति तीर्थः तच्च मंत्रिणश्च तथे तिपाठेषामस्मिन्सकलाभेपि वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वस्यापाठे मर्यादया वंशमर्यादया वा लाभात् वस्तुतस्तथापरे इत्यस्य ऋत्विजइत्यर्थः मंत्रिणश्च तस्य वसिष्ठाद्या इति पाठः अमात्याः देशादिकार्यनिर्वाहकाः मंत्रिणो व्यवहारद्रष्टार इति भेदः ४ परानेवाह सुयज्ञ इत्यादि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

76 पतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यसहितास्तस्य ऋत्विजः इत्यनेन सर्वथा कर्मसाद्गुण्यं दर्शितं पौर्विकाः परंपरागताः अनर्थक ममात्यविज्ञो विशेषणं विद्येति विद्य
या सह विनीताः विद्याविनययोभयसंपन्ना इत्यर्थः यथायोगवद्यमाणानि विशेषणानि अमात्येषु मंत्रिषु च योजनीयानि ६ शास्त्रज्ञाः शास्त्रप्रतिपा
दकधनवेदविदः प्रणिहिताः सर्वराजकार्येषु सावधानाः यथावचनकारिणः राज्ञ इति शेषः ७ कामात् क्रोधार्थहेतोरिति द्वंद्वगर्भः कर्मधारयः

पतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्विकाः। विद्याविनीता ह्रीमंतः कुशला नियतेंद्रियाः ६ श्रीमंत
श्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः कीर्तिमंतः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ७ तेजःक्षमायशः
प्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः कामात्क्रोधार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ८ तेषामविदितं किंचित्स्वेषु
नास्ति परेषु वा क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितं ९ कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षि
ताः प्राप्तकालं यथा दंडं धारयेयुः सुतेष्वपि १०

तेषु मित्रेषु परेषु शत्रुषु चारेण करणेन कृतं क्रियमाणमपि वा अपि चिकीर्षितं च तेषां न किंचिदविदितमभूदिति शेषः ९ सौहृदं विषयवि
शेषगतदोषानदोषत्वेनाम्रेडनात् चित्तवृत्तिविशेषस्तत्र परीक्षिताः राज्ञ इति शेषः प्राप्तः सापराधत्वलक्षणः कालो यस्य तं धारयेयुः कुर्युरि

८
रा
बा

ॐ
रा.वा.
वा.टी.
२५

77 कोशसंग्रहणेव्यवहारेण बलपरिग्रहे हेतुः अहितं सहितावर्णारहितं शत्रुमपिअविद्रूषकं अनपराधिनं न हिंस्यः ।।१ राजशाहं नीतिशाहं अनुष्ठिताः तु
सारेण भूवीनामितिसेणपानृत रहिताः स्वयः विषयोदेशः ।२ वृत्ताति अभिष्टरयन्निति पावेऽभावव्यार्थः हतीक्षेणानि वलावलं अपराध्यता

कोशसंग्रहणे युक्तो बलस्य च परिग्रहे अहितं चापि पुरुषं न हिंस्यादविदूषकं ।। वीराश्च नियतोत्सा
हा राजशास्त्रमनुष्ठिताः शुचीनां रक्षिताराश्च नित्यं विषयवासिनां ।२ ब्रह्मक्षत्रमहिंसंतस्ते कोशं
समपूरयन् सुतीक्ष्णदंडाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलं ।३ शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजा
नतां नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ।४ कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः प्रश
ांतं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ।५ सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुचिव्रताः हितार्थाश्च नरे
ंद्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥

रक्षस्य पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनां च बलाबलं संप्रेक्ष्येत्यर्थः देशकालवयः शक्तीः संचिंत्य दंडकर्म
णीति वचनात् अयं कोशपूरणहेतुः ।३ एकबुद्धीनां परस्परमेकबुद्धीनां संप्रजानतां पुरराष्ट्रवृत्तांतं विचारयतां तेषां विचारविषये दु
ष्टादौ मृषावादिगणविशिष्टः कोपि नासीत् ।४ प्रति मंत्रिणां नीत्या सर्वं प्रशांतं निवाच्यमासीदित्यर्थः ।५ नरेंद्रस्य हितार्थाः हि

[illegible]
२५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गुरोः संबंधसामान्ये षष्ठी गुरुणा स्वस्वाचार्येण राजा वा अवश्यं ग्राह्यजनं गुणग्राहेन गुणवत्त्वेन याः गृहीता वत्सया गृहीता व इत्यर्थः तेन गुर्वेश्च दृढ़शाश्च सर्वैर्वि ग्लेनरात्ता अग्रहश्चाभसर्वैश्च यत्नं च सूचितं गुणा गुणगृहीता इति पाठे गुणदोषग्रहीता इत्यर्थः बहुव्रीहौ वाहिताग्न्यादित्वात्परनिपातो निष्ठाया सा विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञाता नत्वेदेन्तः बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः १७ अभितो गुणवंतः सर्वदेशे सर्वकाले च गुणवंतः संधीति सर्वत्र द्विविषकथा

गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयाः १७ अभितो गुणवंतश्च न चासन् गुणवर्जिताः संधिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः मंत्रसंवरणे शक्ताः श्लक्ष्णाः सूक्ष्मासु बुद्धिषु नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः १९ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधरां २० अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रक्षयन् प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् २१ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमां २२ ॥

तत्त्वज्ञाः प्रकृत्या त्रिगुणया संपदान्विताः तत्र सात्विका संपदा शिष्टपालने तामसी संपदा दुष्टनिग्रहे काले राजसी संपदा यत्न यान्वदासीत्तस विकाः श्रगजादिरूपया १८ संवरणे रक्षणे बुद्धिसुविचारेषु १९ ईदृशैः प्रागुक्तरूपैः अमात्यैश्च वाहृ त्रिविधैर्विभिः अतएव गुणोपेतैः उपपन्नः इति योजना २० चारेण स्वपरदेशवृत्तांतं प्रजा धर्मेण रक्षा यथा भवति तथा पुरुषै रक्षयन् सर्वत्र हेतोः शास्ता २१ अतो हेतोर्विश्रुतः सत्यसंगरः रण

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 79

रा॰बा॰
बा॰टी॰
५॰

भूविगमः प्राप्तिः नताः सामंता यस्य कंटकाः शत्रवश्चोराश्च २३ तैरिति मंत्रो विचारस्तस्मा भ्यां हिते उभयत्र निविष्टैः कुशलैः सूक्ष्मार्थदर्शिनः निपुणैः समर्थैः तत्साधनशक्तैः तेजोमयैः प्रचुरतेजोवद्भिः तेजः पराभिभवसामर्थ्यं गोभिः किरणैर्युक्त उदितोऽर्क इव गवामपि तेजोमयैरित्यत्र साधिं कमयं ज्ञेतं विषयीणामित्येकेनद ५९ २४ इत्यार्षे रामायणे सप्तमः सर्गः ७ एवं समग्रगुणस्यापि प्रत्वेनाजितपितृलोकतासूचार्थम

नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः मित्रवान्नतसामंतः प्रतापहतकंटकः स शशास जगद्राजा दिवि देवपतिर्यथा २३ तैर्मंत्रिभिर्मंत्रहिते निविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः २४ इत्यार्षे रामायणे सप्तमः सर्गः ७ तस्य त्वेवं प्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः १ चिंतयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् २ स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् मंत्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः ३

तस्येत्यप्रस्तावः तस्येत्यादि तप्यमानस्य तपः कुर्वतः १ चिंतयानस्य मुगभावच्छेदतः तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपायं मार्गमाणस्यएवं वक्ष्यमाणं २ सतीति यष्टव्यमिति मंत्रिभिः सह निश्चितां मतिं कृत्वेत्यन्वयः सुमंत्रमानयामामेति शेषः ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४ तत इति विक्रमो गमनं सर्वान्तान्गुरूंस्तान्समस्तान्वेदपारगानध्यागतान्सुरूंश्च ५ सुयज्ञादयो विप्राः पुरवः वसिष्ठश्चैव पुरोहितस्तेनोपमेन्द्रतयोपनेतरेवाध्याय
कतवाग्गुरुत्वेपि सर्वसमानायधाम्णोस्तनयो वा देपभियातेनैवाध्यायनेति योगात्तेषामपि विप्राणां गुरुत्वमस्त्वेतं पुरोरग्रस्तमेधार्त्विज्यादिकपञ्चकाः ६ धर्मेणा
र्थेनवासहितं श्लाद्यंमधुरं ७ ममेति सुतार्थं सुतनम्रहिश्यलालप्यमानस्यपुनः पुनः भृशं चविलपतो राज्यादिनापि सुखं न भवति तान्नाध्यामानस्येति

ततोब्रवीन्महातेजाः सुमंत्रंमंत्रिसत्तमं शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ४ ततः सुमं
त्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ५ सुयज्ञंवामदेवंचजावा
लिमथकाश्यपं पुरोहितंवसिष्ठंचयेचान्येद्विजोत्तमाः ६ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशर
थस्तदा इदंधर्मार्थसहितंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ७ ममलालप्यमानस्यसुतार्थंनास्तिवैसुखं त
दर्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ८ तदहंयष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा कथंप्राप्स्याम्य
हंकामंबुद्धिरत्रविचिंत्यतां ततः साध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेपा

र्थिवस्यमुखेरितं साधुयज्ञः पुनर्भूयश्चतनयः ऊर्ध्वतनस्तु यथा अयमेवपायोयुक्तः सर्वैः सुतार्थिनस्तप्यमानस्येत्युक्तेः सुतस्त्वदर्थं सुतार्थं मतिमध्यवसायः ८ नदिति शास्त्र
प्रोक्तेन कर्मणा विधिना केन प्रकारेणाचरणेन अहं कामं पुत्ररूपं प्राप्स्यामीत्यत्र बुद्धिरुपायविषया विचार्यतां क्रियतां ९ तत इति प्रतिपूजनास्तुतिः
पार्थिवस्यमुखेरितं साधुवाद्गात्रास्वयमेवोक्तं १० ॥

ओं
रा०बा०
बा०टी०
५८

81

संभाराः अश्वमेधकरणोक्ताः एकविंशतियूपादिरूपाः संभ्रियंतां संपाद्यंतां ॥ सर्वेति वेदान्वर्थैरभिप्रेतान्मनोभिप्रेतेन गुणाद्युक्तान् ।२ या
ज्ञिकीधर्मप्रयोजना सर्वथा प्राप्स्यसे इति ज्ञानात्संतोषः ।३ हर्षजनिताः नेत्राश्रु परिप्लुतनेत्रः ।४ समर्थैरिति वतः याताद्दंतीति स्कन्नेः २
तणामर्थे स्मृतः शान्तराजपुत्रैः रक्षितः सोपाध्यायः उपाध्यायपदे न प्रधानर्त्विजः अश्वमेधस्यापि पदेऽज्ञहोतीम निन्सुक्तहोमनिर्वाहा

ऋत्वप्रवरमुख्यास्ते सर्वे दशरथं वचः संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यतां ॥ सरय्वाश्चोत्त
रे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतान् स पार्थिव ।२ यस्य ते धार्मिका बुद्धि
रियं पुत्रार्थमागता ततस्तुष्टोऽभवद्राजा श्रुत्वैतत् द्विजभाषितं ।३ अमात्यानब्रवीद्राजा
हर्षव्याकुललोचनः संभाराः संभ्रियंतां मे गुरूणां वचनादिह समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपा
ध्यायो विमुच्यतां सरय्वाश्चोत्तरे कूले यज्ञभूमिर्विधीयतां ।५ शांतयश्चापि वर्धंतां यथाकल्पं
यथाविधि शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ।६

यजनस्थानादिकं ।५ शांतयः विघ्ननिवारककर्माणि वर्धन्तां तोकारसोपिलोपः यथाकल्पं यथाकल्पं कल्पसूत्रकथितेकल्पे ज्ञतिभाजुतिः
यथाविधि शास्त्रोक्तविधानानतिक्रमेण शक्यः इति काकुः सर्वेण सर्वगुणयुक्तेनापि राज्ञा अयं यज्ञः प्राप्तुं शक्यः एतेनानर्थः ।६ ॥

५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नदेवाह नेतियद्यत्रयज्ञेकष्टोमहाप्रायश्चित्तनाशोपराधोविध्यपराधः क्रियालोपादिरूपोनस्यात् स्यादपियत्नप्राप्यःसन्तत्रनियत्नसाध्योतोनसर्वैःसर्वा
मःक्रियतःयत्नादित्युक्तंक्रियालोपादिनाराक्षसमंत्रशास्त्रज्ञाब्रह्मराक्षसाविद्वांसोयज्ञतंत्रज्ञाःछिद्रमपचारंमृगयंतेनेचेषद्यत्नारंभस्तुयत्नेनेभुवति
यज्ञावारयतांसंपादयतेनेत्रनेनसर्वंशाम्यः १७ किंचिविधिहीनस्ययज्ञस्यकर्तायजमानऋत्विक् संयज्ञसद्योविनश्यति ततस्तेहेतोर्यथामेयज्ञः

नापराधोभवेत्कष्टोयं यस्मिन्क्रतूत्तमे छिद्रंहिमृगयंतेस्मविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः १७ विधि
हीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते १८ तथाविधानंक्रि
यतांसमर्थाःकरणेष्विति तथेतिचाब्रुवन्सर्वेमंत्रिणःप्रतिपूजिताः १९ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यं
यथापूर्वंनिशम्यतेतथाद्विजास्तेधर्मज्ञावर्धयंतोनृपोत्तमं २० अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मु
र्यथागतं विसर्जयित्वातान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् २१

विधिपूर्वंशास्त्रोक्तप्रकारेण नतुमनदपचारेणयथासमाप्यतेतथाविधानंयत्नःक्रियतां १८ नन्वेवंचेदशक्यमेतदत्राह समर्थाकारणेष्वक्रियाविधि
ष्वसमर्थाःशक्ताइति इत्येवंप्रकारोत्साहितानिराजाचक्रवर्त्यर्थःतेप्रतिपूजिताःमंत्रिणस्तेयन्सर्वदनुप्रमक्षज्ययन्निति पाठेचेतिशेषः १९ पा

श्रीः 83
यो.वा.
वा.टी.
५२

उपसंहरिष्यन्नाह इतित्रिपदं समित्यस्य आख्यातामित्यनेनान्वयः व्यवहितप्रयोगश्चार्षः २२ ताः पत्नीः यत्नाद्धीः २३ दीप्तां दीप्त्वा विषयसुखं तनिमं पवित्र
ऊर्जस्वलं वचः कीर्तिः २४ स्वस्वप्रमानीति हृप्रकेवसंतकालावच्छिन्नमसोपमा च २५ इत्यार्षे सप्तमः सर्गः ८ पतदितिहर्ष्यमेवं सप्तमार्थं कथ
यामीति राजवाक्यं सूतः सप्तमेऽत्र सह रामस्य भयपर्यासहृतो मन्त्री वसिष्ठराजन्नमितिहासः पुराणे च वचनं ऋषिकथ्यमानकथा सरहः सप्ताध्यायः

ऋत्विग्भिः सह पर्मंदिष्टो यथावत्कृतराघवो दशकान्तप्रयाहे लः सचिवान्समपस्थितान् वि
सर्जयित्वा संवेश्मप्रविवेशमहामतिः ततः सगत्वाताः पत्नीर्नरेंद्रोहृदयंगमाः उवाचदीक्षां विश
तत्यहं सुतकारणात् तासां तेनातिकांतेन वचनेन सुवर्चसा २४ मायपद्मान्यशोभंतप
मानीव हिमात्यये २५ अध्यायः ८ पतद्भत्वाऽरहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् श्रूयतांयत्पु
राहत्तं पुराणे च मयाश्रुतं १ ऋषीणां संनिधौ राजन् सनत्कुमारो भगवान्
वान्पूर्वं कथितवान्कथां २ ऋषीणां संनिधौ राजन् सत्कुमारागमं प्रति काश्यपस्य तु पुत्रोस्ति
विभाण्डकइति श्रुतः ३ ऋष्यशृंग इति ख्या

सप्तमोऽध्यायः इति ऋत्विग्भिः रयमश्वमेधः पुण्यः पुत्रोपपदिष्टः मयाविति
हासविषयः किंविशिष्टः श्रुतः इत्यर्थः तत्र सनत्कुमारस्य कथां सर्वतंतात् विषयाहिषयां २३ ख्यातो भविष्यतीति ऋष्यशृं
गइति ख्यातः समानः पात्तसंवेध्य इतिसाधुतं नित्यसंख्यः पिताववेतिसंवर्धितइत्यर्थः सर्वथापोरानभिज्ञत्वेतित्यपदेनसूचितं अतएव

५२

84 नान्यमिति जानातीति भविष्यति वर्तमानसामीप्यात् पितुरनुवर्तनात् पित्रा सहवासात् ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यमेव लाजिनादिधारणरूपं मुख्यं ब्रह्मचर्यं
दारेषु ऋत्वनुगमनरूपं परं गौणं त्यक्त्वा गृहस्थमपि अस्य भविष्यति द्विविधशब्दाद्दृढव्रीहेः स्वार्थे ष्यञ् ५ लोकेष्विति यत्पूर्वोक्तं विप्रवृत्तिश्रुत्यादिसर्वथास
मभिवर्ततेत्यत्र भविष्यति लङ् उ भावश्चार्षः ६ ७ व्यतिक्रमात् राज्ञो विहितधर्मविलोपात् दारुणा तु बहुकालव्यापिनी ८ घोरा तु सर्वराष्ट्रव्यापिनी

नान्यं जानाति विप्रेंद्रो नित्यं पितुरनुवर्तनात् । द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ५ लोकेषु
प्रथितो राजन् विप्रैश्च प्रथितः सदा । तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ६ अग्नेः शुश्रूषमाणस्य पि
तुश्च यशस्विनः । एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ७ अंगेषु प्रथितो राजा भविष्यति महा
बलः । तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ८ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वलोकभयावहा । अना
वृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ९ ब्राह्मणान् श्रुतसंवृद्धान् समानीय प्रवक्ष्यति । भवंतः
श्रुतकर्माणो लोकचारित्रवेदिनः १० समादिशंतु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् । इत्युक्तास्ते न
तो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ११ ॥

वृत्तायां जातायां ९ श्रुतेन वेदाध्ययनेन संवृद्धान् श्रुतकर्माणः श्रुतान्याह्निकरश्रुतमन्त्रकर्माणि यैस्ते भवंतो लोकव्यवहारज्ञाः १० समेति
तस्य मत्त्वा यस्य प्रायश्चित्तं यथा भवति तथा नियममनुष्ठेयाचारं समादिशंत्विति अन्वयः उक्ताः सन्तः ११ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जो
रा.बा.
बा.टी.
५५

85 तेवऋइव ब्रह्मचारिणो कन्यादानं प्रायश्चित्तमूचुरित्याह वदंतीति ।१२ आनाय्य त्विति पादः महीपाल ऋश्येति भावः ।१३।१४ राज्ञश्चिंतामभिनय
ति केनेति वीर्यं जितेंद्रियत्वं विद्या तत्तपोवीर्यं च ।१५।१६ तत्विति व्यथिता अशक्यार्थनियोगतः खिन्नाः वनतानमाः नम्रमुखाः अवस्यादे
लोपः ऋषेः विभांडकात् भीताः न गच्छेम ऋज्ञाः शक्यार्थत्वादेतन्नियोगाकरणं दत्तनवामित्यनुनेष्यंति ।१७ एवमनुनीय अप्रयत्नमानवि

वदंति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः विभांडकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय आनाय्य त्व
महीपाल ऋश्यशृंगं सुसत्कृतं विभांडकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगं ।१३ प्रयच्छ कन्यां शांतां
वै विधिना सुसमाहितः तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिंतां प्रपन्नवान् केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं
स वीर्यवान् ।१५ ततो राजा विनिश्चित्य सह मंत्रिभिरात्मवान् पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयामास स
त्कृतान् ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता वनताननाः न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यंति तं नृपं ।१७
वदंति चिंतयित्वा ते तस्योपायांश्च तान्क्षमान् आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति एवमे

तानन्तान्गणिकाप्रेषणादिरूपानुपायान्विचार्य राजानं वदंति यद्यस्य ऋष्यशृंगस्यासितदानमाने ष्यामः दोषो स्माकं शापादिरूपस्त
स्य तपोवैकल्यादिरूपो वा सर्वथा न भविष्यति ।१८ एवमभाष्य पुरोहितवचनाद्गणिकाभिः तत्तद्वारा ऋषिसुत आनीतः देवः ऋद्धः प
र्जन्यमवर्षयत् ततर्हि शशांतां वास्मै प्रदीयते प्रदातावर्तमानसमीपे लड् पद्यापि सनत्कुमारोक्तानुवादनभविष्यतीदेशाद्विनस्तथापि रा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

86 ऋष्यशृंगेति शृंगराजमित्रं तस्य शान्तिवक्ष्यमाणत्वेन मित्रं जामाता तस्यापि जामातेवं सनत्कुमारोक्तिः वीजांतरमप्येव त्वनेपनउक्तेः एवं सनत्कुमार
कथितं पुत्रोत्पत्त्युपायवृत्तं पूर्वं त्वन्मया तुभ्यं व्याहृतं अथैदेवः प्रमाणमिति शेषः २ अथेति हृष्टः नियत पुत्रप्राप्त्युपायलाभात् समहर्षिहितं तच्छ्रुव
णात्वतुष्टः यत्पूर्वोक्तरक्षाकेयानयनादि सर्वे भविष्यत्वेनैव व्यावर्तितेनैतेषां कथमानीतः राजपुत्रश्चानयनपदिति निरयाङ्कः सोच्यतामस्य च्युतामित्यर्थः

ऋष्यशृंगस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतं मया २ अथ हृष्टो दशरथः सुमंत्रं प्रत्यभाषत यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येन सोच्यतां ३ इत्यार्षे रामायणे नवमः सर्गः ९ सुमंत्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन मंत्रिभिः १ तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मंत्रिभिः सह १ रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः उपायो निरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः २ ऋष्यशृंगो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः अनभिज्ञस्तु नारीणां विषयाणां सुखस्य च ३ ॥

संयुतार्थः यद्वा तद्विषयाकर्षोच्यतामित्यर्थः ३ इति रामायणे नवमः सर्गः ९ सुमंत्र इति चोदितः नाह राजपक्षिणो गणिकाभिरानयनं मन्यास्य ऋषिमिति
विस्तरेण कथनाय प्रेरितः मंत्रिभिः सह समंत्र्य रोमपादेन यथर्ष्यशृंगश्चानीतो येन वा पायेनानीतस्तन्मया निगदितं सर्वं सर्वप्रकारं मे मत्तो मंत्रिभि
सह शृणु निगदितं ना १ रोमेति सहामात्यपुरोहितः तमुवाच निरपायोः व्यभिचारिफलः २ नारीणां नारीसंबंधिविषयाणां शब्दादीनां तत्स

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ रा.वा. बा.टी. ५५ 87

अभिमतैः प्राणिमात्रस्येति शेषः इंद्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यस्त्र्यादिभिः अध्यवसीयतां अस्मदुक्तकरणाय यत्यतां ४ तदाह गणिका इति सत्कृताः विविधाचरभरणान्नपानादिभिः ५ श्रुत्वेति राजा पुरोहितं तथेति त्वयैव तथा कृतं यदिति प्रत्युवाच तत्ततविषयत्वाज्ञारूपवेवादः अथ पुरोहितस्यापि प्रेत्वातनगणिकाभिः संवादो नवितइतिसो पिमंत्रिणः प्रत्युवाच मंत्रिणः प्रत्युवाच मंत्रिणश्च ते तथा चक्रुः सात्ताहगणिकाः

इंद्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयतां ४ गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलंकृताः प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः ५ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितं पुरोहितो मंत्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ६ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्वंति दर्शने ७ ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ८ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तप

प्रेरयन् ६ वारेति तच्छ्रुत्वा निवचः अस्मिन्वने ऋष्यशृंगप्रदर्शनवर्तिशृंगवेरवने आश्रमस्य विभांडकाश्रमस्य अविदूरे निकटे स्थित्वा ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादिगुणविशिष्टस्य दर्शने यत्नं कुर्वंति स्म चक्रुः पितुरुपलालनादिभिः नित्यसंतुष्टः स आश्रमान्नातिचक्राम आश्रमात् दूरे न निरगात् ७ ८ नेतिस्त्र्यादिकं जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं न भवति यथा न यायवदहिपन इति शेषः नगरजसत्त्व प्रमगजा

४४ ततइतितंदेशं वा स्त्री संवा स्देशं यदृच्छयो देववशात् १० कइति कस्त्वं किंजातिः कस्य पुत्र इति च किन्नामा च किंव्रत सेवेकिं कर्मा
सिद्धपिवराकः सर्वं विजयेहरे जनवासरूपग्रामाविप्योहरेवनेकिमर्थं वसीति प्रश्नत्रयं १२ प्रदृष्टेति स्त्रियश्च तस्य हृष्टाः इति शेषः
प्रनेनहार्दमूलम्भूत्वा वनस्तेतत्स्तोयास्माद्दार्सीनेप्रुवत्स्व प्रवाराणीयाहजिः साहृष्टिशब्देनकथ्यतरसुकलत्वाण्ण

ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया विभांडकस्ततस्तत्र नाश्चापप्रपह्वांगताः १० ताश्चि
प्र त्रवेषाः सदा गायंत्यो मधुरस्वरं ऋषिपुत्रमनुणागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ वत्स त्वं किं व्रतं
सेवसेत्वनन्तास्तमिच्छामहे वयं एकस्त्वं विजने हरे वने च वससि शंस नः १२ प्रहृष्टरूपास्तास्ते
न कास्यरूपा वने स्त्रियः हार्द्दात्स्वमतिजाताश्चाप्यथ तं पितरं स्वकं १३ पिता विभांडको स्मा
स्माकं तस्याहं स्वतश्चौरसः ऋष्यशृंग इति ख्यातं नामकर्म च मे भुवि १४

दृष्ट्वा रूपमाततः सर्वांशेनुपेत्तात्मकत्वान्नहृपः कश्चिचयो मध्येज्ञेयः प्रतस्ता सहादीनदर्शनजस्नेहात् दोषाना लोकि
नीभीस्माख्यवितहृतिर्हार्द्दमित्युक्तेः स्वकं स्वीयं प्रहृष्टरूपाः प्रागहृष्टे वेहरूपाः कास्यरूपाः कर्मनीयरूपाः पतनहृदयेवस्ते
हकारणं १३ पितेति नाम मेत्यन माघप्रश्नीनं चंद्रिनीयं प्रश्नानरमाहाकर्म च मदीयं भविप्रसिद्धं न यो रूपमित्यर्थः १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उं॰ 89 तृतीयप्रश्नोत्तरमाह इहेति इह वने आश्रमपदः आर्षेयं स्वर्वर्तत इति शेषः सर्वेषामिदं शोवस्तमात्राभिप्रायेणाश्रमेनस्तीस्वत्र
रामा॰ पायपरिज्ञानेसहवित्त १५ रमतीति आसेत्यर्थः बभूवेत्यर्थः तत इत्थं मतिर्बभूवेत्यर्थः १६ नोस्माकं भक्ष्यमिति शेषः १७ प्रती
टी॰ तिसमन्तकाः रथस्थं गगनतदाश्रमवनेनयने ऋषेः विभाण्डकात् १८ मुख्यानि प्रशस्तानि स्वादवन्ति शस्तानि मोदकापक्वम्
५५ न्ने प्रतिगृह्णाणेत्यंदकसाणि भक्षयस्व च फलानीति शेषः मा चिरं क्षेपं नागमनात्पूर्वमेव मत्पाणीयमिमाशयः १९ तत इति

इहाश्रमपदोस्माकं समीपे शुभदर्शनाः करिष्येत्र भवतो वैशेषेण विधिपूर्वकं १५ ऋषि
पुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरासवै तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततो गताः १६ गतानां तु
ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च वः १७ प्रतिगृह्य तु तां पूजां स
र्वा एव समुत्सुकाः ऋषेर्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः १८ अस्माकमपि मुख्यानि फला
नीमानि हे द्विज गृहाण विप्र भद्रं ते भक्षयस्व च माचिरं १९ ततस्तास्तं समालिंग्य सर्वा हर्ष
समन्विताः मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान्शुभान् २० तानि चास्वाद्य तेजस्वी फ
लानीति स्म मन्यते अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिना २१

समालिंग्य स्पर्शीनाप वशीकर्तुमालिंगने हर्षसमन्विताः बालवत्सलवारितोगाढमालिंगनमात्मास्वकार्यानुकूलस्पर्शाशा
श्याच २० तानीति भाताः धीमान् तानि तेजस्वी वा स्वन्ति तास स्पृष्ट्वा पूर्वे तेन स्वादुत्वं तत्वाच्चाहीनत्वेन ज्ञाः मन्यते यो मन्यते सर्व
व्यवहरतीत्यर्थः एवमनास्वादितानि अनास्वादितपूर्वाणि नित्यनिवासिनामिति कर्तरि षष्ठी २१ ५५

९० बनवर्था मिष्येव किंचितवलमनुष्येयमस्माकमितिनिवेद्य तापयित्वा तस्माद्देशात्वाजानतस्य पितुः विभांडकाद्भीताः स्त्रियः गच्छंति स्म गताः २२ असुस्थहृदयः अस्वस्थचित्तः आसीत् दुःखात् ताहशवाह्यषादिविषयस्य वियोगजात् परिवर्तते एकदेशानवस्थितिः २३ ततः इति उद्घाटेतिः मनसा चिंतयन् तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान् स्मरन्नित्यर्थः तत्रागमनसेतनद्वा

आश्चक्षाच तदा विप्रं व्रतचर्यां नवेद्य च गच्छंति स्माद्देशान्नाभीतास्तस्य पितुः स्त्रियः २२ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः असुस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्च परिवर्तते २३ ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् विभाण्डकसुतः श्रीमान्मनसा चिंतयन्मुहुः २४ मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलंकृताः दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायांतं हृष्टमानसाः २५ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः एह्याश्रमपदं सौम्य अस्माकमिति चाब्रुवन् २६ चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च तत्राप्येव विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम् २७

द्वारकमवश्यं भावीति चिंतयन्नित्यर्थः २४ तं केन त्वाह मनोज्ञा इति २५ उपसृत्य ज्ञस्य २६ चित्राणीति यदि अत्रैव चित्राणि मूलानि फलानि भवेयुः संभावनायां लिङ् अतः तत्रागमनं व्यर्थमिति चेत्तत्राप्ये विधिः विचित्रमूलफलभक्षणविधिः विशेषेणा इतोप्याधिक्येन भविष्यति २७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· रामा· वाटी· ५८

१। श्रुत्वात्विति गंगायाः पूर्वस्यां पितां नाम सा रोमपादो राजा अंगदेशं तिस्तुरिति महाभारते १८ तत्रेति अंगदेशे वर्षणाम देवविषयं
स्वदेशः आगते विप्रे प्रत्युद्गम्य प्रह्वः अंजल्यादियुक्तं नम्रो जात इति शेषः शिरसा महीं गतः साष्टांग नमस्कारं च कृतवानित्यर्थः २०
अर्घ्यं चेति अर्घ्यादि पूजितात् विप्रेंद्रात् प्रसादं सम्यक् यस्मात् पापेपि भवान्निमंत्रणं प्रसन्नोस्त्विति मे वसो मन्युरेवं वरं किमर्थमिमतत्राह

श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमं गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तथा स्त्रियः १८ तत्र वा
नीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा १९ वर्षेणैवाग
तं विप्रं तापसं स नराधिपः प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः २० अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्या
यतः सुसमाहितः वव्रे प्रसादं विप्रेंद्रान्मा विप्रं मन्युराविशेत् २१ अंतःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां
दत्त्वा यथाविधि शांतां शांतेन मनसा राजा हर्षमयवा मनः २२

मेति तत्र पित्रा गणिकाभिः स्वानयनं व्यवहारकाले तातं विप्रेंद्र ऋष्यशृंगं विभांडकं च मन्युः क्रोधः आविशेत् स मा प्रविश
त्वित्यर्थमिति भावः २१ अंतरिति प्रसन्नत्वादेव तदनुज्ञाया अंतःपुरं प्रवेश्य हर्षं हृष्टिं जनस्य विशिष्टं वयं जव २२ ॥
॥ ॥ ॥

92 एवंमिति नगरामिकास्पर्शात्तत्स्पष्टफलमहल्यादिभिः स्मर्यते तेषां पोहानैा कथं तङ्गमनमोच्चणात्सृष्टिः नवस्तीनायत्ता नात्र तथा तपो
हानिः रेषद्दोलपसे वद्नयरतिवाक्य निर्मलब्रह्मचर्येणाविदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वशास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्येणतप
सिद्धिराज्ञानस्य चदुःनिवारत्वात् वनेवनचरस्त्रीणामनुभवाच्च सर्वथाप्रतनेऽनुग्रहशक्त्यभावाय तेष्वेति वेत्तनिर्मलब्र
ह्मचर्येणात्रह्मलक्षणयासर्वत्र ब्रह्मलाहृष्टावदोषलोशस्याप्यभावात् प्रारब्धवशात्त्रियस्त्रीसंबंधं भावितनम्हारकज्ञानवेदग
णिकाभिस्तत्थाप्यवजहे तासां भयाननमये यत एवं नतेनेति नवमश्लोके तथाप्यवह्नियतेरजिशेषः स्वीतो स्त्राभिः

एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः । ऋष्यशृङ्गो महाते
जाः शान्तया सह भार्यया ॥ ११ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये दशमः सर्गः ॥ १० ॥

शाक् एतत्सर्वं जानन्नपि राजा पितरमनुयातोऽनशनमनुयापनशमवानराजानमित्येवात्रतत्वं श्रनेनतत्त्वत्तस्य सर्वदोषासंब
योधनिन्नः ब्रह्मसैद्धानसकस्यमोत्रेणफलसिद्धिरित्यादिवस्तुचिंतं यतङ्कवित् विभाण्डकस्य ज्ञात्वेषणक्रोधेन ततो
मार्गेऽस्यश्रृंगायपांतादानादिसन्मानलाभेन शनराजमंप्रतिपराहृत्यागमनवर्णनं तदपितत्त्वतपवोपपद्यते श्रम
थास्वपुत्रसगणिकाह्वारकब्रह्मचर्यविलोपकृतारोषः तस्यतस्य केनाप्युपायेन वान शापि तमशक्यत्वात् ॥ ३ ॥ इति रामा

बालका॰ १०

ॐ
रा॰बा॰
टी॰
४०

93

एवं सनत्कुमारोक्तकथां तत्प्रसंगेन ऋष्यशृंगानयनकथां च संप्रतिकीर्तिमुक्त्वा तदानयनार्थं महाराजेनैवं गंतव्यमिति बोधयितुमनेकयुगव्यवहितः स्वसंवादः पुनरपि तदर्थं गर्भे सनत्कुमारोक्तां कथामाह भूय एवेति देवप्रवरः सनत्कुमारः यथैवेति यदि स्यादित्यर्थः १ सत्यप्रतिश्रवाः सत्यप्रतिज्ञः अंगराजो रोमपादः तस्य दशरथस्य सख्यं रोमपादस्य २ कोसावंगराज इत्यत्राह पुत्र इति अंगस्य अंगनामकस्य तु रोमपाद इति शृणु ष्यति ऋष्यशृंगानयनार्थमिति शेषः तमित्यस्य प्रती

भूय एव हि राजेंद्र शृणु मे वचनं हितं यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान् १ इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवा २ अंगराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति कन्या चास्य महाभागा शांता नाम भविष्यति ३ पुत्रस्त्वंगस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ४ अनपत्योस्मि धर्मात्मन् शांताभर्ता मम क्रतुं आहरेत त्वयाज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च ५ श्रुत्वा राज्ञोथ तद्वाक्यं मनसा स विचिंत्य च प्रदास्यते पुत्रवंतं शांताभर्तारमात्मवान् ६

तिशेषः ४ गमनप्रयोजनमाह अनपत्य इति आहरेतेति वैदेत ब्रवीति का(?) ऋष्यशृंग वाक्यं ५ श्रुत्वेति अस्य राज्ञो दशरथस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा स रोमपादः तस्य रोमपा कर्तव्यतां विचिंत्य शांताभर्तारं प्रदास्यते पुत्रवंतं पुत्रवत्त्वं हेतुभूतं ऋष्यशृंगं आत्मवान् नन्वात पुत्र तः कुलस्य केशाः मीनादय स्निग्धि ऋषिक मग्रयाया नाधिकारि तस्य चिंतितेनाहिताग्निर्वेनाचिन्त्याधिकारस्तस्य इतः एतं नाम संहितं भर्तारमित्यर्थं न शांतां साहित्य

94 तेय यज्ञं पुत्रकामेष्टिरूपं ७ वरयिष्यामि वरणं करिष्यामि तत्कथं कीर्तिनि च ८ अथ विषयमाह यज्ञेति यज्ञः प्रसवः कारणं प्रसवः सर्गका
रणमिति बोध्यं लभते लप्स्यते तं कामं प्रार्थितं काम्यं यज्ञं ९ पुत्रा इति वंशप्रतिष्ठानं वंशाविच्छेदस्तत्कराः १० एवमिति पूर्वं पूर्वस्मिन्का
ले कस्मिन्पूर्वकाले तत्राह पुरा देवयुगे पत्न्या चतुर्युगीप्रारम्भे न च चतुर्युग्याद्येस्मिन्प्रथमयुगे रम्येः ॥ एतत्कथाकथनस्याविदित

प्रतिगृह्य वचस्तं विप्रस्य राजा विगतज्वरः। आहरिष्यामि तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ७ तं च राजा दश
रथोऽयशस्कामः कृताञ्जलिः। आयम्यं गां हि जश्रेष्ठं वरयिष्यामि धर्मवित् ८ यज्ञार्थे प्रसवार्थं च
स्वर्गार्थं च नरेश्वरः। लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद्विशांपतिः ९ पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वा
रोऽमितविक्रमाः। वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः १० एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्
कथां सनत्कुमारो भगवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतं
स्वयमेव महाराज गत्वा सबलवाहनः ११ सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत्। अनुमा
नय वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशाम्य च १२

मर्थमाह स इति स्वयमेवेति न तु प्रतिनिधिद्वारा ११ अनु
मानय कृतानुमतिं कृत्वा अनयोर्मध्ये वसिष्ठेनास्थिते यज्ञार्थं कथमस्मानयनमिति तस्य क्षोभः स्यात् अनुमतेर्हेतुः सूत
वाक्यं निशाम्येति श्रावयित्वेत्यर्थः १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ·
रावा·
वाटी·
५८

95 यत्रास्मे यथा दत्ताष्टे १४ अभिचक्राम जगाम तं देशं आसाद्य प्राप्य अथो अनंतरं रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठं ऋषिपुत्रं ददर्श ततः तदागमना
नंतरं राजा रोमपादः तस्य राज्ञः दशरथस्य यथान्यायं यथाविधि विशेषतः अप्रमादेन पूजां चक्रे इत्यन्वयः आदरे हेतुः सखित्वं १५
सख्यमिति सख्यं मैत्री संबंधकं योनादिसंबंधः ऋषिपुत्राय रोमपादेनाख्यातं तदा तत्कथनानंतरकाले तं दशरथं प्रतिपू
जयत् अष्टमस्तेनाहतिशयः तेन सह रोमपादेन साह संबंधस्थायेनाहश्चः येन दशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्यः अख्य

सोंतःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः १४ अभिच
क्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगं १५ ऋषिपुत्रं ददर्शाथो
दीप्यमानमिवानलं ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः १६ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः
प्रहृष्टेनांतरात्मना रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते १७ सख्यं संबंधकं चैव तदा
तं प्रत्यपूजयत् एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः १८

स्वंगः एतदेवाभिप्रेत्य शोकवजामातेतिकाविद्विषं प्रमतेपि अनेन मेनयत्वापदत्तेयं वरवर्णिनी पाचनेपुत्रस्वस्यैषा
शांता प्रियतमात्मजा सोयं ते स्वशुरो वत्स न्मध्ये वाह तथान्यपरहति अध्यायावतेरितिचन तद्यत्त अतएव शाकुसोनः पुत्र
स्यागदे पोगमनमुक्तं कस्यास्वहाधिना संगमनमितिभावः १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उद्यतं उपक्रान्तं संस्कृत्य प्रतिज्ञाय २० प्रतिष्कृत्य ग्राह्यकारणे २१ सम्प्रृष्टस्य अङ्गः अङ्गे रोमपाद दशरथयोः २२ सुहृदं रोमपादं २३ २४ स्वलं

96 सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् शान्ता तव सुता राजन् सह भर्त्रा विशांपते ॥१९ मदीयं न
गरं यातु कार्यं हि महदुद्यतं तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः २० उवाच वचनं विप्रं
गच्छ त्वं सह भार्यया ऋष्यशृङ्गः परिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा २१ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रय
यौ सह भार्यया तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य वक्षसा ननंदतुर्दशरथो रोमपा
दश्च वीर्यवान् ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनंदनः २२ पौरेभ्यः प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्र
गामिनः क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतं २४ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृ
तं ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतं २५ तथा चक्रुश्च तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा
ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह २६ शंखदुंदुभिनिर्ह्रादैः पुरस्कृत्वा द्विजर्षभं ततः प्रमु

कृतत्वकारमाह धूपितमित्यादि धूपो दीसिक्तं तोयैः पश्चात्संमृष्टं २५ प्रेषितमित्यस्य उक्तेत्यादिः २६ द्विजं ऋष्यशृङ्गं २७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री·
रामा·
वाटी·
५५

९७ इंद्रकर्मणाइंद्रसदृशायांथकर्मयस्यतथोनराज्ञासत्कृत्यप्रवेश्यमानंतंद्विजंदृष्ट्वादेवेंद्रेणस्वनगरंप्रवेश्यमानंकाश्यपंवामनंदृष्ट्वा
यथास्वर्गवासिनोमुदिताः तथाऽयोध्यावासिनोमुदिताइतिपूर्वेणान्वयः इंद्रकर्मणोमनेनराज्ञः समष्पोमदिमतिशयोध्वनितः २८
उपवाहनात्स्वसमीपानयनात् २९ तथागमनमेवव्याचष्टेसहभर्त्रेतिप्रेम्णाशांतायाःप्रीमावद्धकालविश्लेषोमर्देमितिला

प्रवेश्यमानंसत्कृत्यनरेंद्रेणेंद्रकर्मणा यथादिविसुरेंद्रेणसहस्राक्षेणकाश्यपं २८ अं
तःपुरंप्रवेश्यैनंपूजांकृत्वाचशास्त्रतः कृतकृत्यंतदात्मानंमेनेतस्योपवाहनात् २९ अंतः
पुराणिसर्वाणिशांतांदृष्ट्वातथागतां सहभर्त्राविशालाक्षींप्रीत्यानंदमुपागमन् ३० पूज्य
मानातुताभिःसाराज्ञाचैवविशेषतः उवासतत्रसुखिताकंचित्कालंसहद्विजा ३१ इत्यार्षे
रामायणेवाल्मीकीयएकादशःसर्गः ११ ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे व
संतेसमनुप्राप्तेराज्ञोयष्टुंमनोभवत् १

तेच्चानंदमापिरितःपुरस्य ३० सहद्विजासभर्त्रमतिकेतियावत् ३१ इत्यार्षेरामायणेबालकांडेएकादशःसर्गः ११ एवंनिश्चितम
श्वमेधंपुत्रदानंतंयस्मात्दृष्टेश्वमेधस्यांगंप्रानीतेसकलपापक्षयकारितयाश्वमेधसंकल्पितवेनचपुत्रप्राप्तिमेधेप्रस्तौति ततइतिबहु
तिथेबहुलेकालेगतइतिशेषः सुमनोहरेशाखोक्तदोषरहितेमनःप्रसन्नतावर्तते १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततः इति देववर्णिनं देववर्णं जलस्य संतानार्थं कुलाविच्छेदरूपप्रयोजनशुद्धिपचेनस्वर्गार्थं च यज्ञाय यज्ञार्थं विप्रं ऋष्यशृंगं २१ ५

98 ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनं यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य च २ तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपं संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यतां ३ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां ततोऽब्रवीन्नृपो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगान् ४ सुमंत्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपं ५ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ततः सुमंत्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ६ समानयत्समान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ७ धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ८ पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ९

आवाहय मन्त्रणीयं श्रापय ५ ततः त्वरितविक्रमः त्वरितगमनः प्राप्तं ६।७।८ पुत्रार्थं हयमेधेन कर्मणा तदाख्येन कर्मणा ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रा॰वा॰ ११
बा॰टी॰
५॰

अनुष्ठानांगमायपुनरूपमासः ऋष्यशृंगो ऋष्यशृंगः ९।११।१२ धार्मिकीमतासंरक्षणानुरूपधर्मप्रयोजना १३।१४ संरक्षयंतुसंशयं

ऋष्यशृंगप्रभावेनकामान्प्राप्स्यामिचाप्यहं ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् १०
वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्युतं ऋष्यशृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा संभाराःसं
भ्रियंतांतेतुरंगश्चविमुच्यतां सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्च
तुरोमितविक्रमान् यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता १२ ततःप्रीतोभवद्राजाश्रु
त्वातुद्विजभाषितं अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षेणेदंशुभाक्षरं १४ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभा
राःसंभ्रियंतुमे समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यतां १५ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभू
मिर्विधीयतां शांतयश्चाभिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि १६ शक्यःकर्तुमयंयज्ञःसर्वेणा
पिमहीक्षिता नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे १७ छिद्रंहिमृगयंतेतेविद्वांसोब्र
ह्मराक्षसाः विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति १८

नाशरूणामिमादयोव्यानशाखाः १५।१६।१७।१८ ५॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१९-२१ गतानामिति गतेषु द्विजादिष्वित्यर्थः समस्तसर्वान्यष्टीर्विसर्जयित्वा संवत्सरांते यागार्थमिति शेषः २२ इति द्वादशः १२
अथ संवत्सरांतदोनेत्रीतेति सूत्रानंतरं वसंतविसृष्टाश्वस्य पुनः संवत्सरांते वसंते प्राप्ते दीक्षाग्रहणं निरूप्यते पुनरिति

100 तद्यथाविधि पूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह १९ तथेति
च ततः सर्वे मंत्रिणः प्रत्यपूजयन् पार्थिवेंद्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत २० ततो द्विजास्तं ध
र्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभं अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतं २१ गतानां तेषु मंत्रिणा
स्तान्नराधिपः विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः २२ इत्यार्षे रामायणे द्वादशः सर्गः १२
पुनः प्राप्ते वसंते तु पूर्णः संवत्सरोभवत् प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् १ अभिवा
द्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् २

प्रसवरूपफलं हयमेधेन भावयितुं गतो वसिष्ठांतिकमिति शेषः १ वसिष्ठं च वादरूपं तो प्रश्रितं विनययुक्तं २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
रामा॰
बाली॰
५१

यथोक्तं शास्त्रोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञांगेषु मुख्यादिष्टय यथा विघ्नराक्षसादिभिर्विघ्नं न क्रियते तेन यथा विधीयतां क्रियतां
मित्यर्थः ३ भवानिति स्निग्धः स्निग्धत्वादभिवादयतीत्यपेक्षुनः स्निग्धेति विशेषणं सुहृन्मित्रमस्य अर्थे परमो महानित्यस्मि
न्पपदवत् विसृष्टपुनः प्रामाश्च कत्वाड्यतः आरब्धो यज्ञसंबंधि अंगानुष्ठानरूपो भारः भवतैवमखवेदशास्त्रेतेन वोढव्यः

101

यज्ञो मे क्रियतां वत्स यथोक्तं मुनिपुंगव यथा न विघ्नाः क्रियते यज्ञांगेषु विधीयतां ३ भवान्स्नि
ग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो भवान् वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ४ तथेति च स रा
जानमब्रवीद्द्विजसत्तमः करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितं ५ ततोब्रवीत् द्विजान्वृद्धान्य
ज्ञकर्मसु निष्ठितान् स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ६ कर्मांतिकान्शिल्पका
रान्वर्द्धकीन्खनकानपि गणकान्शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ७

वोढुमर्हः ४ समर्थितं सम्यक् प्रार्थितं ५ अब्रवीदिति वसिष्ठोत्र कर्ता स्थापत्यं स्थपतेर्गृहकारस्य कर्म तत्र निष्ठितान्प्र
वीणान् ६ कर्मांतिकान् ग्राममात्रिककर्मनिर्वाहकान् भृत्यान् शिल्पकारान् शिल्पं चित्रादि वर्धकीन् तक्षणः खनकाः
कूपवापीनिर्मातारः गणकान्ज्योतिर्विदः शिल्पिनः स्थपतिकारान् नटाः सूत्रधाराः नर्तकाः नृत्यकारिणः ७

५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समीहितांकर्माज्ञंवैविंनियन्त्रवीदितिशेषेणान्वयः यज्ञेकर्मेमस्यनिर्वर्तयितुमितिशेषः ८ इष्टकाइतिबहुसाहस्रीबहुसहस्रसंख्येया
इत्यर्थः जातावेकवचनं राज्ञोयोग्याः श्रेष्ठकार्याः राजसमानिग्रहणाः अन्नपानाद्युपकरणानिसंवत्सरवर्गादिसंतुकर्षः ९ सुनिष्ठि
ताः महावर्षवातादिनिवारणात्समाः १० कर्तव्याइत्यस्यावासाइतिशेषः पार्थिवानामल्पमांडलिकानां ११ वैदेशिकनिवासि

102

तथाप्रवीनशास्त्रविदः पुरुषान्सबहुश्रुतान् यत्तकर्मसमीहितांभवंतोराजशासनात् ८ इ
ष्टकाबहुसाहस्रीशीघ्रमानीयतामिति श्रेष्ठकार्याःक्रियंतांचराज्ञोबहुगुणान्विताः ९ ब्राह्म
णावसथाश्चैवकर्तव्याःशतशःशुभाः भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः १० तथा
पौरजनस्यापिकर्तव्याश्चसुविस्तराः आगतानांसुदूराच्चपार्थिवानांपृथक्पृथक् ॥ वाजि
वारणशालाश्चतथाशय्यागृहाणिच भटानांमहदावासावैदेशिकनिवासिनां आवासाब
हुभक्ष्यावैसर्वकामैरुपस्थिताः तथापौरजनस्यापिजनस्यबहुशोभनं १२

नांवैदेहिकानांस्वदेशवासिनांचेत्यर्थः महदावासाइत्यत्रातावभावश्चार्षः १२ सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैःसर्वपदार्थैर्युक्ताः
जनस्येतरस्मादजनस्यापिबहुशोभनंयथाभवतितथावासाः कार्याइत्यर्थः १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीः रा॰बा॰ टी॰ ५२ 103

दातव्यमितिसत्कृत्यपरलोकप्रयोजनबुद्ध्याः शास्त्रोक्तसत्कारपूर्वकंदेयमित्यर्थः नतुलीलयाउत्सवमात्रबुद्ध्यानादरेण यथापूजांप्राप्नुवंतिपूजाप्राप्तिसमर्थेनैतयासत्कृताः कार्याइत्यर्थः १४।१५ तेषामपीति शिल्पिनःयथाक्रमंज्येष्ठक्रमेणात्र उपपत्तिमाह येवसुभिर्धनैःभोजनादिभिश्चसंपूजिताः सेवकाःतेषांसर्वकार्यंसुविहितंभवतिकिंचिदपिकार्यंनपरिहीयते

दातव्यमन्नंविधिवत्सत्कृत्यनतुलीलया सर्वेवर्णायथापूजांप्राप्नुवंतिसुसत्कृताः १४ नचाव
ज्ञाप्रयोक्तव्याकामक्रोधवशादपि यज्ञकर्मसुयेव्यग्राःपुरुषाःशिल्पिनस्तथा १५ तेषामपिवि
शेषेणपूजाकार्यायथाक्रमं येस्युःसंपूजिताःसर्वेवसुभिर्भोजनेनच १६ यथासर्वंसुविहि
तंनकिंचित्परिहीयते तथाभवंतःकुर्वंतुप्रीतियुक्तेनचेतसा १७ ततःसर्वेसमागम्यवसिष्ठ
मिदमब्रुवन् यथेष्टंतत्सुविहितंनकिंचित्परिहीयते १८

नहीनंभवति तस्मात्तमपिप्रीतियुक्तेनचित्तेनभवंतः तथाकुर्वंतुयथासर्वेसदृशः तेचशिल्प्यादयश्चवस्त्रादिभिःपूजि
ताभिःस्युरिति १६ १७ १८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथोक्तमिति यन्न्यायत उक्तं न यथोक्तं तदुक्तानतिक्रमेण सविहितं न किंचित्तत्र तल्लक्षणतेरतिशेषः किंचोक्तं भावेक्तः वचनं यथाकथयिष्यसि तत्तथैव करिष्यामः तत्रापि न किंचित् हीनं भविष्यति ततः नियोजनानंतरं १९ मानवाः चतुर्वर्णातिरिक्ताः संकरादयः २१ तमिति मिथिलाधिपं स्वयमेव आनयेति संबंधः तत्राहूतमात्रप्रेषणेन कृतपदविशेषः कृतश्च

104 यथोक्तं तत्करिष्यामो न किंचित्परिहास्यते ततः सुमंत्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् १९ निमंत्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः २० समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनं २१ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतं पूर्वसंबंधिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते २२ तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनं सद्वृत्तं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह २३ तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकं श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय २४

तदानयनप्रथमसमुपदेशः तत्राह पूर्वसंबंधिनं पूर्वस्मिन्नेव काले भाविनं संबंधिनं सम्मन्तपाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः तेयोगः बलेन ज्ञातात्ततो हेतोः भाविसंबंधित्वाद्धेतोः सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले तदानयनं ब्रवीमीत्यर्थः २२ केकयराजानमिति अनिमित्तत्वात्समासान्ताभावः २४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रा॰ वा॰
वा॰ टी॰
५२

105

सत्कृतं यथा भवति तथानयस्वेति शेषः २० प्राचीनान् प्राक्देशवर्तिनः सराष्ट्रेभवानित्यर्थे ढञार्षः २०।२१। स्वयमेवेति वसिष्ठेन वि

सृष्टो गौरवं महत्स्वासं रोमपादं सुसत्कृतं वयस्यं राजसिंहस्य सम्पूर्णं तमिहानय २५ तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतं मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदं २६ प्राप्तिज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभं राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नरर्षभान् प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् दाक्षिणात्यान्नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्वह २८ सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले तानानय यथाक्षिप्रं सानुगान् सहबान्धवान् २९ एतान् दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा आदिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ३१ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रयातो मुनिशासनात् सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महामतिः ३२ ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय महर्षये सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितं ३३ ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान्मुनिरब्रवीत् अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा ३४

शिष्योक्तानि निशेषः ३२। ते चेति पूर्वे नियुक्ता इत्यर्थः वसिष्ठाय महर्षय इति पादः ३३ अवज्ञया अनादरेण लीलया अश्रद्धया

१०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेवाह प्रवर्त्तयेति १५ एतानि उत्तमवस्तूनि १६ यज्ञियं यज्ञोपयोगि स्रुक्स्रुवादि संभारद्रव्यं प्रतिकालसमीपे वर्त्तमानपिप्र
थ्यः १८ मनसैवेति दिप्रसिद्धत्वोपकरणैः एवज्ञापनायोक्तेदेयं १९ वसिष्ठवचनादित्यत्र वसिष्ठेति लुप्तविभक्तिकपृथक्

106

प्रवयज्ञाङ्गं तं हव्यमाहर्त्तारं नात्र संशयः ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः १५
बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् १६
उपायाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तम १७
यज्ञियं च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् १८ स
र्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितं १९ तथा वसि
ष्ठवचनादृष्यशृङ्गस्य चोभयोः दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ५० ततो वसिष्ठप्र
मुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ५१

पदं वसिष्ठऋष्यशृङ्गस्य वचसेर्व्यकं उभयोस्तु मिलितयोर्वचनात् ५० आरभन्निति छान्दसम् ५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रामा.
बा.टी.
५४

यज्ञवाटमित्यर्थः पूर्वोक्तविधिशास्त्रं कल्पसूत्रादि विधिस्तदुक्तप्रकारः ५२ इति श्रीरामायणे रामायणतिलके त्रयोदशः सर्गः
अथेति अथ वसन्तस्य गमनेनन्तरं वर्षे पूर्णे तस्मिन्नश्वमेधे सदा प्राप्ते सति कर्मेषा वर्ततेत्यर्थः अत्र त्रिंशाहिनात्मकैककस्मावनमास
परिच्छिन्नो वत्सरः १ ऋष्यशृंगमिति अनेन प्रयाणादि विज्ञप्तं बलं चेतनस्य गतस्यते इति कतकः अग्रे पुत्रेष्ट्याविष्टिं तेर्दृष्टैकविषा

१६

यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि श्रीमांश्च सह पत्नीभी राजा दीक्षामुपाविशत् ५२
इत्यार्षे रामायणे बालकांडे सर्गः १३ अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरंगमे सरय्वाश्चोत्तरे तीरे
राज्ञो यज्ञोभ्यवर्तत १ ऋष्यशृंगं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञो
स्य सुमहात्मनः २ कर्म कुर्वंति विधिवद्याजका वेदपारगाः यथाविधि यथान्यायं परि
क्रामंति शास्त्रतः ३

मीति ऋष्यशृंगो नेतृत्वेनावाग्रे वर्तेजस्वीति ऋष्यशृंगं प्रकृत्य वाल्मीकस्यते स्याधर्य
वमस्येति २ कर्मेति वेदपारगाः अधीतवेदस्य फलवदर्थाः वेदार्थं गच्छंतीति पारगाः संतीति ते याजकाः ऋत्विजः य
थाविधि कल्पसूत्रार्थकस्मृत्यतिक्रमेण न्यायो यात्रांतर्विवाहिकासर्वमीमांसा तं चानतिक्रम्य परिक्रामंति पारस्तोमस्व

५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रवर्ग्यं प्रारादुपकारकं कर्मविशेषं उपसदं इष्टिविशेषं अधिकं यद्कृत्स्नपदिष्टं गानादेशात्ततन्त्रिकात्स्वप्रत्येहितो विशेषाधि
कं कर्म ५ अभिपूज्येति तत्तत्कर्मसु ज्येष्ठदेवताम् इति शेषः यथाज्ञातः सवनादिकर्मविशेषः ५ ऐंद्रः इंद्रदेवताको हविर्भा
गः दत्तः राजा सोमलता चाभिषुतः ग्रावभिः संहृष्टस्तुतिः सारितसारः ६ तृतीयेति यथेत्यस्य यथाविधीत्यर्थः ७ शि

108

प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः
अथ्याभृज्यन्तदा हृष्टाः सर्वे वज्रं यथाविधि प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुंगवाः ५ ऐं
द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतोनघः माध्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमं ६ तृतीयसव
नं चैव राज्ञोस्य सुमहात्मनः चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथाब्राह्मणपुंगवाः ७ आह्वयां चक्रि
रे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् ऋष्यशृंगादयो मंत्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ८ गीतिभिर्मधु
रैः स्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान् दिवौकसां ९

क्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षा अभ्यासकालः तत्र अदीतानि अभ्यासकालः स्वराणि तत्समन्वितैः स्वरतो वर्णतश्च अप्रहीनैरि
ति यावत् ऋष्यशृंगादय इत्यत्रादिशब्दः प्रधानवाची भीष्मादिवत् श्रवयोयनरानिवत् ८ गीतिभिः सामभिः ५

ॐ
रावा
वाटी
५५

109

नवेतिप्रश्नं तेषुमध्याह्नं ततस्खलितं प्रस्तानतोनकिमपिकर्मेत्यर्कं स्खलवत मंत्रवत देवेमपुरकं देवेविधाययरायवाद्दितं यद्दा
देवेमाविघ्नरादितं १ नेतिप्राणतः स्वस्वार्विज्याशक्तः प्रशतानुचराः शतसेवकं रहितः ब्रलणाइतिद्वैवर्णिकाएलद्दणा
हितत्वात नार्थवंतः दासाम्प्रदाइतिपावत तापसाः शैवादिसागमाश्रिताः स्मृद्राः श्रमणाःबौद्धसंन्यासिनः यद्दाश्र

नखाह्नतमभूत्तत्रस्खलितंवानकिंचनं दृश्यतेस्वलवत्सर्वदेवमपुरकंद्दिवक्रिरे १ नतेषबहुः
सम्प्रांतोवादवर्यितोवानदृश्यते नाविघ्नत्रालणाःकिंचिन्मशतानुचारास्तथा ११ ब्रालणाभुं
जतेनित्यनाथवंतश्चभुंजते तापसाभुंजतेव्यापिश्रमणाश्चैवभुंजते १२ दृष्टाश्चव्याधितात्रै
वस्त्रीवालाश्चतथैववन प्रतिशंभुंजमानानानान्नाभिरुपलभ्यते १३ दीयतांदीयतामंत्रवा
साप्तिविविधान्निव इतिसंचोदितामात्तास्तत्रधाचक्रुरनेकशः १४ अन्नकूटाश्चदृश्यते
वहवः पर्वतोपमाः दिवसेदिवसेतत्रसिद्धस्य
मणापरंसंन्यास्तुपश्रुपलक्षणं १२ नत्त्रलिङ्गपरुपलभ्यते
भोज्यसो द्दवत उदरपूर्तीरर्थिरसातिशयलोभेनमानहीरसिनोपलभ्यतेइत्यर्थः यद्दाश्चतिशंभुज्जातेषुपिताने भुयजमा
नस्यान्नसिरत्नेवुद्दिनासीदित्यर्थः १५ अनेतिलुमषष्ठीकेपृथक्पदंतस्यासिद्धस्येतिपक्षसेन्यर्थकं विशेषणंविधिवतस्य ५५

२

सुविहिताः सुविहितत्रसिकाः ॥ १२ ॥ अन्नमिति स्वादु अन्नं मृष्टमिति शेषः प्रशंसाकारमाह अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति इति शेषं संशाराघवः श्रु
श्रावेत्यन्वयः यद्वा विधिवत्स्वादु स्मपि प्रशंसाकाराः ॥ २० ॥ स्वलंकृता इति अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारो ध्वनितः तान् प
रिवेषयितॄन् अन्ये तत्सहायभूताः भोक्तृवाङ्मात्रेण परिवेषणासमर्था असाध्यवान् पाकशालानीतान्नपरिवेषकासम्पन्नसहायाः अन

110

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ अ
न्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥ स्वलंकृता
श्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १८ ॥ कर्मान्तरे तदा
विप्रा हेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसे दिवसे त
त्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥ नाषडंगविद
त्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजः ॥ २१ ॥

परिवेषणसमर्थाः पूर्वोक्तपुरुषपरिचारकत्वं ॥ १८ ॥ कर्मान्तरे इति एकसवनं समाप्य पुनः सवनान्तरारंभकालात् प्रागन्तर्वर्तिन्यन्त
रालकाले हेतुवादान् हेतूपन्याससपूर्वकान्वादान्बहून् ॥ १९ ॥ संस्तरे यज्ञे प्रचोदिताः प्रास्तीयेः चोदिताः शास्त्रैः प्रेर
णाद्दत्वर्थः ॥ २ ॥ सदस्या विधिदर्शिनः ॥ २१ ॥

ॐ·
रावा·
बाटी·
५९

यूपोच्छ्रये यूपोत्थापनप्रसंगकाले नृपाः खादिरास्तावंतः षट्संख्यकाः विल्वसहिताः एकैकविल्वयूपसमीपे स्थिताः परे
अन्ये पर्णिनः पालाशाः यूपास्तेषां षडिति तथाशब्दार्थः २२ श्लेष्मातको रज्जुदालस्तन्मय एको यूपः अश्वमेधे दिष्टः स्था-
पितः श्लेष्मातकमयो ऽग्निष्ठ इति पाठे अग्निष्ठः अग्न्यभिमुखः तथा देवदारुमयो ऽप्यासीत् यूपः स च नैकानोपि बहु किं तु तौ
च द्वौ तौ बाहुभ्यां ताव द्वाया मेन परिग्रहः स्वीकाराकारयोस्तावेव चैकविंशतिरश्वमेधे यूपा इत्युक्तं ते चैते नत्स च जृम्भितोः

॥ प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैलाः खादिरास्तथा तावंतो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे २२ श्ले-
ष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ २३ कारिताः
सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृताभवन् २४ एकविंशति
यूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः २५ विन्यस्ता विधिव-
त्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः २६

प्रसिद्धा इत्यम अत्र विस्तरः २३ कांचनालंकृता भवन्निति अत्र गुरुभावः तांदृशाः शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं शुल्वशास्त्रं च २४
महोच्छ्रायपरिमाणो यूपो ऽयः सर्वकांचनः यत्रैस मभवत्त्र शोभार्थमुपकल्पित इति क्वचित्पाठः एकेति अरत्निर्नाम च-
तुर्विंशत्यंगुलयः २५ अष्टाश्रयः अष्टाश्रिः कोणाः तक्षणविशेषेण सदा ऽसर्पा वनतास्वरूपेण युक्ताः २६

५९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथासप्तर्षयोविराजंतेतेनयथापूर्णाविराजंतेइत्यर्थः २७ इष्टकाइतियथान्याययथाशास्त्रंअर्थेष्टकामंडलेष्टकादयश्चकारिताः
शुल्वविदिरितिशेषः अग्निःअग्न्याधारभूतोदेशः सुवर्णसंज्ञैःइष्टकाभिश्चितोवर्द्धितइत्यर्थः शुल्वकर्मणीतिपाठेशुल्वसूत्रो
क्तकर्मणीत्यर्थः केचित्तत्रइष्टकावेद्हदेशेअग्निःचितःस्थापितइत्यर्थमाहुः २८ संचित्यः अग्निःसंचितःस्थापितःक
थंसंचितइत्यत्राहगरुडः गरुडसंस्थानः रुक्मपक्षः सहसंहिरण्यशल्कैः प्रतिदिशमग्निप्रोक्ततीतिसूत्राद्रुक्मपक्ष

112

आच्छादितास्तेवासोभिःपुष्पैर्गंधैश्चपूजिताः सप्तर्षयोदीप्तिमंतोविराजंतेयथादिवि
इष्टकाश्चयथान्यायंकारिताश्चप्रमाणतः चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्रकुशलैःशिल्पक
र्मणि २८ सचित्योराजसिंहस्यसंचितःकुशलैर्द्विजैः गरुडोरुक्मपक्षोवैत्रिगुणोऽष्टा
दशात्मकः २९ नियुक्तास्तत्रपशवस्तत्तदुद्दिश्यदैवतं उरगाःपक्षिणश्चैवयथाशास्त्रंप्र
चोदिताः ३०

त्वमितिकेचित् अत्रपक्षेत्रिगुणोऽष्टादशात्मकइत्यस्यअग्नेःसंज्ञसंमत्वाचितदेशविशेषणम्
नीमानिस्वर्णेष्टकाभिःपक्षिनिर्माणाद्रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये त्रिगुणः त्रिगुणप्रस्तारः तदेवाह अष्टादशात्मक
इति षट्चितयोऽभवंतीतिप्रकृतोऽग्निरितिभावः २९ यथाशास्त्रंइन्द्रायराज्ञेइत्यादियज्ञवाक्यैःप्रतिपादिताः ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शामित्रेमारणविशसनादिकर्मणि १ नियतंबद्धं अश्वरत्नेषूत्तमंश्रेष्ठंनियतमित्यनुकर्षः २ कौसल्येतिपरिचर्यप्रो-
क्षणादिनासंस्कृत्यत्रिभिःकृपाणैःअसिभिःएनंअश्वंविशशास अश्वविशसनंकृतवतेमहिष्यश्चास्वामिनाकल्प्य

113

शामित्रेतुहयस्तत्रतथाजलचराश्चये ऋषिभिःसर्वमेवैतन्नियुक्तंशास्त्रतस्तदा १
पशूनांत्रिशतंतत्रयूपेषुनियतंतदा अश्वरत्नोत्तमंतत्रराज्ञोदशरथस्यह २ कौसल्या
तंहयंतत्रपरिचर्यसमंततः कृपाणैर्विशशासैनंत्रिभिःपरमयामुदा ३ पतत्रिणात-
दासार्धंसुस्थितेनचचेतसा अवसद्रजनीमेकांकौसल्याधर्मकाम्यया ४

नीतिसूत्रात् ३ पतत्रिणेति अत्राश्वानांपतत्रिणःसंतीतिप्रसिद्ध्याएवंवादः पतत्रिणागरुडवेगेनतत्पर्यायत्वेन सुस्थि-
तेनस्थिरेणचेतसाउपलक्षितासतीकौसल्याधर्मेच्छयाएकांरजनींअश्वेनसहअवसत् ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथ होत्रादयः महिष्या कृताभिषेकया परिहृतया राज्ञो भोगार्हदिक्कृतयां दासा च सह वावातां राज्ञो वल्लभां भुजिष्यां अश्वेन स
मयोजयन्निति संबंधः शतं केचित् अपरेत्तु वावाता शूद्रो राज्ञः मध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभा
ष्ये तृतीयं चविकास्य द्वाविंशतिं वंशस्यवातेति प्रतीकव्याख्यानावसरे राज्ञो द्विविधाः स्त्रियः उत्तममध्यमाधमजातीयास्ता
सां मध्ये उत्तमजातीः क्षत्रिया महिषीति नाम मध्यमजातेर्वैश्याया वावातेति अधमजातेः शूद्रायाः परिवृक्तिरिति अतए

114

होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन् महिष्या परिवृत्त्याथ वावातामपरां तथा ३५
पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ३६ धूम
गंधं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ३७ ह
यस्य यानि चांगानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः अग्नौ प्रास्यंति विधिवत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः ३८

वाश्वलायनसूत्रे द्वादशाध्यायः ३४ मर्थं वंशस्यवा चेत ति प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीया भार्येति व्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता
वपां चेद्वाख्येमेदः चेदं नाम मेध्योस्ति तदुद्धृत्य नियतेन्द्रिय इति सूत्रात् परमेण श्रौतप्रयोगचातुर्येण संपन्नो युक्तः
नराधिपो दशरथः ३७ हयस्येति सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र शरीरपिलच्चब्राह्मणतया लक्षणकार्यकारित्वसंबंधः षोडशर्त्वा

३५
३६

ॐ॰ रा॰ कि॰ वा॰ टी॰ ५८

115

सद्येति अमेषां अश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां पाशुकं हविः सद्यस्त्वात्स्तनिधाय अश्ववधीयते अश्वमेधे प्रधानस्य पशोरश्वस्याहविर्भा-
गः वैतसेकटे निधाय अवदानं रक्ष्यते ४९ पदस्थेति अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयान्यहानि इति कल्पसूत्रेण तन्मूलवाक्येन च
अश्वमेधः अहः संख्यानः उक्तः सवनीयाह्नां प्राधान्यात् तानि अहोरात्राणि गण्यानि चतुष्टोमेनाह्नेनाग्निष्टोमः ५० उक्तरत्र

सद्यस्त्वाच्च यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ४९ अहो-
श्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण चाखिलैः चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितं ५० उंद्विती थ्यं
यं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरं कारितास्तत्र बहवो विहिताः पाशसदर्शनात् ५१ ज्योतिष्टोमायु-
षी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमप्तोर्यामौ महाक्रतुः ५२ प्राचीं होत्रे
ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशं ५३ उद्गात्रे च तथोदी-
चीं दक्षिणां चाविनिर्मितां अश्वमेधमहायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ५४

तीयं पाशसदर्शनाद्विहिताः बहवः प्रधानाः क्रतवः तत्र कारिताः ५१ नानाज्योतिरित्यादिना ज्योतिष्टोमः अतिरात्राविति
द्विवचनात् अतिरात्रस्य द्विःप्रयोगः तथाप्तोर्यामाविति महाक्रतव इति जातावेकवचनं एते महाक्रतवः इत्यर्थः ५२
प्राचीमिति ५३ विनिर्मिता कल्पसूत्रेण विहिता स्वयंभूविहिते प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेति श्रुतेः ५४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृतमिति धरां चतुर्दिगवच्छिन्नां ४५ भवानिति भोगोऽप्रयोजनकत्वान्नमेतयास्माकं न किंचित्प्रयोजनं नापि च्छेदा
दिभ्यो रक्षणे योग्यं शक्ताः ४७ तत्र हेतुमाह रता इति स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तेन दक्षाद्वा अस्माकमधिकारोऽपीति
ध्वनितं भूमिपेत्यनेन न तु वैवैषायामेवनित्यमेव निष्क्रियेण पुनरिमां गृहाणेति सूचितं तदाह निष्क्रयमिति मस्य

116 कृतं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ४५
एवं दत्वा प्रहृष्टोऽभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वे राजानं गतकिल्बिषं ४६
भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पाल
ये ४७ रताः स्वाध्यायकारणे वयं नित्यं हि भूमिप निष्क्रयं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवा
निति ४८ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतं तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयो
जनं ४९ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ५०

मित्यर्थः न नम्र वो मूल्यं दातुमशक्यं यतः किंचिदेवेति ४८ किंचित्पदार्थानाह मणिरत्नं अनर्घ्यरत्नं तस्यापि राजार्ह
त्वादाह सुवर्णमिति यद्वा समुद्यतं उपस्थितं यत्किंचिदेव भवद्दत्तमित्यर्थः ४९ शतसहस्राणि दश लक्षमिति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ·
रावा·
वाटी
५९ 117

सुवर्णंषोडशमाषकंचतुर्गुणंचत्वारिंशत्कोटिंततः सर्वेऋत्विजः सहिताः दक्षिणाभागंवसुयत्नेनसंगृह्यतस्यविभागायऋष्यशृं
गवसिष्ठाभ्यांप्रददुः ५१ तदाह अर्धेतिप्रथिवीभागंहुत्वावसिष्ठादिद्वाराविभाज्यगृहीतवन्तःसर्वे ५२ सुप्रीतेति संतुष्टाः सं
तः प्रत्यूचुर्मुदिताःस्मइत्यूचुःस्मइत्यूचुःराजानमितिशेषः प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ५३ जाम्बूनदंजम्बूनदप्रभवंसुव

दशकोटीःसुवर्णस्यरजतस्यचतुर्गुणं ऋत्विजस्ततःसर्वेप्रददुःसहितावसु ५१ अ
ध्यर्धमायमुनयेवसिष्ठायचधीमते ततस्तेन्यायतःकृत्वाप्रविभागंद्विजोत्तमाः ५२ सुप्री
तमनसःसर्वेप्रत्यूचुर्मुदिताभृशं ततःप्रसर्पकेभ्यस्तुहिरण्यंसुसमाहितं ५३ जाम्बूनद
कोटिसंख्यंब्राह्मणेभ्योददौतदा दरिद्रायद्विजायाथहस्ताभरणमुत्तमं कस्मैचि
द्याचमानायददौराघवनंदनः ततःप्रीतेषुविधिवद्द्विजेषुद्विजवत्सलः ५५ प्रणा
ममकरोत्तेषांहर्षव्याकुलितेंद्रियः तस्याशिषोथविविधाब्राह्मणैःसमुदाहृताः उ
दारस्यनृवीरस्यधरण्यांपतितस्यच ततःप्रीतमनाराजाप्राप्ययज्ञमनुत्तमं ५७

र्णंकोटिशोह्रोःनेतवावीक्ष्यसर्वदक्षिणादानानंतरंयाचमानायदरिद्रायकस्मैचितदातव्यवस्त्वंतराभावात्हस्ता
भरणमेवददौ ५४ ततस्तेनहस्ताभरणदानेनसमर्थः ५५ विविधाआशिषःआजन्मत्रायुष्मंतरस्याद्याः ५६ ५७

५९

स्वर्गनयनं स्वर्गप्रापकं दुस्तरं प्राकृतै राजभिरप्राप्तसमाप्तिकं ५८ कुलस्य वर्धनं तादृशं कर्म ५९ पुनरप्युवाच पुत्रजननकर्म-
णे पुनरपि प्रेरयामासेत्यर्थः ६० यद्यपि पुत्रकामेष्ट्यैव पुत्रावाप्तिः संभवति तथापि तयोरन्तरस्य विघ्नस्य शमनस्य वधे न तत्
हि योगान्तरं तयोरन्तरं तस्मात् तात पितृमरणेन वक्तव्यमपमयात् तस्मात् तत्प्रायश्चित्तं तेनाश्वमेधानुष्ठानेनावश्यं ६१ इति रामाय

118

पापापहं स्वर्गनयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः ततोऽब्रवीदृष्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ५८ कुलस्य वर्ध-
नं तत्तु कर्तुमर्हसि सुव्रत तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ५९ भविष्यन्ति सुता राजंश्च-
त्वारस्ते कुलोद्वहाः ६० स तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नरेन्द्रः जगाम हर्षं
परमं महात्मा तमृष्यशृङ्गं पुनरप्युवाच ६१ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः १४
मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किंचिदिदमुत्तरं लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् १

णे चतुर्दशः १४ मेधावीति मेधावी अशेषवेदशास्त्रधारणयोग्यबुद्धिमान् वेदज्ञः स्वरूपतोऽर्थतश्च वेदतत्त्ववित् स ऋष्य-
शृङ्गः प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहाय किं कर्तव्यमिति निश्चेतुं किंचित्कालं ध्यात्वा समाधिं कृत्वा इदमुत्तरं दास्ये इदमनुष्ठेयक-
र्ममिति निश्चित्य पश्चात् लब्धसंज्ञः समभ्युत्थितः तं नृपमब्रवीत् १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रावा
बाटी॰
६॰ 119

किमब्रवीत्तदाह इष्टिमिति पुत्रीयां पुत्रप्राप्तिकारणभूतां पुत्रकारणात् पुत्रप्राप्तिहेतोः अथर्ववेददृष्टैः प्रोक्तैर्मंत्रैः विधानतः क
ल्पसूत्रतः सिद्धां नियतफलत्वेन प्रसिद्धां इष्टिं करिष्यामीत्यस्मेति शेषः २ ततः इति मंत्रदृष्टेन मंत्रदृष्टेन मंत्रपूर्वकेन तया कल्पसूत्रे

इष्टिं तेहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मंत्रैः सिद्धां विधानतः ततः प्रा
क्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् जुहाव चाग्नौ च तेजस्वी मंत्रदृष्टेन कर्मणा ततो देवाः सगं
धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ४ ताः समेत्य यथान्या
यं तस्मिन्सदसि देवताः अब्रुवंल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ५ भगवंस्त्वत्प्रसादेन रा
वणो नाम राक्षसः सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ६ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्री
तेन भगवांस्तदा मानयंतश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ७

दृष्टेन ३ तत्र इति तत्रेत्यर्थः ४ ता इति समेत्य संभूय तथा न शक्या इतरान् अवलोक्य इति शेषः ५ कृतस्त्वत्प्रसादलब्धबलो यतस्त्वमवी
र्येणाभयमस्मत्प्रार्थ त्वयेति मानयंतिः सर्वदेवतावध्यत्वरूपवरप्रदानं परिपालयंत इत्यर्थः ७ ६॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उच्छ्रितानतसंपआदिभिरभिकान्त्रिदशराजानमितिसमासांतोऽनित्यत्वान्नकृतः प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेतदुत्तरकालमिदंजनितक्रोधंदवं
धर्षतिज्ञायते ८ असुरानराक्षसानुक्त्वान् ९ प्रतपतिप्रतापयतीत्यर्थः क्रौर्यातिशयद्योतकमेतज्ज्ञातेनाधिकवाति चलोर्मिमाला

उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टि दुर्मतिः शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ८ ऋषीन्य
क्षान्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तथा अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ९ नैनं सूर्यः प्रत
पति पार्श्वे वाति न मारुतः चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कंपते १० तन्महन्नो भयं तस्माद्रा
क्षसाद्घोरदर्शनात् वधार्थं तस्य भगवानुपायं कर्तुमर्हसि ११ एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिंतयित्वा त
तोऽब्रवीत् हंतायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः १२ तेन गंधर्वयक्षाणां देवतानां च रक्ष
सां अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया १३ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षो मानुषांस्तदा
तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते १४

स्वभावोऽपि न कंपत इति विरोधालंकारः १० ततस्मात्
कारणात्तस्मादुक्तगुणविशिष्टात् ११ एवमिति भगवान्ब्रह्मेतिशेषः हंतेत्यनुकंपायाम् १२ तेनेति तत्तथास्त्वित्युक्त
मितियोजना १३ नेति तदा वरणसमये मनुष्यान्न संकीर्तितवान् १४

अ० रा० बा० टी० ८

एतस्मिन्नंतरे सर्वदेवतासंतोषकाले विष्णुः सदा भूभारोत्तारादिकर्ता १६ वैनतेयो गरुडः केयूरं बाहुभूषणं १७ ब्रह्मणा चेतीवं
यमानस्तस्तुवन्कृष्णे तेसमागतेपेति समागत्येति सब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वा समाहिताः देवकार्ये तत्पराः समभिष्टुय स्मकृस्नेता

121

एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतं देवा महर्षयः सर्वे प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा १५ एत
स्मिन्नंतरे विष्णुरुदयार्को महाद्युतिः शंखचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः १६ वैनते
यं समारुह्य भास्करस्त्वोदयं यथा तमहाटककेयूरो युज्यमानः सुरोत्तमैः १७ ब्रह्मणा च
समागत्य तत्रैतस्थौ समाहितः तमस्तुवन्सुराः सर्वे समभिष्टूय सन्नताः १८ त्वां नियोक्ष्यामहे
विष्णो लोकानां हितकाम्यया राज्ञो दशरथस्य त्वं अयोध्याधिपतेर्विभो १९ धर्मज्ञस्य
वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः तस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च २०

समागताः प्रणताः १८ त्वामिति प्रसक्तः खड्गरणस्य तत् देकसाध्यत्वात् प्रवर्तते नियोक्ष्यामहे तदेवाह राज्ञ इत्यादि १९
धर्मज्ञस्येत्यादि राजपत्नीविशेषणं वसुदेवतास्यो पत्ताभ्यननाय २० नमः कमलवदनविपुलनयनाभिरामाय नमः २० ८।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आत्मानंसोपकरणमात्मानं आत्मेषुः पंचधासामात्मा कैकेय्यां भवतोभवत् तदंशेषुः सुमित्रायामंशेनाज्ञा चलक्ष्मणःस्वद
र्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत् प्रियेष्वितिपाद्मोक्तेः आज्ञात्मानमिसकाशं च क्षानंतानामपि भगवद्रूपतास्तविता
ॐकारेणभगवानिवपांचजन्यः शाङ्गमात्रेणसकलभुवनोद्दोभकत्वाद्धिसुनस्पवेनिबोध्यं चतुर्विधमिति चातुर्विध्य

122 विस्नो त्वं नरमार्गेण कृत्वात्मानं चतुर्विधं ततस्त्वं मानुषो भूत्वा प्रहृद्वं लोककंटकं २१ अव
ध्यं दैवतैर्विस्नो समरे जहि रावणं स्त्हि देवान्समन्धयोनिं त्राछ्न्नषिसत्तमान् २२ रावणो
रावणेन भृशं वीर्यादेकेनाबाधिते ऋषयस्तु ततस्तेन गंधर्वा मरुतस्तथा २३ क्रीडंतानं
दनवने रौद्रेण विनिपातिताः वधार्थं वयमायाता तास्य सर्वे स्तुतिभिः सह २४ सिद्धगंधर्व
यक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप २५ वधाय देवशत्रू
णां लोकानां मा कुरु एवमुक्तस्तु देवेशो विस्नुस्त्रिदशपुंगवः २६

विधानं रावणेंद्रनि त्वं नरगंधर्वव्यानीतां प्रत्येकं देवकार्यं रूपाणां सद्भावात् २१ अतो ममैव नियोगस्तत्राह अवध्य
मिति २२।२३ रौद्रेणाक्रमताक्रमविचारसूत्रेण वधार्थं वयमायार्थनार्थं २४।२५ वधायेति नराणां लोके रममस्त्रवत्तरितमि

ॐ
रामा०
बाली०
९२ 123

धर्मसंहितान् धर्मसहितानित्यर्थः धर्मसंहितमिति वा पाठः २० हत्वेति दत्वा वत्स्यामीति योजना २१ मानुषे इति मनुष्यलो
के यथा देवैराज्ञप्तं तथा आत्मनः जन्मभूमिं त्यामास्येयाम्पवै नाविचारयामास तत्र विचारानंतरं २१ रोचयामासेत्येषां बहुत्व
स्तुतिभिस्तुष्टुवुः २२ स्तवाचयद्भुस्तदाहृतमिति रावणं उद्धरमसमूलमुन्मूलय विरावणं विशेषपारिलोकीकं दनं तप

पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान्
भयंत्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणं सपुत्रपौत्रं सामात्यं समित्रज्ञातिबांधवं २८ हत्वा
क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहं दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च २९ वत्स्यामि
मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमां एवं दत्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ३० मानु
षे चिंतयामास जन्मभूमिमथात्मनः ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधं ३१
पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपं ततो देवर्षिगंधर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ३२ स्तुति
भिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनं तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषं वि
रावणं साधुतपस्विकंटकं तपस्विनामुद्ध

पस्विनां भयावहमित्यन्वयः रावणस्य रणे नातिभीनविमानां देवा
नां न्मुक्तो तमित्यस्य उनरुक्तिर्न दोषाय अत्र ब्रह्मादिदेवानां सपितामहानां नियोजकत्वं विभोस्त्व नियोज्यत्वं न दोषः लीलात्वादि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमिति तं हत्वेत्यन्वयः सबान्धवमित्यनेन लवणादिवधस्य सूचनं देवेन्द्रगुप्तं प्रयातयेति शेषः गतदोषकल्मषं दोषा रागादयः तद्रूप कल्मषहीनं स्वर्लोकं वैकुण्ठाख्यं गतज्वरः स्वभावतो निवृत्ताशेषतापः १४ इत्यार्षे बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः १५ तत इति नियु क्तः प्रार्थित इत्यर्थः यद्वा आज्ञप्त इत्यर्थः अन्तःप्रवाजानन्नपि वधोपायमन्तरेवं तेषामविनीतत्वज्ञापयितुं हारायनाय प्रच्छ इत्यर्थः जा

124 तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विश्रावणं रावणमुग्रपौरुषं स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरे न्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषं १४ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे सर्गः १५ ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् १ उपायः को वधे तस्य राक्षसा धिपतेः सुराः यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकं २ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्वि ष्णुमव्ययं मानुषं रूपमास्थाय रावणं जहि संयुगे ३ स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिं दमः येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ४

तत्त्वयोपायमिति शेषः १ उपाय इति यमुपायमा स्थाय तमहं निहन्यां स तस्य वधे उपायः क इत्यन्वयः २१ स हीति लोककृल्लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टित्वात् हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति श्रुतेः यद्वा ब्रह्मा च तन्मुखेन लोकपूर्वजत्वं वहिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
गवा-
वाटी
९१ 125

संतुष्ट इति मानुषमित्रेभ्यः प्राणिमात्रेभ्यो भयं न भवेदिति वरं ददाविभन्वयः ५ दृष्टः निश्चितः ७ सवापीति दशरथोपीत्यर्थः तस्मिन्का
ले भगवद्दवतिर्णो कालेष्वविद्यामिति ह्रस्वश्छांदसः ४ सइति निश्चयं अवतारविषयं श्रामं समसाथयामेत्युक्तेत्यर्थः अंतर्धानं गत
इति तस्मादेव समाजादिति शेषः १० ततइति अंतर्धानानंतरमित्यर्थः अंतर्धाय भगवानेव स्वतेजः संस्थाप्य समादाय

संतुष्टः प्रददौ तस्मै रावणाय वरं प्रभुः नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नाम त्रमानुषान ५ अवज्ञा
ता पुरा तेन वरदाने हि मानवाः एवं पितामहात्तस्माद्वरदानेन गर्वितः ६ उत्सादयति लो
कान्सर्वान्स्त्रियश्चाप्यपकर्षति तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप ७ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा
सुराणां विष्णुरात्मवान पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपं ८ सचाप्यपुत्रो नृपतिस्त
स्मिन्काले महाद्युतिः अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ९ सकृत्वा निश्चयं विष्णुराम
न्त्र्य पितामहं अंतर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः १० ततो वै यजमानस्य पावकादतु
लप्रभं प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलं ॥ कृष्णरक्तांबरधरं रक्तास्यं दुंदुभिस्वनं स्नि

हुताग्नेः सकाशात्प्रादुर्भवति स्म तत्स्थितस्य भगवत्तेजो धारणेशक्तिरस्ति तदेवाह महद्भूतमिति पक्षो विस्तु महद्भूतमित्युक्ते ऽभु
तलप्रभं विद्युदादिवत्तदृष्टेःप्रतिद्वानकतेजोविशेषं च तत्र भूतेषु प्राणि ॥ कृष्णं कृष्ण वर्णा स्निग्धाः स्निग्धाः दृश्यं तत्स्मस्नि
ग्धसेव तनुजा लोमानि यस्य कृष्णवसरः मूर्धजाः केशाश्च यस्य तत्तनुजा त्वग्स्पर्शो रोमाणि श्मश्रु वरो मा त्वग्स्था त्वग्रोम १२ ९१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समुत्सेधउच्छ्रायः हरयश्शार्दूलवत्‌विक्रमः पादविन्यासोयस्यतत्‌ ॥ १३ ॥ दिवाकरेति तद्वत्प्रभामंडलव्याप्तंतेजस्त्वेपि इष्टांतोदीप्ता
नलेत्यादित्प्रोति राजतोरजतविकारः ग्रंतपरिच्छदः पिधानपात्रंयस्यास्सा ॥ १४ ॥ पात्रीतिलिंगस्तामायाउतैश्चद्वेतेपत्नीमिवे
ति प्रसक्ततिस्वयंदोर्भ्यांप्रसहायगृह्यमूर्तामित्यन्वयः मायामयीमिवरशाद्दृष्टपवार्थंभगवतोमायैवेमर्थः ॥ १५ ॥ दशरथंस

126

शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितं शैलसंगसमुत्सेधं हरयशार्दूलविक्रमं ॥ १३ ॥ दिवाकरस
माकारं दीप्तानलशिखोपमं तप्तजांबूनदमयीं राजतांतपरिच्छदां ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णां
पात्रीं पत्नीमिव प्रियां प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमि
दं दशरथं नृप प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १६ ॥ ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृता
ञ्जलिः भगवन्स्वागतं तेस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोब्र
वीत् राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥ इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितं प्रजा
करं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनं ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै तासु ॥ २०

समवेक्ष्येत्यन्वयः प्राजापत्यंप्रजापतिनाप्रेषितं प्रजापतेः प्रजापालकाद्विस्मोः संभूतंतद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः परंप्रसंगमेवावि
द्धीतितदुक्त्यानंतरं पूर्ववृत्तान्तश्रवभीतः एतद्वचनश्रवणेन तदनिर्भयउवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयताद्यमेयेनेतिशेषः ॥ १८ ॥
देवनिर्मितंदेवेनप्राजापतिनानिर्मितं यद्यपपासंभार्याणामंवैयस्तामामेषष्ठीभार्याभ्यइत्यर्थः आनुरूपंसमा द्वितीयत्वयणाः

हिरण्मयी हिरण्यविकारः २१ मुदेति अभिप्रदक्षिणं पुनः पुनः प्रदक्षिणं २२ वित्तं धनं २३ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं संवर्तयि
त्वा समाप्य कर्म पायसदानरूपं तत्रैवाग्निकुंड एव २४ हर्षरश्मिभिः हर्षोद्भूतमुखकांतिभिः उद्योतं द्योतमानं अंतःपु
रं तद्दीप्तिः स्त्रीजनानं शारदचंद्रस्यांशुभिर्नभ इवेत्यन्वयः २५ २६ कौसल्यायै इति अर्धशब्दोऽत्र समप्रविभागवाची अर्धा

श्री. वा. रा. बा. टी. ८४ 127

अथो नरपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य तां पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीं २१ अभि
वाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनं मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणं २२ ततो द
शरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितं बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः २३ ततस्तदद्भुत
प्रख्यं भूतं परमभास्वरं संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत २४ हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्त
स्यान्तःपुरमाबभौ शारदस्याभिरामस्य चंद्रस्येव नभोंशुभिः २५ सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौ
सल्यामिदमब्रवीत् पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः २६ कौसल्यायै नरप
तिः पायसार्धं ददौ तदा अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः २७ कैकेय्यै चावशिष्टा
र्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमं २८

दर्धं तृतीयांशमित्यर्थः २७ अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्य चतुर्थांशस्यार्धं अष्टमांशमित्यर्थः पुनरवशिष्टार्धं अष्टमांश

म २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

128

अनुचिंतेति कैकेय्यपेक्षयाऽन्येष्टत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्टत्वं च सुमित्रायां विचार्य यादौ नाशार्थदानं तस्य कनिष्टत्वाच्च कैकेय्यै
अष्टमंशदानं वल्लभायां संभोगकर्मेति। एवं च भरतशत्रुघ्नौ पादद्यार्धमर्धमित्याहुः अपरे तु रामभरतौ अंशमेकं अंशे लक्ष्मण
शत्रुघ्नौ अष्टमांशेन तथा हि कौसल्यायै दत्तार्धं स अर्धादर्धं च तुर्यो शत्रुस्सह सुमित्रायै दत्तवान्कौसल्याया दापितवानिमर्थः ए
वं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धं ददौ ततः कौसल्यादत्तावशिष्टसकैकेय्यै दत्तस्य पदार्थं न ददौ विचार्य पुनरपि सुमि
त्रायै ददौ तया दापयामास इत्यर्थः अत्रार्थे यदाहुः तिथिव्याख्याने कालिदासेन स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितं द्या
वापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपं अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदी

अनुचिंत्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् २९

श्वरः ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे साहित्यदर्पण यत्साम्मीसपत्न्योरुभयो
रपीति अर्धार्धभागाभ्यामित्यस्य लक्षणाशामंदं व्यधार्धभागाभ्यामित्यर्थः इत्थमिति विभज्येति शेषः कतक व्याख्ये वंशी
तिरेवं संमतं स्यादु कुचिद्वस्तु कौसल्या प्रददौ तस्य हविषोऽर्धं नराधिपः स्वयमेव समस्कृतां भागं भागवतां वरः अर्धादर्धं ददौ
चापि कैकेय्यै स नराधिपः चतुर्भागं द्विधा कृत्वा मित्रायै ददौ तदेति इत्यपतेयाठः सत्वसांप्रदायिक एव तत्र हत्तुभाज
त्वस्मात तस्य चैकवाक्यतो विरोधेन अपरे तु बाकी वा न्याय सीपादो तरे च लक्ष्मणरामयोरेवं भरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यता
यो वीजालामः उक्तं च पाद्मे युगं वभूवतल्लक्ष्मणस्त्वि रामलक्ष्मणौ तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात्सतदतीति दिक्

२९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ताश्चेति प्राप्य हर्षेणोदितं चेतो यासां ताः स्त्रियः नरेंद्रस्य संमानं श्रुपदलपादेन यथोचितव्यवहारं मेनिरे इत्यन्वयः ९ ततइ
ति महीपतेः स्त्रिय इत्यन्वयः उत्तमपायसं उत्तमं च तत्पायसं च विस्तृतेजः संभृतत्वात् हुताशनादित्यसमानतेजस इति गर्भी
णीत्वेनाविशेषणं ११ प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धप्रहृष्टः प्रतिलब्धास्वास्थ्यायः तादृशमानसं येषां इत्यर्थः य

उ॰ रा बा टी॰ ९५ 129

ताश्चैवं पायसं प्राप्य नरेंद्रस्योत्तमस्त्रियः संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ९ ततस्त
ताः प्राशितमुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् हुताशनादित्यसमानतेजसो विरे
णागर्भान्निषेदिरे तदा ११ ततस्तु राजा प्रतीतो द्युतना स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमा
नसः बभूवतुष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः १२ इत्यार्षे रामाय
णे षोडशः सर्गः ९ पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः उवाच देवताः सर्वाः
स्वयंभूर्भगवानिदं १ सत्यसंधस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः विष्णोः सहायान् बलिनः

हासुर्गाममनोरथ इत्यर्थः यथा शक्रस्त्रा त्रिदिवे हरिरिंद्रस्यानुज इत्यर्थः सुरेंद्रेत्यादि राजविशेषणं भगवद्दशगर्भ
संभवेन तैः पूजितो मनसा स्वतः १२ इति षोडशः सर्गः ९ पुत्रत्वमिति गते गंतुमुपक्रांते १ सहायान् सहायकारणसम
र्थान् न तु कदाचित भगवान् प्रतिज्ञाया पिना वतारे दत्त उक्तेसत्यसंध सो तिसत्यप्रतिज्ञस्येत्यर्थः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मायाविदः असुरादिमायासंहारसमर्थान् देवमायाशक्तिमः जवे वेगविषये १ असंहार्यानिति परैरिति शेषः संहननं शरीरं स
र्वास्त्रगुणसंपन्नान् सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् यद्वा प्रयोगोपसंहारादयस्तद्गुणाः अमृतप्राशनान्देवाः २
गंधर्व्यो गंधर्वपत्न्यः ३ वानरीणां तनूषु वानरीशरीरसदृशशरीरासु अप्सरः प्रभृतिष्वित्यर्थः हरिरूपेणेति तस्मा

मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमाञ्जवे नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् १ असंहा
र्यानुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान् सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव २ अप्सरःसु
च मुख्यासु गंधर्वीणां तनूषु च यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ३ किंनरीणां च गा
त्रेषु वानरीणां तनूषु च सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ४ पूर्वमेव मया सृष्टो
जांबवानृक्षपुंगवः जृंभमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ५ ते तथोक्ता भगवता त
त्प्रतिश्रुत्य शासनम् जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ६

न्मद्रूपसंयुक्तान्महावीर्यसमतेजसः उत्पत्स्यंतीति वा अर्थोत्र कुलस्य तव वानरा इति रावणविषये नंदिकेश्वरशापादेवमुक्तं त
ल्यपराक्रमान् स्वतुल्यपराक्रमानित्यर्थः ४ ननु त्वया विष्णोः साहाय्यः सृष्टमस्ति च तत्राह पूर्वमेवेति पूर्वं युगे इत्यर्थः त
दुत्पत्तिप्रकारमाह जृंभमाणस्येति सहसा त्वरया ५ एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रा.बा.
टी.
८९

।३। वामरेंद्रमितिननुरामस्यसहायार्थंततत्स्वावतारकरणेरणेतुवालिनोवतारस्तदसहायत्वात्किमर्थोयमवतारइतिचेत् दुंदु-
भ्यादिवधार्थंतदावतारस्यावश्यकत्वात् पुत्रस्नेहात्तस्यापिरामस्यसहायतासंभवाच्चदुंदुभ्यादिवधेनापितत्सहायकरणाच्चसुग्रीवस्यापिभ-
गवद्वनारणत्पूर्वंस्मृतित्रिजेयातपनस्मृतेः १० पावकस्यश्रेष्ठे।अत्यरिच्यततेनाधिकोभवदित्यर्थः ११ रूपेतिरूपलक्षणेनद्रवि-

ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ९
वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमात्मजं सुग्रीवंजनयामासतपनस्तपतांवरः १० बृहस्पति-
स्त्वजनयत्तारंनाममहाकपिं सर्ववानरमुख्यानांबुद्धिमंतमनुत्तमं ११ धनदस्यसुतःश्री-
मान्वानरोगंधमादनः विश्वकर्मात्वजनयन्नलंनाममहाकपिं १२ पावकस्यसुतःश्री-
मान्नीलोग्निसदृशप्रभः तेजसायशसावीर्यादत्यरिच्यतवीर्यवान् १३ रूपद्रविणसंपन्नाव-
श्विनौरूपसंमतौ मैंदंचद्विविदंचैवजनयामासतुःस्वयं १४ वरुणोजनयामाससुषे-
णंनामवानरं शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलः १५

द्रविणेनधनेनोरूपंसंपन्नौरूपवत्वेनसर्वलोकसंमतावित्यर्थः १४ पर्जन्यःतदभिमानिनीदेवताः धर्मपुत्रोऽपरःसुषेणइति
गुहकाण्डेवक्ष्यतिअत्रवरुणपुत्रउक्तः १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

132 वज्रसंहननं वज्रवदभेद्यं शरीरं तेनोपेतो युक्तः १६ दशग्रीववधोद्यताः स्वसृष्टिप्रयोजनमवगम्येत्यर्थः १७ गजाचलसंकाशाः गज सदृशाः पर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः १८ गोपुच्छा वानरविशेषाः क्षिप्रमेव तत्तद्योनौ देवानां रत्यवीर्य [illegible] तत्कालमेव रूपवर्णाः वे षः संस्थानविशेष १९ तस्य तस्य तेन तदीयरूपवेषादिना समं रूपवेषादिकं पृथक् पृथग् सांकर्येणाजायत किंचिदुन्नतवि

मारुतस्यौरसः श्रीमान्हनूमान्नाम वानरः वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे १६ सर्ववा
नरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः १७ अप्रमेयब
लावीरा विक्रांताः कामरूपिणः ते गजाचलसंकाशा वपुष्मंतो महाबलाः १८ ऋक्षवान
रगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः १९ अजायत समं
तेन तस्य तस्य पृथक्पृथक् गोलांगूलेषु चोत्पन्नाः किंचिदुन्नतविक्रमाः २० ऋक्षीषु च त
था जाता वानराः किंनरीषु च देवा महर्षिगंधर्वास्तार्क्ष्या यक्षा यशस्विनः २१ नागाः किं
पुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः २२ चारणाश्च सु
तान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः

क्रमाः देवावस्थानेपि किंचिदधिकपराक्रमा इत्यर्थः २० ऋक्षीषु ऋक्षशरीरास्वप्स रःसु किंनरीष्वित्यर्थः एवमग्रेपि तार्क्ष्याः वंशजाः २१ नागाः सर्पाः २२ चारणा देवानां वंदिनः वनचारिणः वनवासिन इत्येकपत्रपरजवनस्य

रामायण २२

उ० रामा टीका ९०

133 सर्वासु कोविदा इति स्वयं प्रतिभातं सर्वासु पतितासे पापाद् इत्यर्थः शिलाप्रहरण इत्युक्तेः नः तेषामस्त्रप्रयोक्तृत्वाभावात् विवासयेयुरि
त्यादौ शक्यार्थे लिङ् विचालनशक्ता इत्यर्थः ग्रासेन्द्रवेषुः सेतरेषु २० प्रव्रजतः स्वकं दगतीन २१ नादेने तस्य पातयेयुरित्यनेनान्वयः २५

ऋष्यः स्वर्गमाव्योमस्तथा विद्याधरीषु च नागकन्यास्ववनदा गंधर्वीणां तनूषु च काम
रूपबलोपेता यथाकामविचारिणः २४ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च शिलाप्रहर
णाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः २५ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः विचालयेयुः
शैलेंद्रं भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिं दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यां
आप्लवेयुर्महार्णवान् २७ नभस्तलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् गृह्णीयुरपि मा
तंगान्मत्तान्प्रव्रजतो वने २८ नर्दमानस्य नादेन पातयेयुर्विहंगमान् ईदृशानां प्रसूता
नि हरीणां कामरूपिणां २९ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनां ते प्रधानेषु यूथेषु
हरीणां हरियूथपाः ३० बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपत
स्थुः सहस्रशः अन्ये नानाविधाञ्छैलान्काननानि च भेजिरे

शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ३० ते प्रसूताः हरीणां प्रधानेषु यूथेषु मध्ये हरियूथपा बभूवुः यूथपश्रेष्ठान् वीरांश्चाजनयन्नित्यर्थः ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य प्रस्थान्सानून् उपत

९०

134 भ्रातरौ सुग्रीववालिनौ सर्वे च सर्वेपि उपतस्थुः के विस्मात्ताके विचलादिहारे माहनलमित्यादि २२ अर्दयन्नर्दयन्ति मर्षः अर्द
भावश्चार्षः २४ वालीजुगोपेत्यन्वयः देवराजावतारत्वादिति भावः २५ विविधसंस्थानैः नानाप्रकारसन्निवेशैः नानाव्यंजन
लक्षणैः परस्परभेदव्यंजकतत्तल्लक्षणयुतैः २६ अचलकूटः पर्वतशृंगं यूथपाधिपैः यूथपानामधिपैरित्यर्थः भीम

भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे च परियूथपाः नलं नीलं हनूमंतमन्यांश्च हरियूथपान् २२ ते तार्क्ष्यब
लसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः विचरंतोर्दयन्दर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् २४ महाबलो म-
हाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् २५ तैरियं पृथिवी
शूरैः सपर्वतवनार्णवा कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः २६ तैर्मेघवृंदाचलकू-
टसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः २७
इत्यार्षे रामायणे बालकांडे सप्तदशः सर्गः १७ निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः प्र
तिगृह्यामरा भागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् १

शरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः २७ इति सप्तदशः सर्गः १७
प्रासंगिकदेवतारूपकारकप्रकारकथानावताख्याते निर्वृत्ते इत्यादि निर्वृत्ते समाप्ते तु शब्दोवधारणे निर्विघ्नं समाप्तेत्यर्थः अथ अनुवादः हयमेधे
इत्यस्य तु श्रेष्ठेस्मिन्निति शेषः १

ॐ· रावा बाल· ८८

135 प्रविवेशप्रवेशाभिज्ञश्चोबभूव २ मुनिपुंगवंवसिष्ठंऋष्यशृंगंच ३ शुभ्राणिदर्शनीयदर्शनवस्त्राभरणादिनाः श्रज्ज्वालानिप्रतप
वग्रहशानि ४ द्विजोत्तमान्वसिष्ठादीन् ५ तानयाचेणसम्भ्रमेनराजादशरथेनअनुगम्यमानाश्रमोऋष्यशृंगःप्रययौस्वस्यानमि।

सम्प्राप्तदीक्षानियमःपत्नीगणसमन्वितः प्रविवेशपुरींराजासभृत्यबलवाहनः २ यथार्हंपूजि
तस्तेनराज्ञावैपृथिवीश्वराः मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्यमुनिपुंगवं ३ श्रीमतांगच्छतांतेषांस्वगृ
हाणिपुरात्ततः बलानिराज्ञांशुभ्राणिप्रहृष्टानिचकाशिरे ४ गतेषुपृथिवीशेषुराजादशरथः
पुनः प्रविवेशपुरींश्रीमान्पुरस्कृत्यद्विजोत्तमान् ५ शान्तयाप्रययौसार्धंऋष्यशृंगः सुपूजितः
अनुगम्यमानोराज्ञाचसानुयात्रेणधीमतः ६ एवंविसृज्यतान्सर्वान्राजासंपूर्णमानसः उवाच
सुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिन्तयन् ७ ततोयज्ञेसमाप्तेतुऋतूनांषट्समात्ययुः ततश्चद्वादशेमा
सेचैत्रेनावमिकेतिथौ ८ नक्षत्रेऽदितिदैवत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु ग्रहेषुकर्कटेलग्नेवाक्पताविं
दुनासह ९

तिशेषः ६ सर्वान्वसिष्ठादीनमितपुरे ७ ऋतूनामितिप्रथमार्धेषष्ठीसमत्पुनः समतीताः नावमिकेनावमांतिथौस्वा
धैरक् ८ अदितिदैवत्येपुनर्वसौपंचसुरविभौमशनिगुरुशुक्रेषुउच्चस्थेषुमेषमकरतुलाकर्कमीनस्थेषु सर्वदे

२ ८८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

136 प्रोद्यमाने तस्मिन्लग्ने उदयं गच्छति सतीत्यर्थः सर्वलोकनमस्कृते अस्य सर्वलोकरूपस्यासौ नमस्कृतः स्वतामित्यपर्थः नेतादौ प्रादु
र्भाव समये मातृविराट्रूपस्य दर्शने ततस्तद्रूपदर्शनविस्मयानमस्कृतः सन् मायया बालभावं भावितिस्त्वितिन ॥१॥ वि
ष्णोः षाड्गुण्यकान्ते नतविशिष्टस्य विष्णोरित्यर्थः अर्धं किंचित्न्यूनसंर्धमित्यर्थः षाड्गुण्यादेर्भावादितिभावः इत्याकृति
पाठः पेक्ष्वाकेतिवा ॥ देवानां वरेण देवश्रेष्ठेन ॥२॥ चतुर्भागः चतुर्न्यूनो भागश्चतुर्भागः पायसार्धस्य चतुर्थांशस्य न्यूनो भा

प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वदेवनमस्कृतं कौसल्याजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतं ॥१॥ वि
ष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकुनन्दनं लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिस्वनं ॥२॥ कौ
सल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥३॥ भरतो
नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥४॥

गः अत एव साक्षाद्विष्णोः सर्वैः गुणैः समुदितः युक्तः अस्य पायसस्य मातृतारतम्यात्स्यात्कस्य विष्णोः साक्षाद्विष्णुत्वमस्तं अ
नेनपांशस्यापि विष्णुत्वमेवेति सूचितं तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेनास्यापि रामतुल्यत्वं रामपायसांशसमपायसोजा
तानसर्वं व सूचितम् ॥४॥

ॐ॰
रा॰ बा॰
टी॰
८५

137 विष्णोरर्धेति विष्णोरामस्यार्धशब्दो भागवाची न समांशवाची तेन पायसाष्टमांशेन लक्ष्मणशत्रुघ्नाविति वाच्यं १४ सार्पे आश्ले
षाकुलीरः कर्कटः अभ्युदिते इत्यस्योच्चस्थे इत्यर्थः सौमित्री इति इति द्विवचनेन तयोर्यमजत्वं सूच्यते १५ राज्ञ इति पृथक्गुण
वन्तः प्रत्येकं गुणवत्त्वमस्यापारम्यं गुणवन्तः अनुरूपा ज्येष्ठकनिष्ठत्वादियेषामपत्यव्यवहारे वन्तः रूप्याङ्कात्यामाप्रोष्ठपदा इति पूर्वाभाद्र

अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत्सुतौ वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्धसमन्वितौ १४
पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ १५ राज्ञः पु
त्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् गुणवन्तस्तु रूपाढ्या प्रोष्ठपदोपमाः १६ जगुः कलं
च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात्पतत् १७ उत्सवश्च
महानासीदयोध्यायां जनाकुलः रथ्याश्च जनसंबाधा नटनर्तकसंकुलाः १८

पदोत्तरपदयोर्नामतयोश्च प्रत्येकं द्वे ते तारे इति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं तैत्तिरीयश्रुतिरपि चत्वार एकमभिकर्म देवाः प्रोष्ठपदा
स इति यान्वदंतीति तदुपमा इत्यर्थः १६ जगुरिति रामाद्युत्पत्तिकाले इति शेषः पतत् अपतत् अडभावश्छान्दसः १७।१८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

138 गायनैः गायकैः वादनैः वादकैः विशाविशपः सशाखाः रथ्याः इति विशेषणं सर्वरत्नसमन्विताः नदाद्युद्देशेन दिनैरुक्ताः ॥१९॥
प्रदेयान्पारितोषिकान् सूताः पौराणिकाः मागधाः वंशावलीकीर्तकाः वंदिनः स्तुतिपाठकाः सर्वेभ्यस्तामागधवंदीस्ता
दि सर्वेभ्यो यद्देयं पारितोषिकं तत्तेभ्यो ददावित्यन्वयः २० अतीत्येति एकादशाहं शाहः सूतकांतोपलक्षणम् अन्यथा
त्रियस्य द्वादशाहं सूतकमितिस्मृतिविरोधः स्यात् तथा च रामजन्मनक्षत्रयोदशे दिने नामकरणमकरोदित्यर्थः अस

गायनैश्च विशाविशपो वादनैश्च तथापरैः । विरजे विपुला तत्र सर्वरत्नसमन्विता ॥ १९ ॥ प्रदे
याश्च ददौ राजा सूतमागधवंदिनाम् । ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥ अती
त्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाकरोत् । ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ २१ ॥ सौमि
त्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा । वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २२ ॥

निरुक्तिः सर्वदर्शिना श्रियः कमलवासिन्याः रमणोऽयं यतो हरिः तस्मात् श्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनं सहस्रना
मसहस्रशः स्मरणान्मुक्तिदं रामणमिति पाद्मे उक्तम् ॥ नामानि कृतवान् नामकरणमकारयदित्यर्थः वर्तमानसामीप्ये लट् अ
नभीप्सित एव धीताचयत्न कृतकेन राज्ञो नामकरणादावनधिकारः स्मृतः अकरोदित्यत्र च प्रयोजकहेतावकरोदिति द्वारे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

139 ब्राह्मणान्भोजयामासेति राज्ञाज्ञयेति शेषः बहुबहुमानपूर्वकमित्यर्थः २३ जन्मक्रियादीनि तदाद्युपनयनान्तानीत्यर्थः प्रका
शयत्वसिष्ठो राज्ञेति शेषः केतुः विरुद्धध्वजः प्रियपात्रदानादिकीर्तिख्यापयतीति एवं इक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः
रतिः प्रीतिः २४ स्वयंभूः हिरण्यगर्भः स एव सर्वशक्तिमत्त्वेन संमतः २५ ज्ञानोपसंपन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ता इति केचित्

ॐ
रा॰ बा॰
बा॰ टी॰
७

ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममलं बहु २३
तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः २४
बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः सर्वे वेदविदः शूराः सर्वलोकहिते रताः २५ सर्वे
ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः २६ इष्टः स
र्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु संमतः २७ धनुर्वेदे
च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः २८

गुणैः साधारणैः तत्रासाधारणैश्च समुदिता इत्यर्थः तेषामिति निर्धारणे षष्ठी रामः सर्वसद्गुणाढ्य इति शेषः २६ इष्टः सर्वस्ये
त्यादिगुणकथनेनेरुक्तमदार्ढ्याय रथचर्यासु रणोचितरथप्रचारेषु २७ लक्ष्मिवर्धन इति ह्रस्व आर्षः २८

७०

रामस्य स्वस्य प्रिय इति प्रोक्तेनेनान्वयः स्वशरीरादपि तस्य स्वात्मभूतस्य रामस्य प्रियंकरः २९ रामस्य प्रपरः बहिः संचरन् प्राण इव
लक्ष्मणः प्रियः तदेवाह न चेति ३० मृगयां यात्राविटम्मु दिशृष्टपुरषार्थः ३१ परिपालयन् रामशरीरमिति शेषः अनेन लक्ष्मण
स्य भक्तातिशय उक्तः द्वियतः शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो तो रामावरजस्य भरतस्य प्रिय इति शेषः रामलक्ष्मणाविव भ

140

रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः २९ ल
क्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिः प्राण इवापरः न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ३० मृष्टम
न्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ३१ अथैनं पृष्ठ
तोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ३२ प्राणैः प्रियत
रो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ३३ बभूव परम
प्रीतो देवैरिव पितामहः ते यदा ज्ञानसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ३४

रतरा शत्रुघ्नोपरस्परप्रियाविपर्यः ३२ तस्य शत्रुघ्नस्य भरत इति शेषः तथा तस्य शत्रुघ्नः प्रिय आसीत् ३३ देवैः चतुर्भिर्दि
क्पालैः यद्वा वसुरुद्रादित्याश्विरूपैर्देवैः ते सर्वे रामादयः गुणैः समुदिता युक्ता आसन्निति शेषः ३४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ·
राबा·
बाटी·
७१

141

एवंप्रभावाणांप्राग्रुक्तप्रभावत्वंतांलाभेनेतिशेषः पितामहस्येत्यन्वयः १५ वैदिकाध्ययनंवेदसंबंध्यध्ययनं १९ दारक्रियाविवाहः क्रमा
दस्माद्विशालात्तांपांडुतांमुखमाददेकपोलतलसंलेनपाणिः पद्मासनस्थितइत्यादियोगवासिष्ठोक्तरीत्यासंसारासारत्वदर्शनेनाजा

ह्रीमंतः कीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शिनः तेषामेवंप्रभावाणांसर्वेषांदीप्ततेजसां १५ पितादश
रथोहृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा तेचापिमनुजव्याघ्रावैदिकाध्ययनेरताः पितृशुश्रूषण
रताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः अथराजादशरथस्तेषांदारक्रियांप्रति २० चिंतयामासधर्मात्मा
सोपाध्यायःसबांधवः तस्यचिंतयमानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः १८ अभ्यागच्छन्महातेजा
विश्वामित्रोमहामुनिः सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह ४१ शीघ्रमाख्यातमांप्राप्तंकौ
शिकंगाधिनःसुतं तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञोवेश्मप्रदुद्रुवुः ४७ संभ्रांतमनसःसर्वेतेनवा
क्येनचोदिताः तेगत्वाराजभवनंविश्वामित्रमृषिंतदा ४९

ज्ञानांकुरवपांडुत्वादीनांकामकृततत्वसमावनयाविवाहक्रियाचिंतनमितिबोध्यं २० सोपाध्यायःसंप्रपोहितः १८ कौशिकंकौ
शिकगोत्रापत्यंविलपेशापत्रासात्द्वाराध्यक्षाः राजवेश्मप्रयाग्रविविम्बुः तदागमननिवेदनायेतिशेषः ४७ संभ्रांतमनसःभ्र

मितचित्ताः तेनतदीयेनविश्वामित्रसंबंधिना ४८

७१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इक्ष्वाकवे तद्वै राजन्त्वामाद्य श्रुत्वा समाहितः एकाग्रचित्तमः ५२ ब्रह्मणो बृहस्पतिं बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मेति श्रुतेः संशि तव्रतं तीव्रनियमं ५३ उपहारयदिति वसिष्ठेति शेषः श्रुद्धभावश्चार्थः ततो यराजश्रेष्ठेनाथ वसिष्ठेनी ५४ कुश

142 शासमावेदयामास सर्वं पथेक्ष्वाकवे तदा तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ५२ प्रत्यु जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः संहृष्टो ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतं ५३ प्रह्व वदनो राजा ततोऽर्घ्यं समुपाहरयत् स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ५४ कुश लं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपं अयोध्यां जनपदे कोशे धने बले सुहृत्सु च ५५ कुशलं कोशले राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः अपि ते सन्नताः सर्वे सामंता रिपवो जिताः ५६

लपदं प्रनामयोपलक्षणं तत्र वेधुमनामयमिति स्मृतेः अव्ययं दृढं ५५ पुनर्विशिष्य पृच्छति कुशलमिति विशेषप्रका रमाह अपि तेति अपिः प्रश्नेऽप्येवमग्रेपि सामंताः सन्नताः ताम्राः अपरिपवो जिताः ५६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऊँ.143
बाबा
बाएो
७२

अपि दैवं कर्म होमदेवतार्चनादिकं मानुषं कर्म सामभेदादिकं राजप्रेरितार्थ्यदात्तेन प्रथमतो ज्ञातः नामयादिष्टा ततो वसिष्ठेन सम्य
गम्यालिंगनादि कृतात्कुशलमित्यस्य पृष्टव्ये इति शेषः अनेन राजपुरोहित तत्कृतः पूर्वं स्पर्धयः दमानो वसिष्ठ विश्वामित्र कृतः
स्तवितः वसिष्ठस्य समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः यथार्हं पूजयित्वैनं पप्रच्छ कुशलं तदेति कुचितादः तत्र पूर्वं मोक्ष्यं धमा
नेपि महाजनसन्निधावागत इतिहासः ४७ अपीन्वामदेवादीन् यथान्यायं संगम्य कुशलं चाब्रवीत् अत्र वामदेवादिभिः स

दैवं च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितं वसिष्ठं च समभ्यागम्य कुशलं मुनिपुंगवः ४७ अपीन्मु
तान्यथान्यायं महाभाग उवाच च ते सर्वे पृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनं ४८ विविशुः पूजि
तास्तेन विधिवच्च यथार्हतः अथ पृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिं ४९ उवाच परमोदारो हृष्ट
स्तमभिपूजयन् यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ५० यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्मा
प्रजस्य वै प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः ५१

तदा३

स्थानस्यैवे समभ्यागम्य स्वकार्यसिद्ध्ये नानरद्दी वेवते स्वयं च राजसदनं विविशुरिति अन्वयः ४८ पूजितास्तस्य राज्ञेति
शेषः ४९ परमोदारः परमदाता हृष्टः पुलकितः अनूदके इत्यादौ दीर्घवत् ५० सदृशदारेषु जाताविव योरूपगुणातल्ये
पुत्रप्रणष्टस्य निष्पादेरितिशेषः महाप्रजजन्मा पुत्रत्सवः तस्मादुदयाय समहर्षः ५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथा तथा ते आगमनं मन्ये अत्र स्वकार्यहर्षसादृश्यस्यागमने उक्त्वा तवागमनजहर्षस्यानिर्वाच्यत्वं अनुज्ञापते स्वागतं ते इति भिन्नं वाक्यं च यः स्वकं कामं किमु केन प्रकारेण करोमि करिष्यामीत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये लट् ५२ पात्रभूतः सर्वश्रेयोयोग्यः दिष्ट्या शुभादृष्टेन स जीवितं अद्यैव तत्फललाभादिति भावः ५३ पूर्वमिति राजर्षिशब्दसाधकेन तपसा पूर्वं प्रतिशयितकान्तिमान् ५४ अनुपम्यात् ब्रह्मर्षित्वसाधकेन तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तो नामेयावद्यावत्प्रकारेण नर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेण पूज्योसीत्यन्वयः तदिति परमं प

144 तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ५२ पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन् दिष्ट्या प्राप्तोसि मानद अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितं ५३ यस्माद्विप्रेंद्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ५४ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया तदद्भुतमभूद्विप्र पवित्रं परमं मम ५५ शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ५६

पवित्रमिदं त्वदागमनं यन्मम पूर्वं अभूत् तदद्भुतं ममाश्चर्यमित्यर्थः ५५ हे प्रभो तव संदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभावविशिष्टसकलशुभसाधनक्षेत्रमेव देहगतः प्राप्तवान् तेन सफलजन्मता निष्पापता चास्ति शरीरं देहः इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयत इति भगवद्गीतोक्तेः ब्रूहीति तुभ्यमिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ते यत्कार्यं प्रति यत्कार्यार्थमागमनं तन्मया प्रार्थितं तत्तद्ब्रूहि कथय ५६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. रा.बा. का.टी. ७३ 145

स्वाभिमतकार्ययोगेनअनुगृहीतोहं त्वत्प्रयोजनपरिहृतिं निष्पत्तिं कर्तुमिच्छामि याम्यविमर्शी करिष्यति न वेति संदेहः ५० तत्र हे
त्वमाह दैवतं हीति इतस्त्वन संदेहः इसाहमममवेति तवागमनजः कृत्स्नोयं मे ममम हानभ्युदयः प्राप्तः हर्षातिशयाद्विजेति
न रुक्तिं न दोषः ५८ इति तीयेनाभ्युदयस्तावत्प्रत्पवङ्कति स्तवे आत्मवतो स्वाधीनेन विनीतान विनययुक्तेन प्रथिते गुणैः विशि

इच्छाम्यनुगृहीतोहं त्वदर्थपरिवृद्धये कार्यस्यनविनर्शंचगंतुमर्हसिसुव्रत ५० कर्ताचाहम
शेषेणदैवतंहिभवान्मम ममचायमनुप्राप्तोमहानभ्युदयोद्विजः ५० तवागमनजःकृ
त्स्नोधर्मश्चानुत्तमोद्विज ५८ इतिहृदयसुखंनिशम्यवाक्यंश्रुतिसुखमात्मवताविनी
तमुक्तं प्रथितगुणयशागुणैर्विशिष्टःपरमऋषिःपरमंजगामहर्षं ५५ इत्यार्षेरामायणे
बालकांडेऽष्टादशःसर्गः १८ तच्छ्रुत्वाराजसिंहस्यवाक्यमद्भुतविस्तरं हृष्टरोमामहाते
जाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत १ सदृशंराजशार्दूलतवैवभुविनान्यतः महावंशप्रसूतस्य

ऊर्ध्वगौरोहणादिभिः यशो यस्य गुणैः मशदमादिभिः परमऋषिः ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ५५ इति श्रीरामायणे बाल
कांडेऽष्टादशः सर्गः १८ तदिति अद्भुतविस्तरं दैवतं हि भवान्मम इत्याद्युक्तिरूपमाश्चर्यप्रपंच १ एतत्तवैव सदृशं नान्यतः
नान्यस्य तत्र हेतुगर्भं विशेषणं महावंशेत्यादि वसिष्ठव्यपदेशितः वसिष्ठनियोगवर्तिनः २

७३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्विति तस्मात् त्वतिपाद्यस्य कार्यस्य निश्चयं कर्तव्यमेव निश्चयं सर्वथोक्तरियामीत्येमीकारं जरुघकृतावसमस्तप्रतिश्रवः स्वस्य
तिष्ठोभव १ ग्रहमिति विपर्यये यागार्थे नियमं दीक्षां शान्तिष्टेग्रास्थितोस्मि तस्य यज्ञस्य ४ व्रतेनिति वहुशास्त्रीणां समा
प्तिकलेसमाप्तिसमये ५ नियमनिश्चये व्रतस्य कसेग्रवभूतेन तस्मिन्न त्वत्संकस्य विषये यज्ञे च तथाभूतेनाशितेसति ६ हे
तश्रमः कृतष्टयाप्रयासः व्रतपवनिहत्याह तस्मा द्देशाद शाक्रमेण निगतोस्मि ननु भवद्भिः शापेनैव ऊनसैानताशि

146

एतस्मेहृत्वाकृतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयं ऊरुघवाजशाईलभवेसत्यश्रुतिश्रमः १ ग्रहेतिय
ममातिष्टेविपर्यये गुरुपर्वम तस्य विघ्नकरौ हैहात्मात्तसौकामरूपिणौ ४ व्रतेत्ववहुशास्त्राणां स
माप्त्यावात्सावैमौ मारीवश्चश्चवाडुश्चवीर्यवलौ महशिक्षितौ तौ मां समदृषिरौ चेणवैदितौ
मम्यवधत्तौ श्रवभृते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ६ कृतश्रमोनिकस्ताहस्तस्माद्देशादपा
क्रमे नवमे क्रोधवशत्वष्टुभिन्नवतिपार्थिव ७ तथाभूताद्दिसाचर्यान्न शापस्तव मयाते म
द्वराजयाहेलरामसत्यपराक्रमं ८ कामपद्मयं वीरंज्येष्ठमेदातमर्हसि शक्तोहविषमयाः
तोगवाह नवेतिकोपमत्वष्टुप्रापं ७ तत्रहेतमाह तथाभूतेति एवपादि श्रुत्यनहे सर्थः व्रतःस्वपत्रमित्यादि ८ वा
लानाकपालेसमीपशिवाकाकपदः ६ सवुश्रनेनवालनाकिं करिष्यतीमत्याह एकरित्यादि मयापितस्थानीयेन
तिशेषः दिव्येनेत्रोवैश्रवनेनवृक्त इतिशेषः ९

ओ। 147
रावा
वाटी।
७४

विकर्तारः विप्रकर्तारः तेषां विनाशेऽपि न शक्तः किं पुनर्मेध्यत्राणे मारीचसुबाहुप्रभृतीनामभिप्रायेण तेषामिति बहुवचनं राक्षो
दानसंबोधनाया ऽहं श्रेयस्त्वेति विद्धि रूपं त्वत्सदानात्वाद्वारादिरूपं किंच भावणं तुवादादिति वर्तते केवलं रूपाविश्लतत्वपरमा
र्थरूपं श्रेयश्चात्मस्वरूपं प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामीत्यर्थः रामस्य शुद्धत्वभावत्वेपि लोकानां तानवबोधयितुमे
वरामवोधनसफलसनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्वज्ञानस्य प्राक्स्मृतिस्तु फलमिति बोध्यं तदुक्तं मादिमपुराणे वि
ज्ञानेमैतद्विलं विश्वाकारमबुद्धयः पश्यंति ज्ञाननित्यस्वेकमात्मरूपमिदं जगत् तु विज्ञेयं वसिष्ठेन रामाय कथितं पु
रेस्कंदप्रतिशिवोक्तेः योगः वासिष्ठेवस्फुटमेतत्तत्त्वहृदयाति इयाणामित्यादिमूलेभ्योऽयमश्रु विस्मृत राणां हितीयेंशे
तन्महत्त्वप्रमाणताय तं यदुक्तेयः परमोहिज तद्धदाविलविज्ञानेजलबीबुद्धर्थिभवादिति रामप्रश्ने श्रुत्र स्वर्गादीनामपि ति

राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने श्रेयश्चात्मप्रदास्यामि वद रूपं न संशयः १०

कश्रेयस्तेपि न परमार्थरूपं श्रेयस्तमित्युक्त्वापको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्व
गतोऽव्ययः परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः नयोगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योजते तस्यात्मपरदेहेषु सतो
ऽप्येकमयं हि यत् विज्ञानं परमार्थो ऽसावितिजंतुभरतोत्मात्मस्वयमेव परमार्थयस्तेनदर्शितं तथा तज्जैव आत्माध्येयः स
दाभूयो योगे युक्तेस्तथापरं श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मने निवृत्तः प्रवह कांतरे तथा जीवपरमात्मनोर्यः संयो
गउपाधिनिर्मुक्तरूपः सपरं श्रेय इति तदर्थः विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करि
ष्यतीति प्रवहकांतरोक्तेः परमात्मनोर्योगः परमार्थ इतियेते इति तेनैवोक्तत्वाच्चेत्मले १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रयाणांत्रिष्वपीत्यर्थः येनमहन्नास्त्यादिना आत्मश्लेष्टेरितिशेषः ॥१॥ नचेतितत्रहेतुमाहवीर्येत्यादिनामस्त्यर्हिकथंहत्यादित्यत्राह
कालेति ॥२॥ रामस्यसत्यमवीर्यस्यपुत्रगतंपुत्रविषयंरामेइतिशेषः नायंतवपुत्रः किंतर्हिदिव्यमेवतत्तेजइतितात्पर्यः ॥३॥ त
त्रहेतुमाह अहमितिहतौविद्धीति भूतप्रत्ययेनवयसःसुकरत्वमभिमतेरामेन इतिप्रायवेभवतिस्वतेजोंशावतारत्वेप ॥४॥

148 त्रयाणामपिलोकानांयेनख्यातिंगमिष्यति नचतौराममासाद्यशक्तौस्थातुंकथंचन ॥
नचतौराघवादन्योहन्तुमुत्सहतेपुमान् वीर्योत्सिक्तौहितौपापौकालपाशवशंगतौ ॥२॥ राम
स्यराजशार्दूलनपर्याप्तौमहात्मनः नचपुत्रगतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव ॥३॥ दशरात्रस्तुय
त्तस्मिन्नामेणाराक्षसौ हन्तव्यौविघ्नकर्तारौममसत्रस्यवैरिणौ ॥४॥ अहंतेप्रतिजानामि
हतौतौविद्धिराक्षसौ अहंवेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं ॥५॥ वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमे
तपसिस्थिताः यदितेधर्मलाभंतुयशश्चपरमंभुवि ॥६॥

सज्ञानेसंवादमाह वसिष्ठोपीत्यादिनाये एवंविद्व
तितिशेषः नेदतिनवमित्यर्थे धर्मलाभंपरमंयशश्च यदिस्थिरमिच्छसीत्यन्वयः नेनरामदानेनवापिफलदमित्याशयः ॥६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रामा॰
टी॰
७५ 149

मेमहत्यंकिंचनंमगणाणांस्मतेदातुमर्हसीत्याहयदीत्यादिअभ्यनुज्ञांतामद्दानविषयकानुमतिं १६ ततः तदा अभिप्रेतमेष्टं तवअसंस
क्तंअप्रतीत्वास्वतात्मापिदस्तत्कोरहितंस्वबात् कोप्यनासक्तप्रतिबध्य १७ नात्येतिविविरिअयोस्त्वपुत्रेणाहूदशरात्रेति यज्ञ
संबंधिदशरात्रात्मकःकालपर्वताममपेक्षानत्येतिपोषः हेराघवममअयंयज्ञस्यकालः यथोक्तंकालेनमेतिनात्येतिक्रमति

स्थिरमिच्छसिराजेंद्ररामंमेदातुमर्हसि यद्यभ्यनुज्ञांकाकुत्स्थददतेतवमंत्रिणः १६ वसि
ष्ठप्रमुखाःसर्वेततोरामंविसर्जय अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजंदातुमर्हसि १७ दशरात्रं
हियज्ञस्ययथायंममराघव १८ तथाकुरुष्वभद्रंतेमाचशोकेमनःकृथाः इत्येवमुक्त्वा
धर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः १९ विरराममहातेजाविश्वामित्रोमहामतिः सतन्निशम्यरा
जेंद्रोविश्वामित्रवचःशुभं २० शोकेनमहताविष्टश्चचालचमुमोहच लब्धसंज्ञस्ततोत्था
यव्यषीदतभयान्वितः २१

ततोधिकोविलंबोपनमवतीत्यर्थः १८ तथेतिश्लोकद्वयस्यापिपूर्वश्लोकान्वयार्थश्रा
हत्यासवध्येतेपदंचेहेराघवममायंयज्ञस्यकालोनात्येति पतेत् तथाकुरुष्वेत्यन्वयः धर्मार्थसहितंअश्वयोरामसुखास्वादि
लाभश्रयः १९ चलनंकंपः ततोत्थायेतिश्लोकोदसं व्यषीदतेमध्येवंभयान्विताः रद्देणितिमिमपुत्रवियोगभयान्वितः २१ ७५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतीति श्रुतीव श्रुत्वार्थे हृदयस्य हृदयपुंडरीकवमात्मनः मनसोंतःकरणस्य च विदारणं पीडाजनकं शुश्रुवान् शुश्राव स
हान्नरपिः सार्वभौम इतियावत् महात्मा महाबुद्धिः व्यथितमनाः मूर्छितचित्तः प्रभवत् प्रवस्यातमपातकः आसनाच्च
चालचलितः सन्नतः पापातेत्यर्थः २२ इतिटीकायां एकोनविंशः सर्गः १९ तदितिनिःसंज्ञत्वं रामे माहात्म्य [illegible] संक्षे
भोभयसंभावनया दानप्रतिज्ञया च व्याकुलतान्मूर्छित इत्यर्थः ततः संज्ञावान् गतमूर्छः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् १ ऊने

इतिसहृदयमनोविदारणंमुनिवचनंतदतीवशुश्रुवान् नरपतिरभवन्महात्माव्यथि
तमनाःप्रचचालचासनात् २२ इत्यार्षेरामायणेवालकांडेएकोनविंशःसर्गः १९ तच्छ्रुत्वारा
जशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितं मुहूर्तमिवनिःसंज्ञःसंज्ञावानिदमब्रवीत् १ ऊनषोडशवर्षो
मेरामोराजीवलोचनः नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः २

150

ति किंचिन्न्यूनानि षोडशवर्षाणि यस्य सः इदं च युद्धायोग्यत्वप्रतिपादकं षोडशवर्षः क्षत्रियकुमारः कवचधरो युद्धार्ह इति
शास्त्रादिति ज्ञेयं ततः अस्मेत ऊनषोडशवर्षेणाहं रूपहादशवर्षेत्यर्थः कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्य रामस्य वयो
विशेषस्तु द्विपवालोहाद्दशावर्षीयमभूत् [illegible] आरण्ये वालोषोड
शवर्षीयमिमं वणदारावणस्य भयनिशयाधीवामारीचस्यास्तु उक्तिः साइनिकनकाशयः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

डो॰
रामा॰
वाटी॰
७८

151

इयमितिपकोरथोगजश्चैकोनराः पंचपदातयः त्रयस्तुवस्तास्तैः पत्तिरिमभिधीयते पत्तिंतत्रिगुणामेकं विदुःसेनामुखं
बुधाः त्रिगुणिसेनामुखोमेकोगुल्मइत्यभिधीयते त्रयोगुल्मागणोनामवाहिनीतुगणास्त्रयः स्मृतास्तिस्रस्तुवाहिन्यः पृ
तनेतिविचक्षणैः चमूस्तुपृतनास्तिस्रश्चम्वस्तिस्त्वनीकिनी अनीकिनींदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाः इतियस्याह

इयमक्षौहिणीसेनायस्याहंपतिरीश्वरः अनयासहितोगत्वायोद्धाहंतेनिशाचरैः १
इमेसुराश्चविक्रांताश्शस्त्रामेस्त्वविशारदाः योगपारंगतोगोयोर्जुननामेनेत्तमर्हसि ४ ग्र
हमेवधुनुष्पाणीतामासमरमूर्द्धनि यावत्प्राणाधरिष्याभितावत्तयोत्स्पतिशावरैः ५
निर्विघ्नाव्रततवगोसाभविष्यतिसरद्दिता ग्रहेंतवरामिष्यामिनरामेनेत्तमर्हसि ८ वा
लोत्यकृतविघश्चनवचवेमिवलावले नचास्त्वलसंयुक्तोनवशुद्धविशारदः ७

मितिसंधिरार्थः पतिः पालकः ईश्वरःस्वामीयोद्धेमसस्त्रस्मीतिशेषः १ गोमायस्येतिशेषः भगान्यारिष्वामिजीष्यामीसर्थः
राममगमनेत्रअनुपपत्तिमाद्दवालइमादि ऊनषोडशवर्षत्वादेववालत्वव्यवहारः स्वेदातिशायेनचेतेनैवअकृतविद्याव
व्यवहाराः अमयासर्वेवेदविदःसूराःसर्वज्ञानोपसंपन्नाइतिसर्वांत्याविरोधःस्यात् ७

५
२८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवेत्त्यरक्षसामित्यस्य योग्य इति शेषः कूटं कूटयुद्धं रामनयने बाधकमप्याह विप्रेत्यादि ८ उक्तानुपपत्तिपरिहाराय यदि वेति ९ इतो
ऽपि रामनयनमयुक्तमित्याह षष्टिरिति श्रुते तानीति शेषः १० दुःखेनाद्यः देवनकवितण्डः खेनेमेव पादः यत्सदीत्यादि लत्तामय
रमिका प्रतिशायिता स्वार्थे कः चतुर्णामिति निर्द्धारणे षष्ठी तेषां मध्ये प्रसिद्धममपीतिरधिके मध्ये ॥ प्रीत्याधिक्ये कारणमा

152

नवासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ८ जी
वितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि यदि वा राघवं ब्रह्मन् नेतुमिच्छसि सुव्रत ९ चतुरंगस
मायुक्तं मया सह च तं नय षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक १० दुःखेनोत्पादित
श्चायं न रामं नेतुमर्हसि चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ज्येष्ठं धर्मप्रधा
नं च रामं नेतुमर्हसि किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते १२

ह ज्येष्ठ इति श्रुतेन राज्ययोग्यता धर्मप्रधानतया धर्मप्रधाने शिशुरूपार्थे धर्माधीनप्रवृत्तिके रामे युद्धे हि पातिकतापासंभा
वनायां राज्यविच्छेद एव भवेत् धर्मेण प्रजापालनं च नान्यतो निर्वहेत् . अतो रामो नेतुमयोग्यः अथ रामनयनसाम
र्थ्याप्रयोग्यत्वं प्रतिपादयितुं रक्षः स्वरूपं पृच्छति किंवीर्या इति केचेति किंनामानः १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. रा. बा. टी. ७७ 153

कथंप्रमाणाः कीदृक्प्रमाणाः रक्षांसि स्वामित्वेनेति शेषः प्रतिकर्तव्यं प्रतिविधेयं संहारः कथं कर्तव्यः इत्यर्थः ५ मबाहुः(?) रणे इत्याद्य प्रतिकर्तव्यमित्यनुषंगः ।४ स्थातव्यमिति दुष्टभावानां तेषां संबंधिनि रणे कथं स्थातव्यमिति वक्ष्यमाणेनेति संबंधः तत्र हेतुः वीर्योत्सिक्ता इत्यादि ।५।६ प्रसिद्धस्वायं रावण इत्याह श्रूयत इत्यादि ।७ यतो महाबलः ततो यदा स्वयमागत्य

कथंप्रमाणाः के वित्ता नरक्षांसि मुनिपुंगवः कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां मे रणरक्षसां ।१ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनः सर्वं मे शाधि भगवन्कथं तेषां मया रणे ।४ स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।५ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशं ।६ महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ।७ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ।८ तेन संचोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञ

यज्ञस्य विघ्नकर्ता न खलु भवति तदा तस्य सर्वस्य(?) विघ्नाय नागच्छति तदा ।८ तेन रावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहू यज्ञविघ्नं करिष्यत इति संबंधः ।९

७७

अथ रावणनामकं कृत्वा स्वयमेव निहन्तुमशक्तो कार्यत्पारेशो राजा श्रादशमुक्त इति २० अल्पभागस्य त्वन्नियोगपकवाणादि निर्णे
षः प्रसादयितुमाह देवत्तमित्यादि २१ सत्वनिर्वीर्यमादनेनाशायत्तीत्यर्थः अन्यस्त्वसंग्रामात्देमुख्येमपिनदोषायेतिभावः
तस्य वलेः मारीचादितिः २२ हेमुनि श्रेष्ठस्य वलः ससैन्यः ममपूर्वैः सहितो भवामवानपितेन योद्धुं न शक्त इत्यनुषंगः

इत्युक्तो मुनिना तेन राजो वाचमनिंतदा नहि शक्तोस्मि संग्रामे स्थातुं नसत्तु रात्मनः २०
सत्वं प्रसादं यमत्तेजरूष्ममनपूर्वके ममैवाल्पभागस्य देवत्तं हि भगवान् २१ देवदा
नवगंधर्वाः यक्षाः पतगपन्नगाः नशक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि २२ सत्व
वीर्यवतां वीर्यमादत्ते भुवि रावणः तेनवाहं न शक्तोस्मि संयोद्धुं तस्य वा वलेः २३ सव
लो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् २४

अल्पवाक्यं विज्ञवत्तल्लयास्सामर्थ्यं पूर्वं तत्सर्वं यानदास्यामीत्याह कथमपीत्यादि अमरप्रख्यं अमरतुल्यं रूपमेन
त्वमखमितित्यत्यर्थ न दास्यामीत्यन्वयः २४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रावा
वारी
७८

155

श्रतिद्रुः खितोकिन्त्वानततपत्रकशाहृयोः पोनरुक्त्यं नदोषः पुत्रकमित्यनुकंपायांकन् अनादेहेतं तत्रस्मय्याह ग्रथेसादि
यतः सुंदोपसंदपुत्रो कालोपमो पमत्तेत्रो मारीचसुबाहू दैत्यकुलजसंदोपसंदाभ्यामुत्पन्नकन्यायांजाता तेनेत्राराख्यपा
पेनश्रुतिकरतमोरात्तसतंशमोयतस्तोयज्ञविघ्नकरो ग्रतः स तेनैव दास्यामीत्यन्वयः २५ ग्रन्यथाभवनाममानेयते

बालं मे तनयं ब्रह्मन्नैव दास्यामि पुत्रकं । पृथकालोपमो पुत्रहेहतो संदोपसंदयोः २५
यज्ञविघ्नकरौ तेन नैव दास्यामि पुत्रकं । नौतदा तसक्कस्यायांजातौ दैत्यौ कलोन्दवौ
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवंतौ सुशिक्षितौ २६ तयोरमन्तरं योद्धुं यास्यामि ससुहृद्ग
णः अन्यथाऽननुनेष्यामि भवते सहबांधवः २७ इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेन्द्रं कौशिक
सुतं सुमहान्विवेशमन्युः स्वहुतइव मखेऽग्निराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः २८
इत्यार्षे बालकाण्डे सर्गः २० तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलेक्षणः समन्युः कौशि

प्रत्ननेष्यामि नाराग मनायेति शेषः ७ इतीति सहुतः प्रथमं कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिं १
सुयक्स मिद्धिहुतः पञ्चादाज्यसिक्तो ग्रग्निरिवेतियाजनाउन्जवलितः रोषज्वज्वालाव्योवितहतिसुक्तः इत्यार्षे सर्गः २० ७८
तदितिस्नेहेपुनश्च स्नेहेन पर्याकुलानि गर्द्दानि श्रवणाणि यस्मिन् ततस्य वचनस्य वेत्यन्वयः १

अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः राघवाणामयुक्तः यतोऽयं अस्य कुलस्य विपर्ययः नाशः विपर्ययपदं पदार्थावृत्तिर्वा बोध्या २ यदिदं
प्रतिज्ञाहानिरूपं त्वमेव युक्तं इदं तन्मतं चेद्यदि त्वं सम्मतं तदाहं यथागतं आमि मिथ्यामि मिथ्यावादी न सह सुखी भवेति व

156

पूर्वमेवं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि । राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः २ यदि
दं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतं । मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ३ तस्य
रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । चचाल वसुधा कृत्स्ना देवानां च भयं महत् ४ त्रस्तरूपं तु
विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः । नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ५ इक्ष्वाकूणां
कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः । धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ६ त्रिषु लोकेषु
विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ७

परीतः लक्षणया युक्तः ३ धीमतः इत्यत्र रोषवद्धेतिशेषः जगदस्य व्याकरणक्षमर्थीय मया क्रुद्धः किं करिष्यतीति देवानां भ
यं ४ त्रस्तरूपं प्रतिपाठेन त्रस्तं जगत् त्रैलोक्यं ५ साक्षात् धर्म इव स्वशब्दः प्रकारार्थे धर्मापरूपकमिदं ६ स्वधर्मं सम्प्रति

राम…

ॐ
रामा
टी
७५ 157

इष्टं यज्ञमेधांतयातः आपूर्तं वापीकूपादिनिर्माणं तद्द्वयः तत्फलनाशः स्यात् भवेत् भविष्यतीति यावत् भविष्यते यावत्क
रिष्येति कृति प्रतिज्ञाय संधितरार्थः उक्तवाक्यमकुर्वतः अनत्रुतिष्टतः ८ कृतास्त्रेपि अविनास्त्रं शक्ष्यंति सहिष्यते अथर्थयितमि
तिशेषः अग्निना रक्षितममृतमिवेत्युपमा अनेन श्रेयविपत्तिर्भीरुपनयः ९ न केवलं विश्वामित्र उक्तानसंदेशेनैव राम ससड

प्रतिश्रुत्यकरिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ८ कृता
स्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यंति राक्षसाः गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ९ एष विग्रह
वान्धर्म एष वीर्यवतां वरः एष विद्याधिलोके तपसश्च परायणं १० एषोस्त्रान्विविधान्वे
त्ति त्रैलोक्ये सचराचरे नैनमन्यः पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यंति केचन ११ न देवा नर्षयः केचिन्ना
मरा न च राक्षसाः गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः १२

र्थः त्वे किं नस्वतोपी त्याह राम विश्वामित्रयोः श्लिष्टवर्णनेन एषः रामः विश्वामित्रश्च रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञान
शक्तिः तपसः मनसा देवपरायणं आप्यः विश्वामित्रपक्षे तपसश्च आश्रमः १० रामपक्षे अन्यः पुमान् अविद्याकृतः पुमानिस
र्थः विश्वामित्रपक्षे पतंगसगणाम ११ १२

७५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु देवायनवगतसर्वास्त्रशामिः स्रष्टेः कथमिमतत्राह: सर्वास्त्राणीतिकृशाश्वः प्रजापतिश्चैकः परमधार्मिकाः इति पादेषु पर
मधार्मिके प्रतिष्ठावेनरसमर्थः यतेनापि तु लेभवंशनिर्नदत्ताः शिवेति शेषः मशासतिप्रशास्तिस्मैसमर्थः शास्वार्थः ११ अस्त्राणि
मात्प्रजास्पसमपाहृतेपीति प्रजापतिस्तेददत्तकस्मैतेषाः सन्तानैकरूपाः १४ तेस्तेनस्त्रवातेरसमर्थः पास्त्राणिपरविषास

158 सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः कौशिकाय प्रदत्तायदा राज्यं प्रशासति ११
तेपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः नैकरूपामहावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः १४
जयावहप्रभाचैवदकमेतमध्यमे तेस्तेस्त्राणिशास्त्राणिपानेपरमभास्करं १५ पंचाशतं
सुतानुलाभेजयालङ्घवरापरान वधायासुरसैन्यानामप्रमेयान्रूपिणः १६ सुप्रभाजन
यच्चापिपुत्रान्पंचाशतंपुनः संहारान्नामदुर्धर्षानुदुराक्रामान्बलीयसः १७ तानिचास्त्रा
णिवेत्येषयथावत्कुशिकात्मजः अपूर्वाणांचजेनेनपाको भूयश्चधर्मवित १८

नकर्तीणि १५ वरानपुत्रानुअप्रमेयानउल्लेयमयाप्रपरिच्छेद्यात्प्ररूपिणः अदृश्यमानरूपात् १६ संहारानस्त्रन्व
र्धसंहारनामकानउर्धषानपरैः सोढुमशक्यानुदुराक्रामानदीर्घीस्त्राष्टः उराक्रमात्प्रमोचान १७ अपूर्वाणांचप्रसविद्यावि

कोशाणिकितिकोषः १८

ऊँ. रावा. वाटी. ८. 159

वसन्तेनारब्धो निग्रहो शक्तोपि विश्वामित्रः तस्मादनुग्रहायैव तं यावत् तदित्याह तेषामिति दितं श्रुतिर्हृष्टस्यानन्दमण्डले भानेकविघा
मदानादिरूपं २१ मुमोदेति परस्मैपदमार्षं वस्त्वर्थः प्रसन्नाविनरस्तनरे याज्ञ्यः राघवस्य रामस्य कौशिकात्मजायरामं दातवु
ध्यात्रर्वितयदितिशेषः २२ इतिटीकायांपदविंशः २१ नयेतिसल्लक्षणां रामं ग्रात्रहावतयो अविनाभावत्तानादितिशेषः १

तेनास्मन्नतिनिमुत्रस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः न किंचिदस्त्यविदितं भूतं भव्यं भवच्च वै १९ एवं वी
र्येण महातेजा विश्वामित्रो महायशाः अरामराम नेत्रमरुं भोगश्रीशान्तुमर्हसि २० तेषां निग्रह
रोषात्मा स्वयं च कौशिकात्मजः तव स्त्वर्हितार्थाय त्वामुपेत्याभिषेचते २१ इतिमुनिवच
नात्मस्त्वयचितो वसुहृष्टस्य भस्मसु मोदपार्थिवः प्रसन्नमभिकरोच राघवस्य प्रथितयशाः कौशि
कात्मजायवुध्या २२ इतिरामायणे सर्गः २१ तथा वसिष्ठे भुवनजिराजा दशरथः स्वयं प्र
त्यष्टवदनो रामस्य महाव्रसल्लक्षणं १ कृतस्वात्स्ययनं मात्रापित्रादशार्थेनव भूतोपस्वाव
सिष्ठेन मंगलैरभिमंत्रितं २

कृतस्वस्त्ययनं कृतमंगलाचरणं मंगलैर्मंगलसूचकैः मंत्रैः किंच
तत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैरभिमंत्रितं बोधितमित्यर्थः तद्बोधनं च योगवासिष्ठे प्रति २

८.

राजापि तद्वाक्यश्रवणेन प्रतीतमनाः सन् रामं ददौ १ यात्रायां शकुनमाह तत इति ववौ इत्यस्य इष्टतर इति शेषः विश्वामि
त्रगतत्वं वङ्गं राजीवं पद्मं ४ प्रयाणे प्रयाणोन्मुखे स्वप्रयोजनीयक्रमात् देवानां दुंदुभिस्वनसहिता पुष्पवृष्टिः शंखादि
घोषस्तु स्वनगरजः ५ धन्वी धनुर्विद्याकृतश्रमः ६ कलापिनौ सतूणीरौ शोभयानौ प्रकाशयन्तौ भास्वत्तेजसा
स्वाभावप्राप्तैः त्रिशीर्षाविव पन्नगौ स्कंधस्थितधनुर्भागद्वयवद्भ्यां तूणीरेण मस्तकेन च त्रिशीर्षत्वं यद्वा प्रत्येक

160

सपुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना १ ततो
वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्को ववौ तदा विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनं ४ पु
ष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिस्वनैः शंखदुंदुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ५ विश्वामि
त्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ६ कला
पिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ७

तूणीरद्वयधारणात् त्रिशीर्षत्वं धनुष्पाणित्वकथनात् प्रत्येकं तूणीरादिवेष्टनं गरुडेन दत्तं रामायतारकास्त्र
वज्रवधाय मारीचस्य समुद्रे पातनाय तत्राहिंसाकृतणास्त्रस्याप्यमेतत् नतु कंपाद्ये पयितारो हि समागमश्रीशाका
मेकं सर्वभूतेभ्यः स्वतः सनत्कुमारनाम्ना पुनर्यथा विति प्रशस्ताणि शस्त्राणि बद्धचर्म तूणीरस्कंधानि ७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ·
रा॰बा॰
वा॰टी॰
८१

161

अक्षुद्रौ अनल्परूपवीर्यादिमंतौ शोभयंतौ विश्वामित्रमिति शेषः ८ बद्धगोधा बद्धं कृतं अंगुलित्राणं याभ्यां तौ गोधा हस्त
त्राणस्पर्शनरूपकार्यं येन सा त्वक्त्वाद्बद्धं तत् ९ शोभयेतामित्यडभाव आर्षः १० स्थाणुं रुद्रं पावकी स्कंदविस्कंदविशाखौ
अध्यर्धयोजनं षट्क्रोशामिति यावत् ११ तावत्पर्यंतगमनेन बालकयोः क्षुत्तृट्पीडा प्राप्ता भविष्यतीति तन्निवारणाय (?)

अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयंतावनिंदितौ ८ त
दा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलंकृतौ बद्धगोधांगुलित्राणौ खड्गवंतौ महाद्युती ९
कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिंदितौ १०
स्थाणुं देवमिवाचिंत्यं कुमाराविव पावकी अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ११
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोभ्यभाषत गृहाण वत्स सलिलं मा भूत्कालस्य पर्ययः १२

र्षिविनाश्यं परमात्ममये दिव्ये विद्ये उपदेष्टुमाह वत्स रामेत्यादि सलिलं गृहाण आचमनं कुरु कालस्यान्न
भोजनकालस्य पर्ययोऽतिक्रमः १२

ले॰

८१

मंत्रग्रामं बलविद्यासंज्ञकं मंत्रसमूहं तथा अतिबलासंज्ञकं च अयमेतत्प्रागुक्तदिव्यास्त्रशतरूपं मंत्रसमूहं तथा अक्षतोपयोगि
नौ बलातिबलाख्ये च विद्ये इत्यर्थः परं तु अतिबलातिबलयोरेव दानं अस्मेषां तु दानं अग्रे भविष्यतीमाशङ्क्य ग्रहाणत्वमिपल
त्पणेलत्साणसापिद्यमिपासात्तातिरूपफलस्य उभयोरपि दर्शनात् अपेक्षणात् त्वया श्रमो वङ्क्रदूरगमनादौ न स्खलको ज्वरो
पि न विपर्ययः असद्भावः तद्विद्याजपेन भविष्यतीति शेषः १३ श्रमतं अकृतात्वमनादिकं यथा अभिभवः अस्तीति

162

मंत्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः १३ न च
सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैरृताः न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन १४ त्रिषु
लोकेषु वा राम न भवेत्सदृशस्तव बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव १५ न सौभाग्ये
न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ १६ एतद्विद्याद्व
ये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ १७

वर्तमाना सामीप्ये भविष्यति लट् सर्वत्र तद्विद्यालाभो हेतोः १४ न केवलं पृथिव्यामेव सा त्रिषु इत्यादि १५ ज्ञानं त
त्त्वज्ञानं बुद्धिनिश्चयः लौकिकविषयकः वादि न प्रतिवक्तव्यं उत्तरे इत्यर्थः १६ न वसदृशो न केनापि गुणेनेति शेषः
सर्वज्ञानस्य मातराविति अप्रतिभामलस्याद्यादिनिवृत्तिसाधनमर्थं वक्तास्सर्वज्ञानजनके इत्यर्थः १७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रा॰बा॰
टी॰
८२ 163

विद्याद्वयमधीयाने त्वयीति शेषः यशश्चाप्यतुलं भुवीति पाठे भविष्यतीत्यपि शेषः तनोर्विद्ययोः तादृशसामर्थ्ये कारण
माह पितामहेत्यादि तन्निर्मिते तत्तनये ते १९ प्रदातुं मम बुद्धिरिति शेषः सदृशः तद्दानयोग्य इत्यर्थः एतद्विद्याप्रदानयोग्याः
बहूनित्वमविभक्तिकं बहव इत्यर्थः विपुला इति पाठे तत् २० तपसा मदीयेन संभृते पोषिते बहुरूपे अनेकफलाद

क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव १८ वि
द्याद्वयमधीयाने यशश्चाप्यभवद्भुवि पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते १९ प्र
दातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि पार्थिव कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः २०
तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः २१ प्रतिज
ग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः २२

यिक फलप्रदे यद्वा तपसः सर्वतपःप्राप्यत्वेन तपोरूपेण भवता संभृते पुष्टे इत्यर्थः जलं स्पृष्ट्वा आचम्य २१ विद्यास
मुदितः विद्यासंबद्धः स्वतो विक्रमवानपि विद्यासंबंधात् अधिकविक्रम इत्यर्थः २२ ॥

॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सहस्रेमादिश्रीवाविियिकुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि पूर्वोत्थापनपश्चात्संविशनादी
नितानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः समस्यंतपाठे गुरुकार्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजे नियुज्य कृ
त्वेत्यर्थः सरय्वां नदीं तत्र २२ दशरथस्यादि तपस्यर्थे चतुर्थः रणाय तृणविनिष्पन्नतोपतयोः रपि राज्ञे सुखं सुष्टत्वे हेतुः कुशिकस्य
तनवचोनुलालितं तत्र विबभौ सुष्टेत्यावन् २४ इतीटीकायां द्वाविंशः २२ प्रभातायामिति पर्णसंस्तरे तृणपर्णादिपरि

164

सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ऊ
षुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां सुसुखं त्रयः २३ दशरथस्य तपस्तनसत्तमाभ्यां तृणशायनेनोचितेन दो
चिताभ्यां कुशिकस्य तनवचोनुलालिताभ्यां सुखमिव सापि विबभौ विभावरी २४ इत्यार्षे रामाय
णे द्वाविंशः सर्गः २२ प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः अभ्यभाषत काकुत्स्थौ श
यानौ पर्णसंस्तरे । कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैव

कस्मिन्नेशयीते येपूर्वं श्लोकद्वयं शयने स्वपल्लवाणां वाच्यं । कौसल्येति हेराम त्वया सुप्रजा कौसल्या माह्निकं २
सत्या सुप्रजाः सुष्ठु शोभनप्रजावती अतस्त्वां हेरामसुप्रजत्वं तस्मिन्समये निद्रा अनुचिता यतः पूर्वा संध्या प्रातः
संध्या प्रवर्तते अत उत्तिष्ठ दैवं देवताध्यानं आह्निकं शौचादिक्रिया २

ॐ॰
रा॰बा॰
बा॰टी॰ 165
८३

स्नात्वाकृतोदकौकौकृत्वाह्निदानौ अर्दंतात्यवसंयंतकर्मव्यक्रियामात्रोपलक्षणं परमंजपंसावित्री १ अभितस्तस्यतःसम
वैनोस्थितावितपर्षः ४ प्रयातौगच्छतौः ५ तत्रगंगासरय्वोःसंगमप्रदेशेतप्यतोपःछांदसः३ऋषीणांमाश्रमपदं दृष्टा
तेश्रमनुकर्षः ६ तंपरमगरीयं ७ वसतेवसनिलङ् छांदसः ८ प्रहृष्टवालकवचनश्रावणजसंतोषाहासः सर्वज्ञो

तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपं १ कृत्वाह्नि
कौमहावीर्यौविश्वामित्रंतपोधनं अभिवाद्यातिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः ४ तौप्रया
तौमहावीर्यौदिव्यांत्रिपथगांनदीं ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशुभे ५ तत्राश्रमपदंपुण्य
मृषीणांभावितात्मनां बहुवर्षसहस्राणितप्यतांपरमंतपः ६ तंदृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौ
पुण्यमाश्रमं ऊचतुस्तंमहात्मानंविश्वामित्रमिदंवचः ७ कस्यायमाश्रमःपुण्यः
कोन्वस्मिन्वसतेपुमान् भगवन्श्रोतुमिच्छावःपरंकौतूहलंहितौ ८ तयोस्तद्वचनंश्रु
त्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः अब्रवीच्छ्रूयतांरामयस्यायंपूर्वआश्रमः ९ कंदर्पोमूर्तिमानासीत्का
येवंतोदयतीतिवायसःपूर्वकालाधिष्ठी मइत्युच्यतेबुधैः तपस्यन्तमिहस्थाणुंनियमेनसमाहितं १०
यः श्रमनमस्थयेनामितसन्वयः ९ मूर्तिमानशरीरधरः समाहितेसमाहितचित्तंस्थाणुंरुद्रं १०

८

कृतोद्वाहं समाधेः कृतनयस्थानं कालोचितविलासदेशं गच्छन्तं देवेशं दुर्मेधाः कामं धर्षयामास चित्तविकारोत्पादनेनाभिभूतवान् ततो महात्मना रुद्रेणात्मानापराधेन हुंकृतः दग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा तेन दग्धस्य तस्य अन्वयः ॥ व्यशीर्यन्त विशीर्णानि सर्वगात्राणि सावयवानि ॥ १२ तस्य नसिद्धतरेःस्मिनाम्रमे दहते नष्टं दृग्यामुः प्रसिद्धैः ॥ १३ ततो भयात्पलायमानो यत्र देशः

166

कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणं धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ दग्धस्य तस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनंदन व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह ॥ १३ अनंग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव स चांगविषयः श्रीमान्यत्रांगं स मुमोच ह ॥ १४ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा शिष्या धर्मपरा वीर तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६

कामः यत्रांगममोचत्सोंऽगविषयः अंगदेश इति विख्यात इति विख्यात इति शेषः ॥ १४ तस्य स्थाणोः इमे मुनयः इदानीमिह तपस्यन्तः तस्य रुद्रस्य पूर्वकालसंतानपरंपरया शिष्याः अत एव धर्मपराः अत एव तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ सरितोर्गंगासरय्वोः ॥ १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रा॰रा॰
बाटी॰ 169
८५

ज्ञातकाम इमस्य ज्ञात इति शेषः ८ भिद्यमानस्य परस्परं संघट्टमानस्य ७ निश्चयं निश्चयजनकं हेतुं ८ तेन मनो निर्मि
तत्वेन तस्मात्सरसः यास्मात्सरसः यास्वसात्त्वयः ९ सरसो यो निःप्रवर्त्तन इति तस्य रयः प्रसरः प्रवृत्ते नितराया गति र्वचनेषु एतेन ब्रह्म

ज्ञातकामो महातेजाः सहरामाः कनीयसी प्रथरामः सरित्मध्ये प्रपच्छ मुनिपुंगवं वारिणोभि
द्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः राघवानां वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितं ७ कथयामास धर्मात्
---- सा तस्य शब्दनिश्चयं कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परं ८ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मान
सं सरः तस्मात्सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते ९ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता तस्या
यमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्त्तते १० वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ताभ्यां तु तावुभौ
कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ११ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ स वनं घोरसंकाशं
दृष्ट्वा नरवरात्मजः १२ अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवः अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागण

सरश्च्युतत्वं तस्याश्रयं सरित्यर्थः या जाह्नवीमभिवर्तते तया सह संगच्छते तस्या अयं शब्द इत्यर्थः १० ताभ्यां सरयूगं
गाभ्यां ११ विक्रमः पादविक्षेपः घोरसंकाशं भयंकरदर्शनं १२ अविप्रहतः सार्धगमागमाभावात् अदृष्टपूर्वसंकिल्ल

मुक्तिका

ताकिं रविशेषः ॥

८५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

170

भैरवैः भयंकरैः पश्चाद्यदानिडष्टस्वभाः दारुणारवैः दारुणशब्दैः शङ्खैः भांरैः शङ्खैः सर्वपत्त्रिभिः भेरवस्वनैर्वीणादिः श्रुतिभैरवं
शब्दं ऊर्विद्धिः ॥ ४ शोभितं तत्र कं यवाद्यो हृत्व विशेषाः ॥ ४ किं तत्र नोत्र ॥ ९ यस्यशाणितंसश्रूयतामित्यन्वयः स्फीतोसमृद्धौ ॥ १०

भैरवैः स्वाणवैः कीर्णं शङ्खैर्दारुणारवैः नानाप्रकारैः शङ्खैर्वीणापणवैर्भेरवस्वनैः ॥ ४
सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितः धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिन्दुकपाटलैः
सकीर्णं बदरीभिश्च किंचिदं दारुणं वनं तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ९
श्रीयन्तावत्स काकुत्स्थ यस्येतद्दारुणं वनं एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ ९
मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतं ॥ १० क्षुधा चैव
सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् तमिंद्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११ कल
शैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् इह भूम्यां मलं दत्वा देवाः कारूषमेव च ॥ १२

मलदाः करूषाः पतिवञ्चवनं शब्द स्वभावकृतं देवनिर्माणेन देवयत्नेन निर्मितौ मलेन ब्रह्मवधेन ॥ १० क्षुधा ब्रह्महत्यास्य
मिलतमित्यन्तरुच्यते ब्रह्महत्या ब्रह्मसंबलसंतानत्वात् देवाः वस्वादयः ॥ ११ कलशैः गंगाजलपूर्णघटैः प्रमोचयन् प्रमोचय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. रा.बा. बा.टी. ८८

171

शारीरजमिति पूर्वान्वयि प्रपेदिरे देवा इति शेषः २१ ततः तद्देशस्यर्थः २२ यस्मात् मे समागमलधारिणौ तस्मात् ख्यातिं गमिष्य
त इति पूर्वेणान्वयः २३ पाकेण कृतां देशस्य पूजां दृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति अब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः कस्यचित्त्वियतः

शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे निर्मलो निष्करूषश्च शुचिरिन्द्रो यदाभवत् २१ ततो देशस्य
सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमं इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः २२ मलदाश्च क
रूषाश्च ममाङ्गमलधारिणौ साधु साधिति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् २३ देशस्य पूजां
तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम २४ मलदाश्च करू
षाश्च मुदिता धनधान्यतः कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी २५ बलं नागस
हस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः २६ मारीचो राक्षसः
पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्यतनुर्महान् २७

कालस्य अपगमे इति शेषः २५ भद्रं ते इति विश्वामित्रस्य आशीर्वचनं वालिकत्वेन ताटकाया यक्षिणीनाम अप्रमाणेन आसोमा
भूदिति यद्वा ताटका नाम भद्रं च प्रशस्तं शौर्यं यस्याः सा तत्त्वेन प्रसिद्धिका एवं रूपं भद्रं त्वमस्या इति बोध्यं २६।२७

८८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सेयंयाविनाशयनिसेत्यर्थः आवृत्यनिरुध्यपंथानंप्रतिक्रांतमत्यर्धंतादृशेयोजने २९ यतस्त्वेदंनाटकावनंअस्माभिर्गंतव्यंअतएवच
हेतोस्त्वंरामस्वबाहुबलमाश्रित्यइमांजहि ३० ननुस्त्रीकथंहंतव्यातत्राहमन्नियोगादितिमद्वाक्ययास्त्रीवधपापकाभवजईदृशांता

172 सादुष्टाभैरवाकारानित्यंत्रासयतेप्रजाः इमौजनपदौनित्यंविनाशयतिराघवः २८ मलदांश्च
करूषांश्चताटकादुष्टचारिणी सेयंपंथानमावृत्यवसत्यत्यर्धयोजने २९ अतएवचगंतव्यं
ताटकायावनंयतः स्वबाहुबलमाश्रित्यजहिमांदुष्टचारिणीं ३० मन्नियोगादिमंदेशंकुरु
निष्कंटकंपुनः नहिकश्चिदिमंदेशंशक्तोह्यागंतुमीदृशं ३१ यक्षिण्याघोरयारामउत्सादि
तमसह्यया एतत्तेसर्वमाख्यातंयथैतद्दारुणंवनं ३२ यक्ष्याचोत्सादितंसर्वमद्यापिनविव
र्तते इत्यार्षेरामायणेचतुर्विंशःसर्गः २४ अथतस्याप्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमं श्रुत्वापु
रुषशार्दूलः प्रत्युवाचशुभांगिरं १ अल्पवीर्यायदायक्षीश्रूयतेमुनिपुंगवः कथंनागस

ताटकाक्रांतं ३२ अद्यापिननिवर्ततेअत्रपूर्ववत्स्थितोजनइतिशेषः ३३ इतिटीकाचतुर्विंशःसर्गः २४ अथेतिअप्रमेयस्य
प्रमेयप्रभावस्यपुरुषशार्दूलःश्रेष्ठः १ यदायतः यक्षीयक्षजातिः श्रूयतेपुराणादाविति शेषः अबलेतिसाभिप्रायं २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वीर्यं शौर्यादि बलमात्रमस्त्रेवीर्याभियानं पौरुषादयोऽपि गुणाः न सन्तीति ज्ञापनार्थं ४ वरदानमिमूलमादृपूर्वमिति तेने
पे पुत्रार्थं पितामहमुद्दिश्येति शेषः ५ कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीकन्या ८ तदभिसहितगुणवता पुत्रेणास्य तत जन

श्रुत्वातं वचनं काकुत्स्थस्यामितोजसः हर्षयन्श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमं १ विश्वा
मित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलं ४ पूर्वमासीन्
महायक्षः सकेतुर्नाम वीर्यवान् अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ५ पितामहस्तु स
प्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ८ ददौ नागसहस्रस्य ब
लं चास्याः पितामहः न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः ७ तां तु बालां विवर्धन्तीं रूपयौ
वनशालिनीं जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीं ८ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्य
जायत मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ९ सुन्दे तु निहते राम अगस्त्यमृषिसत्तम

पौत्रं भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ७ विवर्धं वर्धमानां जम्भपुत्रायेत्यत्र सुन्दं जम्भपुत्रायेति पाठे सुन्दो जम्भः पुत्रः सुन्दश्च पुत्रः अनयोरस्यास्त
योः देवयोरिति वेनिवितः संबन्धः ८ व्यजायत प्रासोष्ट ९ शापं दण्डीयति सुन्दे निहते नितिनिहते अगस्त्येन शापदग्धेति

जातसंरंभा भर्तृवधजकोपवती ॥ भजस्वेत्युक्तदेवयोनिस्वरूपं मुक्त्वेति शेषः आत्मावान् राक्षसत्वं भजस्वेति ॥ १२ ॥ न देवविश्लेषेण
हरुषादि नि भवेति शेषः तदेवोपपादयति इदमिति इदं रूपं यातिणीरूपं विहाय यस्माज्जायमाना दारुणां रूपं वराक्षसरूपं अस्तु भव
तु पतत्देवाभिमेत्यपाद्येड कं तो रामलक्ष्मणौ वीरौ वायांती पथि राक्षसीं तारकानामघोरां तां ह्रदभार्यास्तके तु जामिति ॥ ११

भक्ष्यार्थं जातसंरंभा गर्जंती साभ्यधावत । आपतंतीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवान् ऋषिः ॥ ११ ॥ रा-
क्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥
पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥ सैषा
शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्छिता । देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभं ॥ १४ ॥ एनां रा-
घव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणां । गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमां ॥ १५ ॥ न ह्येनां शाप-
संसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् । निहंतुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनंदन ॥ १६ ॥

अमर्षात् असहनात् देशोत्साधने हेतुगर्भं विशेषणं अगस्त्याचरितमिति अगस्त्यतपःख्यातमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गोब्राह्मणादिहितार्था-
येति स्त्रीवधशंकानिरासाय तद्धिताय क्रियमाणं पापवदाभासमानमपि धर्मायेति भावः ॥ १५ ॥ शापसंसृष्टां अगस्त्यशापयुक्तां

१९

ॐ·
रा·बा·
टी·
८८

175

हेतोंतरमते स्त्रीवधनिमित्ताघृणा न त्वया कार्या अत्र नरोत्तमेत्यनेन पुरुषोत्तमेश्वरस्त्वं तस्मात्तव पापसंबंधाभाव इति ध्वनितं वा
तुर्वर्ण्यहितार्थे नह्यनाथ कर्तव्यमित्यस्य नृशंसमित्याद्युत्तरेणान्वयः वाशब्दः समवार्थे अनृशंसमिव नृशंसं हरापिका
र्यमित्यर्थः १७ प्रजारक्षणकारणात् प्रजारक्षणहेतोः पथ्यधर्म इति यमेवक्ष्यलकत्वादिति भावः रक्षता सदेति रक्षाधर्म
स्थितिशेषत्वेनेति शेषः १८ पातकं वा महत्पापं पातकं तादृकं वा सदोषं वा यज्ञादिवत्स्वतो दोषं पश्चाद्गुणेन धर्मं वा सदोषवधरू

न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना १७
नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा १८ राज्य
भारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते १९ श्रूयते
हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप पृथिवीं हंतुमिच्छंतीं मंथरामभ्यसूदयत् २० विष्णुना च
पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता अनिंद्रं लोकमिच्छंती काव्यमाता निषूदिता २१

पत्नीति यावत् अस्याः पापसा वधो न्याय्य इत्याह अधर्म्यामिति धर्मादपेतां न दोषो वधे यस्या धर्मो ह्यस्येति १९ अथ सम्मती
वधोपि धर्मपर्वेत्यर्थे संमतिभिरुपपादयति श्रूयते इति पृथिवीं नदयिष्यंती देवताय ह्यानस्याः प्रजाः इत्यर्थः २० अनिं
द्रं निंद्रासत्त्वरहितं अनिंद्रमिति पाठे इंद्ररहितं काव्यः शुक्रः २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पैतैः पतादृशैः षड्भार्गवाङ्गवं पताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः मच्छासनादिति यथा परशुरामस्य जमदग्नेर्गुरोराज्ञया वधेपि
न दोषस्तथा बलादिचित्प्राराघवेन गुरोर्ममाज्ञया स्त्रीवधेन वनदोष इति भावः २२ इति पंचविंशः २५ मुनेरिति अक्लीवमुत्साहपूर्णमपि
त्वरितिकौशिकस्य वचनं प्रविशंकया कर्तव्यत्वये त्पैवं नृपाभिदेशात् नियोगात् पितृवचनगौरवात् परमाप्तवाक्यत्वेन प्रति

पतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्रैर्महात्मभिः अधर्मसहितानार्यो हताः पुरुषसत्तमैः तस्मा
देनां घृणांत्यक्त्वाजहिमच्छासनान्नृप २२ इत्यार्षेरामायणेपंचविंशःसर्गः २५ मुनेर्वच
नमक्लीवंश्रुत्वानरवरात्मजः राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः १ पितुर्वचननि
र्देशात्पितुर्वचनगौरवात् वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंकया २ अनुशिष्टोस्म्य
योध्यायांगुरुमध्येमहात्मना पित्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंहितद्वचः ३ सोहंपितुर्वचः
श्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः करिष्यामिनसंदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ४

प्रमाणत्वात् बहुवक्तव्यं कर्तव्यमतेननिश्चितमिति शेषः २ कदेवंनियोगः कृत इत्यत आह अनुशिष्ट इति गुरवो वसिष्ठवामदेवा
द्याः अतः वचनं नेदं त्वत्कृतपदः वहवो विश्वामित्रवचस्तत्नु शिष्ट इत्यन्वयः ३ सोहमिति ब्रह्मवादिनः तस्य पापस्पर्शेनतत्
संकल्पादयन्तस्यापि पापमयायं वृणोत्वेवेत्याह उत्तममिति उत्तमं धर्म्यमित्यर्थः ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री० रावा० नाटी० ८५ 177

पुराणत्वमेवोपपादयति गोब्राह्मणेति अप्रमेयस्य तव च हिताय अस्य हितं स्वाज्ञापरिपालनेन संतोषरूपं एवं इदमावर्तनीत्व
वचनं कर्तुमुद्यतो विचिकित्सारहितोहं ताटकावधं करिष्यामीति पूर्वेणान्वयः ५ तीव्रं परुषश्रवणं ६ वित्रस्ताः भी
ताः मोहिता व्याकुलचित्ता जाता ७ तं शब्दं श्रुत्वा च क्रुद्धा सा यत्र शब्दो यस्मात् ततो निःसृताः तं तं अभिनिध्याय शब्दनिःसरण

गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च तवैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ५ एव
मुक्त्वा धनुर्मध्ये बध्वा मुष्टिमरिंदमः ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ६ तेन श
ब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनं ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ७ तं शब्द
मभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्छिता श्रुत्वा चाभ्यद्रवत्क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ८ तां दृ
ष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननां प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोभ्यभाषत ९
पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः भिद्येरन् दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च १०
एतां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्वितां विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥

वधिदेशं लक्षीकृत्य अभ्यद्रवदिति योजना ८ प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ९ भैरवं भयंकरं दारुणं घोरं अस्य वपुः
चोपपत्तेः अभीरूणामपी अर्थः १० एतामिति विनिवृत्तां अस्मत्संमुखागमनात् परावृत्तां पलायितामिति यावत् ॥

कारणादिह रामाद्रेहे तस्मादाह नहीति वीर्यं पराक्रमं शक्तिं गतिं ऊर्ध्वाकाशादिगतिं प्राणापादच्छेदेन निशेषः तावतैव देशहिता
सप्रकृतवचनानुष्ठानस्य च सिद्धत्वात् अविगर्हितः स्त्रीवधोनुचित इति भावः रामवेषविश्वामित्रस्य दृष्यर्थं तेन तं विसृज्य मानुषबुद्ध्या
मैवेत्यर्थः ११ तां राममसंभ्रमं वमभिधावन्तीं जयत्वयुविश्यकाशिषेव १४ घोरं रजः उद्धुन्वाना नेमन्तयः रजोमेघेन रजोंधकारेण १५ मा

178 नह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षितां वीर्यं चास्या गतिं चैव हन्यामिति हि मे मतिः १२ एवं
ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्छिता उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत विश्वामित्रस्तु
ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभिभर्त्स्य तां स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत १४ उद्धुन्वाना रजो
घोरं ताटका राघवावुभौ रजोमेघेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् १५ ततो मायां समास्थाय शि
लावर्षेण राघवौ अवाकिरत्सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः १६ शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षे
ण राघवः प्रतिवार्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः १७ ततश्छिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे प
रिगर्जतीं सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् १८

मायां समास्थाय अन्तर्धानं गत्वेत्यर्थः यावत् चुक्रोध तस्मिन्नवसरे उदासीनं विसृज्येति शेषः १६ पत्रिभिरिति एकैकस्य बहुधा खण्ड
नाभिप्रायेण १७ हृतेकर्णाग्रे नासिका च यस्यास्तां १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ओं. अनेकशः रूपाणि कृत्वान्तर्धानं गता सती स्वमायया राघवौ मोहयन्ती १९ भैरवं अश्मवर्षमित्यस्यान्वयः २० घृणयालं

रा.बा. सीदति घृणया मास्त्वित्यर्थः दुष्टचारिणी मायाशक्त्यान्तर्धानेन पाषाणादिवर्षकत्वं चाश्रिता घृणानुचिता: २१ घृणानो

वाटी. वितेमत्र हेतुस्तस्माद्यज्ञविघ्नकरीति मायया पुनरप्या वर्धेत तत्तावत्कालात्पूर्वमेवैषा वध्यतां सायंसंध्या

५९. 179

कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्ती स्वमायया १९ अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः २० दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् अलं ते घृणया राम पापैषा दुष्टचारिणी २१ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया वध्यतां तावदेवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते २२ रक्षांसि संध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवन्ति हि इत्युक्तः स तु तां यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीं २३ दर्शयञ्छब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः सा रुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता २४ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव २५

प्रवर्तते यस्मादित्यर्थः किं ततः इत्यत आह रक्षांसीति अश्मवृष्ट्येति करणे तृतीया २३ शब्दमात्रेण लक्ष्यस्य सम्यङ्निश्चित्य वेधकत्वं स्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः २४ अभिदुद्रावेति अन्तर्धानरहितेति शेषः २५

५९.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भीमसंकाशांभीमरूपां २६ अभिपूजयनअक्रमावप्रार्थः सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः २७ किंमुक्तवंतस्तदाहपुनेरति २८
तोषितावयमितिशेषः अनेनकर्मणानलप्रवर्तिततादकावधरूपेणस्नेहंदर्शयमदीयायमामः शिष्य इतिस्नेहमूलव्यापारं

180 शरेणोरमिविख्यायपपातचममारव तोहृतंभीमसंकाशांहृष्ट्वासर्पितिस्वदा २६ साधुसा
क्षिनिकाज्ञत्स्यसरस्वा पाभिपूजयन् उवाचपरमप्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः २७ सुरास्ससर्वे संहृ
ष्टाविश्वामित्रमथाब्रुवन् मुनेकौशिकभद्रंतेसेंद्राःसर्वेमरुद्गणाः २८ तोषिताःकर्मणाने
नस्तेहंदर्शयराघव प्रजापतेर्यज्ञसमुद्भवान्स्तम्पराक्रमात् २९ तपोवलसमृतोवलेन
राघवायनिवेदय यात्रभूतस्मतेवलंसंलब्धानुगमनेरतः ३० कर्तव्यस्समहत्कर्मसुराणांराज
सूनुना एवमुक्त्वासुराःसर्वेजग्मुर्हृष्टाविहायसं ३१ विश्वामित्रंपूजयन्तस्ततःसंध्याप्रव
र्तते ततोमुनिवरःप्रीतस्ताटकावधतोषितः ३२

प्रवर्तयतमेवव्यापारमाहप्रजापतेरिति २९ तपसाज्ञानेनवलेनवृद्धतः पूर्णाः तेनवदानसपात्रभूतस्मराघवः अनन्त
सेहृशान्समग्रान्निवेदय तथालब्धानामेवास्त्राणांकार्यंत्वमननमितिभावः अनुगमनेसमुद्युक्तोऽयमित्यन्वयः ३ पूजयं
तस्तवन्तोजग्मुरित्यन्वयः प्रवर्ततेतस्मिन्समयेइतिशेषः ३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रामा०
वाटी० 181
५१

मुक्ताशापं प्रणगतो एवं यद्वालत्वं शापयतात्टकयामुक्तं २५ प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमान इति विश्वामित्रेणेत्यादिजागारे
ति शेषः २९ इत्यार्षे रामायणे षड्विंशः २९ अथेति उष्येति प्रार्थं प्रहस्य विजयशालि राम दर्पेन जस्संतोष ज्ञो ह्यासः १ सर्वशः

ऋषिभिश्चाभिपूज्यायं देवं वनमब्रवीत् इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन २२ श्वः प्रभाते गमि
ष्यामस्तदाश्रमपदं मम विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मज २४ उवास रजनीं तत्र
ताटकाया वने सुखं मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि २५ रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्र
रथं वनं २५ निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघैः उवास तस्मिन्मुनिना
सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः २९ इत्यार्षे रामायणे षड्विंशः २९ अथ तां रजनीमुष्य
विश्वामित्रो महायशाः प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरं १ परितुष्टोस्मि भद्रं ते राज
पुत्र महायशाः प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः २ देवासुरगणान्वापि सगंधर्वोर
गान्भुवि यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ३

सर्वाणि २ देवासुरगणान्वापि वाशब्दश्चार्थे गंधर्वोरगसहितान्देवासुरगणान्शपद्रून् अपि प्रसह्य बलेन जयिष्य
सि यदि वं येदयातदा वशीकृत्य संमोहनास्त्रादिना जेष्यसि अमेघास्त्रकागणनेति भावः ३ ५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दंडचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ४ शूलवरं शूलवज्रनामकं क्वचित् शूलवरमिति पाठः ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रात् मतं ८ गदे द्वे मोदकीशि
खरीसंज्ञे द्वे गदे गदाख्ये अस्त्रके अस्त्रे १० अस्त्रं च वारुणास्त्रं वेत्यर्थः शुष्कार्द्रे संज्ञके द्वे अशनी अशनिसंज्ञके अस्त्रे ११ पिनाकि

182 नानिदिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः दंडचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव धर्मच
क्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैंद्रं चक्रं तथैव च ५ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ
शैवं शूलवरं तथा अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ८ ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्र
मनुत्तमं गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी शुभे १० प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृ
पात्मज धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च १ वारुणं पाशमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमं अ
शनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनंदन ४ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा आग्ने
यमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः १ वायव्यं प्रथमं नाम ददामि तव चानघ अस्त्रं हयशि
रो नाम क्रौंचमस्त्रं तथैव च ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव कंकालं मुसलं घो

नः इदं पैनाकं दयितं अग्नेरिति शेषः शिखरं नाम शिखरमिति प्रसिद्धं १ प्रथमं मान्यं ॥ कंकालादीन्यस्त्रधार्याण्यस्त्राणि १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रावा॰
वाटी॰ 183
५२

यानिरत्नसौवर्णार्थसमर्थानिददामीत्यन्वयः ११ वैद्याधरंविद्याधरसंबंधिनंदनंनामअस्त्रसिरत्नमित्यन्वयः यतोस्त्रादा
सीनांप्राडुर्भावइतिभावः १४ दमीत्यर्षेप्रशमनंदिमूल्येणक्रोधप्रशमकमस्त्रविज्ञापनंपरिदेवकारकं १५ मादनेप्र

वथार्थेरत्नसौयानिददाम्येतानिसर्वशः वैद्याधरंमहास्त्रंचनंदनंनामनामतः ११ असिरत्नं
महाबाहोददामिरववात्मज गांधर्वमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः १४ प्रस्वादनंप्रशम
नंदग्निसौम्यंचराघव वर्षणंशोषणंचैवसंतापनविलापने १५ मादनंचैवदुर्धर्षंकंदर्प
दयितंतथा गांधर्वमस्त्रंदयितंमानवंनामनामतः १६ पैशाचमस्त्रंदयितंमोहनंनाम
नामतः प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशाः १७ तामसंनरशार्दूलसौमनंचमहाबलं
संवर्तंचैवदुर्धर्षंमौसलंवरपात्मज १८ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायामयंपरं सौरंते
जःप्रभंनामपरतेजोपकर्षणं १९ सोमस्त्रंशिशिरंनाममाष्टमस्त्रंसुदारुणं दारुणंचभग.
स्यापिशीतेषुमथमानवं २० एतानरामममहाबाहोकामरूपान्महाबलान् गृहाणपरमो

न्नृणांमदनंकंदर्पदर्षमित्यायस्वविशेषणं १६ प्रतीच्छगृहाण १७ सौमलंआस्त्ररस्त्रमलादस्यत १८ १९ २० २१ ५२

मंत्रग्रामं अस्त्राणां मंत्रसमूहमिति वा तत् ननु बलातिबलादानप्रसंगेपि मंत्रग्रामं ग्रहाणेत्युक्तमिति चेत् तत्र तदानं विफलमिति चेत्त्रग्र
हणे एवं तत्रोक्तत्वात् ननु ददावित्ति तेन तत्कालोपयोगी बलातिबलयोरेव तत्र दान इत्यत्रैषां मंत्रेति विवेकः इति कतकक्कृतः
वस्तुतो बलातिबले मंत्रसमूहात्मके इति न तद्रूपं मंत्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे २२ सर्वेति येषां उक्तदिव्यास्त्राणां सर्वयाव
णकं तं दैवतैरपि दुर्लभं तदक्षरं देवाश्चापि यत्किंचिद् एहमेव ज्ञानं नीतिभावः तानि सर्वाण्यस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वामित्रः

स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ददौ रामाय सुप्रीतो मंत्रग्राममनुत्तमं २१
सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभं नान्यास्त्राणि ददौ विप्रो राघवाय न्यवेदयत् २२ जपत
स्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघव २४ ऊचु
श्च मुदिता रामं सर्वे प्रांजलयस्तदा इमे च परमोदार किंकरास्तव राघव २५

निवेदयन् दत्तवान् राघवाय रामलक्ष्मणाभ्यां चेत्यपि बोध्यं गुणपदेवाभयोस्तूपदेशा इति बोध्यं २२ जपतः रामाय दातुं तेषां
वीर्यवत्तासंपादनाय तान्यस्त्राणि जपत इत्यर्थः उपतस्थुः गृहीतमात्रे मंडलवन्मूर्त्तिमंत उपतस्थुः उपस्थितानि विश्वामित्रानि
योगेन रामं च उपतस्थुः २४ सर्वमस्त्रदेवाः मुदिताः स्वाधिदेवता मस्तवं येन तुष्टाः किंकराः अंगीकृतदासत्वाः २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ओं॰
रामा॰
बाल॰
५६

185

समालभ्य उपस्पृश्य मानसाः सदा मनःस्थिताः यद्यपि भगवतो रामस्य सर्वं विदितमेव तथापि विद्या गुरूपदेशमपेक्षते इति बलदा
नामधेयानि लोकान् बोधयितुं विश्वामित्रत उपदेशग्रहणमिति बोध्यं २० इत्यार्षे सप्तविंशः सर्गः २७ गच्छन्नेवेत्यादि संहारा
न् ज्ञातुमिति शेषः उपसंहारापरिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतयास्त्रस्य सम्प्राप्तस्यापि त्यागः स्यादिति ज्ञानेच्छा संहारो नाम प्रयुक्तस्यास्त्र

यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबले २९ प्रति
गृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ३०
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिं अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ३१ इत्यार्षे
सर्गः २७ प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथा
ब्रवीत् १ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन् दुराधर्षः सुरैरपि अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान्मुनिपुं
गवः २ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः संहारान्व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ३

समं त्वविशेषेण पुनः स्वात्मनि स्थापनं २ एवमिति उपसंहारमार्गं न्यपदिशच्च अथानन्तरं तत्र स्वसंतुष्टः परमा
त्मदृष्टिः अस्त्राणां संहारानुपदिशतीति सतेः ३

५६

186

तदाहसमर्वंतमित्यादिददामितिसर्वत्रशेषः ४५९ सार्विमालादयोमेतोश्चद्दामीत्यर्थः ८५ भास्वरानतेजोमयान
प्रतीच्छग्रहाणपात्रभूतः ग्रसदानस्येतिशेषः १ वाढमित्यंगीकारेप्रहृष्टेनान्तरात्मप्रसन्नग्रहीदितिशेषः मूर्तिम

समर्वंतेसत्यकीर्तिंपूहंपरसमेवच प्रतिहृतनंनामपराङ्मुखमवाम्भवं ४ लक्ष्मी
लक्ष्मीविमोचैवहृढनामस्तनामको दक्षान्तशतवक्त्रोवदशशीर्षशानोदद्दौ ५ पद्मना
भमहानाभौडुंडनामस्तनामको ज्योतिषंसाऊनवैवनैराश्यविमलावुभौ ६ योगेयस्वि
निद्रौवदैत्यप्रमथनैातथा शुचिवाङ्महावाङ्तिष्ठलिविकृवत्तथा ७ सार्विमालीधृतिः
मालीवृत्तिमानरुचिरस्तथा पित्र्यःसौमनसश्चैवविधूतमकरावुभौ करवीरंरतिंचैवधन
धान्यौचराघव ८ कामरूपंकामरु विमोहमावरणंतथा दृभकंसर्वनाभंचपंथ्यानवरु
णौतथा ९ कृशाश्वतनयांरामभास्वरान्कामरूपिणः प्रतीच्छममभद्रंतेपात्रभूतोसिराघव १० वाढमित्येवकाऊत्स्थःप्रहृष्टेनान्तरात्मना दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्तिमंतःसखप्रदाः ॥

नःसर्वस्वदेवतारूपेण ॥ प्रह्वांजलिपुटाःप्रह्वानम्राःतेचतेःप्रांजलेःपुटंसंश्लेषोयेषांतादृशाः १२

इमेस्मसन्निहितावयमितिशेषः शाधि आज्ञापय १३ गम्यतामिदानीमितिशेषः कार्यकालेषु मानसाः मनसि सन्निहिता
भूत्वा मत्साह्यं करिष्यथ १४ प्रदक्षिणं सकलस्य देवताः पितृदैवतरूपत्वाद्रामस्य प्रदक्षिणकरणं १५ एतदुत्तरं ततस्त
रामः काकुत्स्थः शासनाद्दलवादिनः लक्ष्मणायवचनात्सर्वोस्त्वाह्वानाद्रघुनंदनः समुद्दारानससंहृष्टः श्रीमांस्तस्मेद

रामं प्राञ्जलयो भूत्वा ब्रुवन्मधुरभाषिणः इमेस्म नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते १३ गम्यता
मिति तानाह यत्र श्रेष्ठं रघुनंदनः मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ १४ अथ ते राममा
मंत्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणं एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतं १५ स च तान्राघ
वो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिं गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् १६ किमेतन्मेघ
संकाशं पर्वतस्याविदूरतः वृक्षषंडमितो भाति परं कौतूहलं हि मे १७ दर्शनीयं मृगाकी
र्णं मनोहरमतीव च नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतम् १८

त्वा वेदयदित्यधिकाद्दश्यते तत्प्रदक्षिणं बलातिबलयोर्विद्ययोः ग्रहणमपि द्युगपद्भयो विश्वामित्रेणैवोपदेशदानसं
भवात् स तानुपदिष्टानस्त्रान्राघवो रामः ज्ञात्वा मंत्रतो मूर्तितः प्रयोगतश्चेतिशेषः १६ मेघसंकाशका
र्ष्ण्यात्तैलेवियाच्च वृक्षषंडं वृक्षसमूहः किं वन संधिरुत्तवंश्चाश्रमसंबंधीतिप्रश्नः १७ वल्गुभाषैः मधुरभाषैः १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रोमहर्षणात् ताटकायानिर्जनीकरणात् तस्मभयानकत्वेनुरोमर्षहरणात्वं अनयादेशस्य स्वखवत्तयाइदमाश्रमपदंत्वम
गच्छामिग्रा आश्रमपदंत्वनिर्णीयतत्कस्यैतिशासेतिष्टच्छानिसर्वंचशास्त्रवेशाद्विविदितंतन्निज्ञास्नांतरंस्वयमेवाहंसंग्रामा

188

निःसृताःसम्मुनिश्रेष्ठकंताराद्रोमहर्षणात् अन्यात्ववगच्छामिदेशस्यस्वखवत्तया ॥
मेशंसभगवन्कस्याश्रमपदंत्विदं संप्राप्तायत्रतेपापाब्रह्मघ्नादुष्टचारिणः २० तवयज्ञ
स्यविघ्नायदुरात्मानोमहामुने भगवंस्तस्यकोदेशःसायत्रतवयाज्ञिकी २१ रक्षितव्या
क्रियाब्रह्मन्मयावध्याश्चराक्षसाः एतत्सर्वंमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो २२ इत्यार्षे
रामायणेऽष्टाविंशःसर्गः २८ अथतस्याप्रमेयस्यवचनंपरिपृच्छतः विश्वामित्रो
महातेजाव्याख्यातुमुपचक्रमे १

इति नेत्रब्रह्मघ्नाः तवयज्ञस्यविघ्नाययत्रसंप्राप्ताः सदेशःकः २०
यत्रतवयाज्ञिकीक्रियामयारक्षितव्यायत्रचराक्षसावध्याः भगवंस्तस्यतदाश्रमस्यकोदेशःकःप्रदेशइत्यन्वयः २१
इतिटीकायांअष्टाविंशः २८ तस्यरामस्यपरिपृच्छतोवाचंतंप्रकृतेतिशेषः व्याख्यातुंदृष्टोनरामितिशेषः १

ॐ रामा
टी
५५

189

इहत्मनेरहप्रदेशे २ तपश्चरणयोगार्थं स्ववीर्येण लोकप्रवर्तनाय स्वतपश्चर्यां वामनस्य करिष्यमानवामनावतारस्य
विष्णोः पूर्वाश्रमः वामनावतारात्पूर्वकाले तपोयोगार्थं परिगृहीतत्वात्पूर्वाश्रमः १ सिद्धाश्रमत्वव्यवहारे जीवमाह हि
यस्मात् अत्र महातपा विष्णुः तपःसिद्धो जातः तस्मात् एतस्मिन्काले विष्णोस्तपःकाले ४ मरुद्गणान् अत्र वहादिवायुगणान्

इहाश्रमो महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः वर्षाणि सुबहूनीह तथा युगशतानि च २
तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः १ सि
द्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बली ४
निर्जित्य दैवतगणान्सेन्द्रान्सह मरुद्गणान् कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः
यज्ञं चकार सुमहानसुरेन्द्रो महाबलः बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः समाग

नू कारयामास स्वार्थीणि च चकार इत्यर्थः यद्वा इंद्रादिराज्यं म्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ६
केश्चिद्देवकारयामास इत्यन्वयः ५. बलेर्यजमानस्य व्यवहारं दृष्ट्वेति शेषः साग्निपुरोगमनेनाग्निना सहिता इत्यर्थः अग्नि
मवलम्ब्य देवानां तस्मिन् पुरोगमत्वं स्वयं मेवागम्य न तु हृतमोवेन ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

190

यजतेकर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदं ननुअशरीरस्यबलेर्देवहविषोयोगायनुपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इंद्रादीनांत
न्देहत्वात् नचशेष्टमात्रंदेवतेतिशक्यं अर्थवादप्रामाण्येनदेवतायाविग्रहवत्त्वस्यांतरमीमांसायांसिद्धांतितत्वात्तेचत्र
कर्मदेवआजानदेवभेदेनदेवानांद्वैविध्यात् तत्रयेकर्मणादेवत्वंप्राप्ताः तेकर्मदेवाः आजानदेवास्तुयज्ञमंत्राद्यर्थभूताः
मंत्रेणनित्यसंवेद्याः कर्मदेवेभ्यःप्राचीनाएवतत्कर्मदेवानांहितर्पणेनदोषः विहितकर्मप्राप्त्यातत्रकर्मदेवाएवयष्टा
यधिकाराभावोप्याजानदेवानामेवयष्टव्यदेवतांतराभावात् कर्मदेवानांत्वस्त्येव अतएवेंद्रादीनांयज्ञादिष्व

वलिर्वैरोचनेविश्वोयजतेयत्रमत्तमं असमामवतेतस्मिंस्तुकार्यमभिपद्यते १
येचैनमभिवर्तंतेयाचितारस्ततस्ततः यद्वदंत्ययथावद्धसर्वंतेभ्यःप्रयच्छति २

णांनानुपपन्नं इत्यत्रविस्तरः असमामवते असमास्तथस्वेस्वकार्यआत्मीयानांदेवानांकार्यंअभिपद्यतेसंपाद्यते १
असमामवतइत्युक्तेः प्रजाजनंदर्शयतस्तत्संपादने उपायमिंस्वयममेववदंति येचेति अभिवर्तंतेआसंवतिष्ठंतस्त
तः नानादेशेभ्यः यत्रभोभूहिरण्यादिविषये यद्वदस्तुयाचंतेतेभ्यःतत्सर्वंयथावत् यत्नमाङ्गुणपायश्रवमातादि
रहितंसत्कारपूर्वंप्रयच्छतिचोपवार्ये २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रावा
गाटी
५८

191

मायास्वतत्वाच्छादनेनप्राकृतमत्स्यादिभावप्रकाशशक्तिः तस्यायोगःसंबंधःतमाश्रितः वामनत्वप्रभावयंहेतुःवामनरूपस्यात्मा
श्चर्यत्वेनतस्याघनाविषयस्यावयंयजमानकर्तृत्वात्तयात्तद्रूपप्रार्थनं ९ एतस्मिन्नंतरेःदेवैर्वामनावताराप्रार्थनस्यसमयेरामेतिहि
संबंधनंस्वाश्रमस्वस्त्रियानेनरामपृष्टत्वमहत्त्वकथनेनहर्षातिशयोद्बोध्यं १० आदित्यासहितोवर्तंसमाप्यदेवीसहायस्त्व
छावेमर्थः देवीभुदितिरेव यहादेवीसहायस्तेनावरंदविसृष्टरूपपुत्रप्राप्त्युद्देशेनकृतव्रतांतेवरदानोत्सवं ।। श्लोकप्रकारमाह

सत्वंस्वरचितामाद्यमायायोगमुपाश्रितः वामनत्वंगतोविष्णोजगत्कल्याणमुत्तमं ९
एतस्मिन्नंतरेरामकश्यपोग्निसमप्रभः अदित्यासहितोरामदीप्यमानइवौजसा १० दे
वीसहायोभगवान्दिव्यंवर्षसहस्रकं व्रतंसमाप्यवरदंतुष्टावमधुसूदनं ११
तपोमयंतपोराशिंतपोमूर्तिंतपात्मकं तपसात्वांसुतप्तेनपश्यामिपुरुषोत्तमम् १२

तपोमयइत्यादि अन्नमयोप्ययतइतिवत् प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः तावतापरेषां किमतआह तपोराशिंइष्टदृष्टान्नांसक
लतपोजफलप्राप्त्याभगवत्तपोराशित्वेनतुतपसोमयत्वेअप्रहेतत्स्फुर्तिबोध्यःअतआह तपोमूर्तिमितिएवंचतपस्त्वतत्स
त्वेननाद्वैतहानिः तपात्मकमितिचमर्थेकाविधानमितिकमस्यघत्तयनंतपः ज्ञानंतपआलोचनइतिधातुनसारात् त
दात्मकंज्ञानस्वरूपमित्यर्थः अतएवअतमतस्मादष्टुमशक्यइत्यतस्तपसात्वामिति १२

५९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हृष्यमानं चैव राजन् रूपमित्यादि शरीरेणेत्यादि अनिर्देश्यः अशक्यपरिच्छेदः ।१२ वरं अभीष्टं वरार्हः दिव्यवर्षसहस्रत
तपसा वरदानयोग्यः ।१४ मारीचः मरीचिपुत्रः अदित्यादैः याचमानायाः इत्यादि शेषः ।१५ याचमानवरमाहः पुत्रत्व

192

शरीरेण तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥१२ त
मुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषं वरं वरय भद्रं ते वरार्होसि मतो मम ॥१४ तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्य मारीचः कश्यपोब्रवीत् अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचितं ॥१५ वरं व
रद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥१६ भ्राता भव यवी
यांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥१७ अयं सिद्धाश्र
मो नाम प्रसादात्ते भविष्यति सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥१८ अथ विष्णु
र्महातेजा अदित्यां समजायत वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥१९

मित्यादि १६ यवीयान् कनिष्ठः साहाय्यं बलिच्छलनरूपं १७ अयं यज्ञाश्रमे तपो मया त्वं मया देवेश अनुभूयसे त्वर्थः
सिद्धे एतदाश्रमस्थितिसाध्ये तपः कर्मणि सिद्धे सति निष्पन्ने सति प्रयोजनाभावात् इत उत्तिष्ठ देवकार्यायेति शेषः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ 193
रावा-
वाटी
९७

आक्रमत्रिभिः पादैरिति शेषः लोकार्थी त्रैलोक्याक्रमणार्थी २० नियम्य बद्ध्वा २१ तेनैव वामनावतारकर्त्ता मयापि विश्वा
मित्रेण २२ पूर्वसर्गान्ते कृतद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह एतमिति २३ अनुत्तमं सर्वोत्तमं हे तात तव तदाश्रमपदं यथा मम स्व

श्रीमता दानवश्रीमिदिता भ्रत्यगतश्च मेदिनी आक्रम्य लोकान् लोकार्थी सर्वलोकहिते रतः २०
महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः २१ तेनै
व पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते २२ एतमा
श्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः अत्र ते पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः २३ अद्य गच्छा
महे राम सिद्धाश्रममनुत्तमं तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम २४ इत्युक्त्वा परमप्रीतो
गृह्य रामं सलक्ष्मणं प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः २५ शशीव गतनीहारः पुनर्व
सुसमन्वितः तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः २६ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्र
मपूजयन् यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियां

भूतं तथा तवापि विश्वावतारत्वादिति गूढोऽभिसंधिः २४ पुनर्वसू द्वे तारे २५ उत्पत्योत्पत्य संतोषातिशयादिति शेषः ५० २८

अत्रैवपूर्वेशदिनएवकालविलंबेफलाभावात् सिद्धाः वयन्तसिद्धाश्रमवर्थसिद्धसंज्ञः तेवचनः अत्रैवपुरुषव्याघ्रहंत
व्यादुष्टचारिणः इतियतस्त्वसत्यमस्तुवचस्तस्मात्सर्वथाहनिष्ये इतिभावः २९ नियतानियमहीतांतःकरणाः १० कुमाराववि
वस्कंदविषाणाविव ११ प्रशुचीअवतारतादशुचितसंभावनाराहितौ नप्रकर्षेणतः शुचीनियमेनकर्मभंजयेसमा

194

अद्यवदीक्षांप्रविशभद्रंतेमुनिपुंगवः सिद्धाश्रमोयंसिद्धः स्यात्सत्यमस्तुवचस्तव २९
एवमुक्तोमहातेजाविश्वामित्रोमहर्षिः प्रविवेशतदादीक्षांनियतोनियतेंद्रियः १० कु
माराविवतांरात्रिमुषितासुसमाहितौ प्रभातकालेचोत्थायपूर्वांसंध्यामुपास्यच ११
प्रशुचीपरमंजप्यंसमाप्यनियमेनच हुताग्निहोत्रमासीनंविश्वामित्रमवंदतां १२ इ
त्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयएकोनत्रिंशः २९ अथतौदेशकालज्ञौराजपुत्रावरिंदमौ देशे
कालेचवाक्यज्ञावब्रूतांकौशिकंवचः १

पेत्यन्वयः दीक्षामध्येनाग्निहोत्रमितिनिषेधादिग्निहो
त्रपदमौपासनहोमपरमितिकेचित् १२ इतिवाल्मीके सर्गः २९ अथेतिकौशिकंवचोऽब्रूतामित्यन्वयः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. 195 रा० बा० वा० टी० ५८

तौ निशाचरौ संरक्षणीयौ तत्संरक्षणाय निवारणीयौ ब्रह्मादित्वाच्छ्रः तत्क्षणं तत्कालः यथा नातिवर्तेत न नातिक्रमेत तथा ब्रूहीत्यन्वयः २ एवं विश्वामित्रे दृष्टे दीक्षया तस्य मौनित्वाद्दृष्ट्वा ऊचुः अद्येति मौनित्वं च गमिष्यति अद्यापि दीक्षितत्वान्मौनमेव प्राप्तः परममिषड्रात्रपर्यंतं मौनित्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः ४ यत्तौ सन्नद्धौ परमधन्विनाविसर्थः विश्वामित्रं तद्यज्ञं ६ काले पंचाहोरात्रल

भगवंश्छ्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्नातिवर्तेत तत्क्षणं २ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ३ अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवां दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ४ तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षतां ५ उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिंदमौ ६ अथ काले गते तस्मिन्षष्ठेऽहनि तदागते सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ७ रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया प्रज

क्षणे षष्ठेऽहनि आगते रतिच्छेदः प्राप्ते इत्यर्थः यद्वा षष्ठेऽहनि गते रात्राविसर्थः यत्तः सन्नद्धः समाहितः एकाग्रचित्तः ७ उपाध्यायो ब्रह्मा पुरोहित उपद्रष्टा इदं ऋत्विगंतराणामप्युपलक्षणं वेदिः ज्वलनेनासागमनहत्वकडमानः समाः ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दर्भसहितचमसस्रुती समित्कुसुमोच्चयैश्च सहिता इदं वदीज्वलनं यज्ञोद्देशकं ९ संप्रवर्तते संप्रवर्तते स्म आकाशे म
हान् शब्दः प्रादुरासीत् १० यथा प्रावृषि गगनमावार्य गगनमावृत्य महाशनिमहागर्जनमहावर्षादिविविधकार्यकारी दृ
श्यते तथा मायाः प्रकटीकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावतां ११ कौ तौ का च सा माया येनाह मारीचश्चेत्यादि अवासृजन् ववृषुः १२

196

सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ९
मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोसौ संप्रवर्तते आकाशे च महान् शब्दः प्रादुरासीद्भयानकः १०
आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावतां ११
मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् १२
तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षितां सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि १३
तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् १४
पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान् राक्षसान् पिशिताशनान् मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् १५

समुक्षितां अभ्यासेः इति शेषः अभिद्रुतः अभिगतः शालाया धावात्ततः आह दृष्ट्वा ततो दिवि तानपश्यत् १३ आपतन्तौ स्वसमीपमा
गच्छन्तौ १४ मानवास्त्रसमाधूतान् करिष्यामि पश्येति योजना १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ईदृशानस्थितात्स्वः शोषानुदर्कलाना १९ परमोदारं परमश्रेष्ठं ७ सतेनेति समारीचः सागरसंप्लवे समुद्रमध्ये १८ विचेतनं चैतन्यर
हितं गतपवविघूर्णमानं शीतेषुरितिमानवासनामांतरं हृदपहस्त्वा १९ शीतेषुशीतेषितपरनामकं मानवाहंमनुसंहितेम

कुरिष्यामि न संदेहो नात्र हे हेतुमीदृशान् इत्युक्त्वा वचनं रामस्थापे संध्याय वै भगवान् १९ मान
वं परमोदारं मत्त्वपरमभास्वरं चित्तेपपरमक्रुद्धो मारीचो वासिताघवः ७ संपूर्णयोजन
शतं तिमः सागरसंप्लवे सतेनपरमास्त्रेण मानवेन समाहतः १८ विचेतनं विघूर्णन्तं योज
नं शीतेषुवलपीडितं निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १९ पश्य लक्ष्मण शी
तेषु मानवं मनुसंहितं मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते २० इमानपि वधिष्यामि नि
र्घृणान्दुष्टचारिणः राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् २१ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं
चाशु लाघवं दर्शयन्निव विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनंदनः २२ सुबाहूरसि चिक्षेप
स विद्धः प्रापतद्भुवि शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशाः राघवः परमोदारो मुनी
नां मुदमावहन् २३

नप्रसष्पुक्तं वियुज्यते वियोजयतीति यावत् २०-२२ निजघान हतोत्सारणपूर्वकं नाशनं वायव्यास्त्रफलं बोध्यं २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निरीतिकाः निराबाधाः २५ सत्यं कृतं अन्वर्थनामकं कृतमित्यर्थः २६ इति टीकायां त्रिंशः ३० एवं स्वयज्ञविघ्नविनाशफ
लसर्वाश्रसंवंधात् अग्रे हृष्टो भगवान् विश्वामित्रः सहजलक्ष्मीशालि सर्वथाग्रहायप्रवर्ततेत्याह प्रथेतित्रयस्त

198

स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनंदनः ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेंद्रो विजये पुरा
अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् २५
कृतार्थोस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर महायशः स हि रा
मं प्रशस्यैवं ताभ्यां संध्यामुपागमत् २६ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे सर्गः ३० अथ तां रजनीं
तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनांतरात्मना १ प्रभातायां तु शर्वर्यां
कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः २ अभिवाद्य मुनि
श्रेष्ठं ज्वलंतमिव पावकं ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ३ इमौ स्म मुनिशार्दूल किं
करौ समुपागतौ आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ शास

शालायां १ कृतौ पौर्वाह्णिकी क्रियाया भ्यां तौ अभिवादार्थं
मिति शेषः तत्कालेप्येवं सर्गांते संध्यामुपागमदिति सहगतो विश्वामित्रो होमार्थं यज्ञशालामागत इति बोध्यम् २ स

बालकांडटी० ७

श्रीरामायणबालकाण्डम् ३१ [illegible]

ॐ॰
बा॰ बा॰
बा॰ टी॰
१०० 199

तयोर्विदिताभ्यामिमसर्थे विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पुरस्कृत्य विश्वामित्रानुमतिकारित्वादा वत् ५ मैथिलस्य मिथिलाधिपतेः परमधर्मिष्ठः उक्तदाशरथिनर्धर्मवान् परमेनिष्ठ्यक्य देवायपरमरामायस्मिन्निस्य यज्ञे रामं संबोधने ६ पूर्वं पूर्वस्मिन् काले देवतात्वशवीन जनकस्य यत्तेसदसिदेवनैर्हत्तयज्ञवेध्मप्रासादिताद्विवालुत्वेयत्तप्रसादितैः पिवस्रहितैर्दैवैर्दत्तं अप्रतस्त

एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ५ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयं ६ त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि अद्भुतं च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ७ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरं ८ नास्य देवा न गंधर्वा नासुरा न च राक्षसाः कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ९ धनुषस्तस्य वीर्यं हि जिज्ञासंतो महीक्षितः न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः १० तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ

अतिष्ठतीति शेषः ८ तस्याद्भुतत्वमाह नास्येति आरोपणं शरसंधानयोग्यज्यासंबंधः न कथंचन न कथमपीत्यर्थः ९ तत्र मिथिलायां यज्ञे चेति यज्ञं द्रक्ष्यसि चेत्यन्वयः चकारादेणजा

200

ऊतस्तस्मादपरास्यधनुष्कस्त्रस्थितिस्तत्राहतद्धीति अस्मंतदङ्गः मैथिलीननिजयज्ञप्रीतदेवेभ्यः यज्ञफलत्वेनयाचितंप्रद्देरि
भूर्णजयायसर्वदेवतैःशिवसहितैःसर्वदेवैर्दत्तं अत्रस्तत्रतिष्ठतीत्यर्थः तडके पाद्यचापंयोभोदयादत्तमितिकौमेप्रीतस्यभ
गवानीशस्त्रिस्थूलीनीसलोहितः ददौदोषाद्धनाशार्थजनकायानुतंधनुरिति सुनाभंशोभननाभिवंधनस्थानं १२ आ

तद्धियज्ञफलंतेनमैथिलीनोत्तमंधनुः याचितंनरशार्दूलसुनाभंसर्वदैवतैः १२ आयाग
भूतंनृपतेस्तस्यवेश्मनिराघव अर्चितंविविधैर्गंधैर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः १३ एवमुक्त्वामु
निवरः प्रस्थानमकरोत्तदा सर्षिसंघःसकाकुत्स्थआमंत्र्यवनदेवताः १४ स्वस्तिवोस्तु
गमिष्यामिसिद्धःसिद्धाश्रमादहं उत्तरेजाह्नवीतीरेहिमवंतंशिलोच्चयं १५ प्रदक्षिणंततःकृ
त्वासिद्धाश्रममनुत्तमं १५ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलःकौशिकःसतपोधनः उत्तरांदिशमु
द्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे १६

यागभूतंयजनीयदेवताभूतमित्यर्थः वेश्मनीत्यस्यतिष्ठतीति
शेषः अत्रएवाह अर्चितमित्यादिश्यासम्भूतंनरपतेरितिक्वचित्पाठः तत्रापितस्यपतेश्चसिद्देवेनत्विग्जुत्यस्याष्टएवार्थः
देवतानांयागार्थंप्रवप्रतिमादौ १३ एवमुक्तेतिमहर्षिगणाग्रणोरित्यर्थः मुनिवरोविश्वामित्रः वनदेवताःव
नदेवताःवनदुर्गाद्याः १४ सिद्धःनिर्विघ्नयज्ञासिध्येतिभावः क्वगमिष्यसीत्यत्राह उत्तरेइति १५१६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ.
रावा.
वाली. 201
९१

अनुसारिणां उक्तदिगनुसारिणां पश्चाज्ज्ञापिनामितिवा शकटीशतमात्रं शकटीशतपरिच्छिन्नशाकल्यादेः पित्राग्निहोत्रसंभारादिमत्त्व
सवादिकं प्रथ्यं अनुगादितिसंबंधः १७ १८ यत्तिणोनिवर्तयामासेत्यनेनऋषीणामनिवर्तनमुक्तं तद्वाहतेगणेति १९

तं व्रजंतं मुनिवरमन्वगादनुसारिणां शाकटीशतमात्रं तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनां १७ मृगप
क्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं तपोधनं १८ निवर्त
यामास ततः सर्षिसंघः सपक्षिणः ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे १९ वासं चक्रुर्मु
निगणाः शोणाकूले समाहिताः तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः २० विश्वामित्रं पुरस्कृ
त्य निषेदुरमितौजसः रामोपि सह सौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च अग्रतो निषसादाथ वि
श्वामित्रस्य धीमतः अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोधनं २२ पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौ
तूहलसमन्वितः भगवन्कोन्वयं देशः समृद्धवनशोभितः २३

शोणा इति गिरिव्रजसमीपस्थो नदीविशे
षः इत्येतदुत्तरसर्गे स्पष्टं अस्तं गते अस्तंजितमिषतीत्यर्थः २०।२१।२२ अयं देशः शोणाकूलस्थः २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निखिलं वैभवमिति शेषः २५ इत्यार्षे रामायणे एकत्रिंशः सर्गः ३१ शोणाकूलदेशोद्भवप्रश्ने महं स्मारणामयं देशाः समत
स्मात् ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्रमित्यर्थः अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति विग्रहः १ युक्तायां अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्य

202

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः नोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः त
स्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः २५ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे एकत्रिंशः ३१
ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः १
स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान् वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान्सुतान् २
कुशाम्बं कुशनाभं च असूर्तरजसं वसुं दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ३
तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलं ४ कु
शस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ५ कुशा
म्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीं कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयं ६

२१

त्यर्थः असूर्तरजसं न विद्यते सूर्तं प्रसृतं रजो यस्य तं अजितियोगविभागाद्वृत्तं क्षत्रधर्मचिकीर्षया न तु स्मृतिहृत्किरणेच्छया
पालनं प्रजापालनम् ४ निवेशं सन्निवेशं ५ महोदयं महोदयनामकम् ६

एषागिरिव्रजाप्रपर्यया ८ समागधीनत्संज्ञात्रयथाविनिपद्धेत ९ मामागधीमगधादागतनयासागधीत्वेनप्रसि
द्धायासाएषाशोणा तस्मत्ठयपस्ववसोभवति पूर्वादिचरितातपूर्वादिक्‌गामिनीसत्तीव्राणाम्धिद्वयेपीतिशेषः ९

असूर्त्तरजसोनामधर्मारण्यंमहामतिः चक्रेपुरवरंराजावसुर्नामगिरिव्रजं ७ एषावसुम
तीनामवसोस्तस्यमहात्मनः एतेशैलवराःपंचप्रकाशंतेसमंततः ८ सुमागधीनदीर
म्यामगधान्विश्रुतायया पंचानांशैलमुख्यानांमध्येमालेवशोभते ९ सैषाहिमागधी
रामसुक्षेत्रासस्यमालिनी कुशनाभस्तुराजर्षिःकन्याशतमनुत्तमं १० जनयामासध
र्मात्माघृताच्यांरघुनंदन ११ तास्तुयौवनशालिन्योरूपवत्यःस्वलंकृताः ११ उद्यानभूमिमा
गम्यप्राहृषीवशतह्रदाः १२ गायंत्योनृत्यमानाश्चवादयंत्यस्तुराघव आमोदंपरमंजग्मु
र्वराभरणभूषिताः १३ अथताश्चारुसर्वांग्योरूपेणाप्रतिमाभुवि उद्यानभूमिमागम्य
ताराइवघनांतरे १४ ताःसर्वगुणसंपन्नारूपयौवनसंयुताः दृष्ट्वासर्वात्मकोवायुरिदंवच

घृताच्यांतन्नाम्निकाप्सरसि ११ ताःशतंकन्याः १२ आमोदंसंतोषं १३ घनांतरेमे नमब्रवीत १५
घमध्येताराइवरेजुरितिशेषः १४ १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

204

मकामनाश्रणेममदेवसमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायार्थवादः ननुमानुषीणांदेवसंबंधोऽनुचित
स्तत्राह मानुषस्त्यज्यतोभावइतिमदंगीकारमात्रेणविलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभावस्त्यागोस्त्वेवंभवतीनांसामर्थ्यं
भविष्यतितत्फलमाहदीर्घमिति ॥ मानुषेष्वहियतःविशेषेणनित्यमनुत्तणंयौवनंचलंचेचलंघ्यमाणमितियावत्
अतःमत्संबंधेनअक्षय्यंयौवनमित्याद्यन्वयः ॥ अपहास्यमहासपूर्वकमपमान्य ॥ अंतश्चरसीतिपूर्वार्धेनस्वभावज्ञ

अहंवःकामयेसर्वाभार्याममभविष्यथ मानुषस्त्यज्यतांभावोदीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ च
लंहियौवनंनित्यंमानुषेषुविशेषतः अक्षय्यंयौवनंप्राप्ताअमर्यश्चभविष्यथ ॥ तस्यतद्व
चनंश्रुत्वावायोरक्लिष्टकर्मणः अपहास्यततोवाक्यंकन्याशतमथाब्रुवन् अंतश्चरसि
भूतानांसर्वेषांसुरसत्तम प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाःकिमर्थमवमन्यसे ॥ कुशनाभसुतादे
वसमस्ताःसुरसत्तम स्थानाच्च्यावयितुंदेवंरक्षामस्तुतपोवयं ॥

तावयाःसूचितानुषुभस्वभावायेदपामस्वभावोधिकइतिचेत्तत्राह प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाः तथापिअस्मिंमाकांक्षीरितिभा
वः तस्माद्देवमननुचितप्रार्थनयाअस्मान्नवमाननमनुचितमित्याह किमर्थमित्याह किमर्थमित्यादि ॥ स्वप्रभावंदर्श
यंतिकुशनाभेत्यादिस्थानाच्चावाबुपदात् देवमपित्वांच्यावयितुंसमर्थाइतिशेषः रक्षामस्त्विनिपातेनतथाकरणेहि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· रावा· वासी· १·१ 205

हे दुर्मेधः दुर्बुद्धे यत्र काले पितरमवमन्य अप्रमानविषयं कृत्वा स्वधर्मेण कामेन स्वयंवरमुपास्महे आत्मना स्वातंत्र्येण
वयं वरं संगीकुर्मः स कालः कदाचिदपि मास्त्वित्यन्वयः नावमेत्यपि पाठस्तत्र काविकौः पपाठः तथा पाठे नञ्भ्यस्ति छेदः छांदसो दे
दिनं तः अस्माकं स कालो मा भूदित्यन्वयः क्वचित् नो वमन्यस्वेति पाठः अतएव मा भूत्स कालो यत्रास्तो पितरं सत्यवादिनं

मा भूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनं अवमन्य स्वधर्मेण स्वयंवरमुपास्महे २१ पिता
हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं च नः यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति २२ तासां तु व
चनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः प्रविश्य सर्वगात्राणि बभंज भगवान्प्रभुः २३ ताः कन्या वायु
ना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहं प्रविश्य च सुसंभ्रांताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः २४ स च ता दयिता
भग्नाः कन्याः परमशोभनाः दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा संभ्रांत इदमब्रवीत् २५ किमिदं कथ्य
तां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते कुब्जाः केन कृताः सर्वाश्चेष्टंत्यो नाभिभाषथ २६

कामतः सत्यमिति कम्यप्रवरे ये मस्वयंवरं इमे दत्तर्थं विवराणस्मो कोहरणने का वित् २१ तत्र वीजमाह पिता हीति २२
हरिः वायुः क्वचित् वायुरित्येव पाठः २३ सलज्जाः अन्याय्य पति प्रसंगतः सलज्जाः २४ भग्नाः भग्नांगाः २५ धर्ममव
मन्यते बलात्कारं करोतीति यावत् रोदनादि ताश्चेष्टंत्यः किं नाभिभाषध्ये इत्यन्वयः २५ २६

१·१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवेष्टेतिशेषः समार्थिसंदर्शति तद्वचः श्रवणैकाग्रचित्तोऽभूदिसर्थः २० इत्यार्षे रामायणे सर्गः ३२ तस्येति वरयोः स्पृष्टान
मस्तहत्य १ प्रसह्यधर्षयितुं अभिभावितुं इच्छति स्म अशुभं वलात्काररूपं अवेदत्तस्य २ पितृमन्तः पित्रधीनाः स्वच्छन्दपति·
स्वीकारविषयं स्वातंत्र्येन स्थिताः नवर्तामहे यतः अतो नः पितरं वृणीष्व यदि नः अस्मान्नत्वम्प्रसदास्यति तदा तव वदीयाः

एवंराजाविनिश्चस्यसमार्थिसंदधेततः २० इत्यार्षे रामायणे बालकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ३२
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुशनाभस्यधीमतः शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वाकन्याशतमभाषत १
वायुःसर्वात्मकोराजन्प्रधर्षयितुमिच्छति अशुभंमार्गमास्थायनधर्मंप्रत्यवेक्षते २
पितृमत्यःस्मभद्रंतेस्वच्छंदेनवयंस्थिताः पितरंनोवृणीष्वत्वंयदिनोदास्यतेतव ३ ते
नपापानुबंधेनवचनंनप्रतीच्छता एवंब्रुवत्यःसर्वाःस्मवायुनाभिहताभृशम् ४ तासां
तद्वचनंश्रुत्वाराजापरमधार्मिकः प्रत्युवाचमहातेजाःकन्याशतमनुत्तमम् ५

भविष्यामः तेन भद्रं ते अस्तु इति योजना ३ एवं ब्रुवतीनां नो वचनं न प्रतीच्छता अनंगीकुर्वता पापानुबंधेन अधर्म वद्ध
चित्तेन एवं धर्मं ब्रुवत्यः सर्वा वायुना अभिहताः स्म इति योजना ४ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

207

हेप्रज्ञः त्वमावतो त्वमावद्भिः कर्तमं देयत् त्वं तं त्वमानन्त्वम महत्कृतं मदतीत्वमाकृतेति यावत् गाचमंगोप्यक्रोधवेगसहवम
तिदुष्करमितिभावः यच्चकुलेअवेत्तितंकाम वेगसहेन कृतं तदपि सुमहत् ८ प्रकर्षस्यवेति अविशेषतिएणोषः तदुत्व
ष्करं यत् त्रिदशविषयेत्वां तं कामवेगसहनं कृतं तत् अतिदुष्करं तेषां आभिरूप्यादिकामनीयगुणवाहुल्यात् ९ स्वक
न्यानां त्वमेनाप्राप्यतादृशी त्वं स्वकुले प्राध्यते यादृशी प्रजाकं त्वमातादृशीअस्माकुले सर्वासामविशेषः

त्वं तेत्वमावतो प्रज्ञः कर्तव्यं सम महत्कृतं । येकमत्पमप्यापामपकुलं चावेदितं मम ८ अलं
कारोहि न भीर्णां त्वमातप्रकर्षस्य वा दुष्करं तच्च वै त्वांतं त्रिदशेषु विशेषतः ९ यादृशी च त्वमा
प्रज्ञः सर्वासामविशेषतः त्वमादानं त्वमासस्त्वं त्वमायत्नस्य पुत्रिकाः ८ त्वमायशः त्वमाध
र्मः त्वमायाविष्टितं जगत विस्मयकमाकाजैतया जाता त्रिदशविक्रमः ९ मंत्रेत्वां मंत्रयामास
प्रदानं सह मंत्रिभिः देशकाले च कर्तव्यं सहृशे प्रतिपादनम् १०

अथवा विशेषतः सकलस्त्रीप्ररूपाविशेषेणेत्यर्थः त्वमायाः प्रार्थनीयत्वेनिमित्तमाह त्वमेत्यादिना न सत्यवचनयज्ञ
समाधिजसकलयज्ञफलात्त्वमासकेलज्ञमादायाम्भूताचत्त्वमातः सोपादयोत्यर्थः ८९ प्रदानं कस्यायथानेऽचिते देशे
कालेसदृशे स्वकुलादिसदृशेणो प्रदानं कर्तव्यं इतिमंत्रणप्रक्रमः १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऊर्ध्वरेता ब्रह्मचारी ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषये चित्तैकाग्र्यं मनसश्चेंद्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः ॥ ११ ॥ यदा चूली तप आस्थितः तदा
ऊर्मिलातनया सोमदा नाम गंधर्वी तं पर्युपास्ते मम पुत्रानुग्रहं करिष्यतीति प्रार्थनया सेवते स्म पर्युपासनं तत्र [illegible] शब्दलिंगार्थः १२ अक
नमिति प्रतियोगे द्वितीया तत्सामीप्ये प्राप्ते सर्थः १३ कालयोगेन सुप्रसन्नो जातः इति धर्मपरिपाकार्हकालसंबंधेन अनेन द्वितीया

208

एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाद्युतिः ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥ तप
स्यन्तमृषिं तत्र गंधर्वी पर्युपासते सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा १२ सा च तं प्रणता भू
त्वा शुश्रूषणपरायणा उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ स च तां कालयोगेन प्रो
वाच रघुनंदन परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियं १४ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गंधर्वी मधुर
स्वरं उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् १५ लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो म
हातपाः ब्राह्म्येण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् १६

शितोः अकल्मषतपः महद्भिः स्वविताः १५ ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभावनया अत एव महातपाः यतः
स्त्वमीदृशः अतः ब्राह्म्येण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषयमैकाग्र्यं यद्वा ब्राह्म्यं तपः स्वाध्यायः १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· रामा· वाटी· १·५ 209

ननु पुत्रप्रार्थनायत्नात्सुविनीतात्तत्राह अपतिरस्मीत्यादि अपतिरस्मि इत्यादि। तथापि अस्मि अहं न कस्यचित् भार्या भविष्यामीति शेषः अनेन नैष्ठि
कब्रह्मचारिणीत्वमुक्तं अपि यथा पुत्रा वाग्मि भवति तथा ते भद्रं अनुग्रहोस्तु नन्वेवं नैष्ठिकब्रह्मचर्ये कथं पुत्रलाभः स
भावोत्तत्राह ब्राह्मेणेति उपनतायाः किं करिष्यामीत्याशयाः ब्राह्मेण ब्रह्मसंबंधिना उपायेन मे सुतं देहि ब्राह्मणस्य सनका
देरिव मानसः पुत्रो देय इति भावः ७ तस्याः सोमदायाः किं नाकामाभिसरतः चूलिननामा ब्रह्मर्षिभिः ब्राह्मं ब्रह्मतपसा उ

अपतिरस्मि भद्रं ते भार्या वास्मि न कस्यचित्। ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतं
तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्ममनुत्तमम्। ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतं १८ स राजा
ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा। कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवि १९ स बुद्धिं कृतवा
न्राजा कुशनाभः सुधार्मिकाः। ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा २० तमाहूय म
हातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः। ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना २१ यथाक्रमं तदा पा

णिं जग्राह रघुनंदन। ब्रह्मदत्तो महीपालस्ता
के ब्राह्मणा दत्तवान् ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं सुतं ददावि
त्यन्वयः फलीफलिन इति वत् चूली चलिन इति वत् चूली चलिन इति अयं नाम द्वयं साधु १८ राजा गंधर्व्याः सोमदायाः त्विति
यात्वान् कांपिल्यां कंपिलेन निर्वृता १९।२०।२१ देवपतिर्यथा इंद्रः सहशोमहीपालः ता उर्यः २२ १·५

तदा तेन वायुना पाणौ स्पृष्टमात्रे ताः कन्याः विकुब्जाः कुब्जत्वरहिताः आसन्निति शेषः ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवं हि महर्षी राज्ञः
एवं वसति तदा तत्कन्याशतं परया लक्ष्म्या बभौ विरराजेत्यन्वयः २३ स राजा वायुना मुक्ता दृष्ट्वेत्यन्वयः भग्ना इति पाठस्तु विरसः के
चित्तु तस्माद्देहपूर्वं भग्ना इति व्याचख्युः २४ प्रेषयामास काम्पिल्यामिति शेषः २५ सदृशीं क्रियां दारक्रियामित्यर्थः प्रतिनन्दनप्र

210

स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा २३
स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः २४ कृ
तोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा २५ सोमदापि सुतं
दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः
कुशनाभं प्रशस्य च २६ इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

कारमाह स्पृष्ट्वेत्यादि प्रशस्य वचनेनेत्यर्थः आश्चर्यमासीत् धैर्यं यद्देवशप्तस्याप्यनादरः यन्नायं राजा यस्मै इह पपरस्ताः स्नुषा मे भा
गधेयस्य मे ईदृशः स्नुषाः इत्येवं प्रतिदिनं ब्रुवाणा स्त्री महात्म्यं च दर्शितं २६ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः

३३ ३३ ३३ ३३

ॐ·
रावा·
वाटी·
१९ 211

ब्रह्मदत्ते चेति चस्त्वर्थः कस्माच्छांतसमस्तद्यापार्थो वा पुत्रलाभाय पुत्रमामये १ कुशः कुशनाभपिता २ कुशवाक्यमाह
पुत्रइत्यादि सदृशः त्वत्सदृशः कौशोत ब्राह्मगाधिं गाधिनामानं प्राप्स्यसि तेन लोके शाश्वतीं कीर्तिं च प्राप्स्यसि ३ कुशेना
मेति पाठे पतत्कुशाद्युत्तं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः आकाशमाविश्य आकाशरूपो भूत्वा अनेन तस्य मुक्तत्वं सूचितं तेन स्ववंश

कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् १ इष्ट्यांतु
वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा २ पुत्रस्ते सदृ
शः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीं ३ एवमुक्त्वा कुशो
राजन् कुशनाभं महीपतिं जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनं ४ कस्यचित्त्वथ काल
स्य कुशनाभस्य धीमतः जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ५ स पिता मम काकुत्स्थ गा
धिः परमधार्मिकः कुशवंशप्रसूतोस्मि कौशिको रघुनंदन ६ पूर्वजा भगिनी चापि मम रा
घव सुव्रता नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ७

स्य महात्म्यातिशयः सूचितः ४ कस्यचि
त्त्वथ कालस्य कस्यचित्कालस्यानंतरमित्यर्थः ५ मम विश्वामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वादहं कौशिकः ६ न केवलमहमेव
गाधेः पुत्रः पूर्वजा ज्येष्ठा नाम्ना सत्यवतीति प्रसिद्धनामा ऋचीके प्रतिपादिता ऋचीकाय दत्ता इति नाम प्रसिद्ध ७

१९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सशरीरस्वर्गंगतोहेतुर्भर्तारमनुवर्तिनीतिसहगमनंहृतवतीत्यर्थः अपिचअस्यदपितस्याअपितिकौशिकीनाम्नीमहानदीत
द्रूपाप्रवृत्ताचजाता ८ हितकार्यार्थइतिकामार्थमितिपाठेहितेआमुष्मिकंकामःऐहिकंतदुभयदानी ९ यतोभगिन्यांस्ने
हसंयुक्तः अतः हिमवत्पार्श्वेकौशिक्यांनियतःनित्यंसुखंवसामित्यन्वयः १० सत्यव्रतस्यावासस्तदासासतीति सत्येधर्मेइ

212

सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ८ दिव्या
पुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता लोकस्यहितकार्यार्थंप्रवृत्ताभगिनीमम ९ ततो
हंहिमवत्पार्श्वेवसामिनियतःसुखं भगिन्यांस्नेहसंयुक्तःकौशिक्यांरघुनंदन १० सातुस
त्यवतीपुण्यासत्येधर्मेप्रतिष्ठिता पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ११ अहंहि
नियमाद्रामहित्वातांसमुपागतः सिद्धाश्रममनुप्राप्यसिद्धोस्मितवतेजसा १२

प्रतिष्ठितातज्जलपानादिनासस्नातमनोननिवर्ततइतिभावः ११ नन्वेवंकथंसिद्धाश्रमेस्थितिरतआह अहंहीति नियमाद्
गयापिंडदानवसिद्धाश्रमेकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः आगमनकार्यंचत्वदनुग्रहात्सिद्धमित्याह सिद्धाश्रममित्यादि १२
ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमोनमः १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· गवा· वाटी· १०७ 213

उपसंहरति एषेति मम गाधेः सकाशादुत्पत्तिः कीर्तिता स्वस्य स्ववंशस्य उत्पत्तिः ब्रह्मपुत्रात्कुशात् उत्पत्तिकीर्तिता देशस्य शो
णाह्वलीयगिरिव्रजदेशस्य पृच्छसि पर्यपृच्छः तत्सर्वमुक्तमिति शेषः १२ अतः परं न प्रष्टव्यमित्याह गत इति विघ्नः गतप्राय
निनिद्राभावप्रयुक्तजाड्यमलः १४ अर्धरात्रविह्वलानाह निष्पंदा इति पदिचलनाभावादिति भावः तदाह निलीना इति १५

एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता देशस्य हि महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि १२
गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोऽध्वनीह नः १३
निष्पंदास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनंदन १५ शनैर्वि
सृज्यते संध्या नभो नेत्रैरिवावृतं नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते १६ उत्तिष्ठते च शीतांशुः
शशी लोकतमोनुदः ह्लादयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया १७ नैशानि सर्व
भूतानि प्रचरंति ततस्ततः यक्षराक्षससंघाश्च रौद्राश्च पिशि

शनैर्विसृज्यते विमुक्तेत्यर्थः वर्तमानसामी
प्ये भूते लट् संध्याशब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालस्याहि सेनसार्थयाद्रूपः नक्षत्रतारागहनं भस्महह्नात्वत् नेत्रैरावृत
मिव जतज्योतिर्भिः नटविमिभिः अवभासते १६ उत्तिष्ठते उदेतीत्यर्थः कर्मणि इति तङ् नैशानि निशाप्रभवानि निशामेवाह यक्षेत्या

८ १४ १०७

ग्रभ्यपूजयन् १९ स्तुतिप्रकारमाह कुशिकानामित्यादि ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः २० हे महायशो यद्विश्वामित्र भवानेव
विशेषेण महात्मेति शेषः यस्य तपसा ब्राह्मण्यं त्वं प्राप्स्यसीति भावः किंच यस्य तव भगिनी तव कुलस्योद्योतकरी उत्सवकरी स

214

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः साधु साध्विति तं सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् १९ कुशि
कानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः २० विशेषे
ण भवानेव विश्वामित्र महायशाः कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव २१ मुदितैर्मु
निशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगत इवांशुमान् २२ रामोऽपि
सहसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते २३ इत्यार्षे रा
मायणे चतुस्त्रिंशः ३४ उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः निशायां सुप्रभातायां वि
श्वामित्रोऽभ्यभाषत १ सुप्रभाता निशा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभि

रितां श्रेष्ठा अनेन सकलजगदुद्धारकत्वं तस्याः सूचितं २१ प्रशस्ताः स्तुतः अस्तंगत इवांशुमानिति पाठः २२ सेवते सेवते स्म
२३ इत्यार्षे रामायणे तिलके बालकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४ रात्रिशेषं उपास्य निद्रया अतिवाह्य । गमनाय गमनं कर्तुं २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रामा॰
बाटी॰
१०८

215

अयंशोणइति शोणोवशोणइतिवयदिष्टा कतरेणयथासंतरिष्यामहेइत्यन्वयः प्रभवीजमगाधइति अतलस्पर्शीइत्यर्थः ४ उद्दिष्टःमंतव्यत्वेननिश्चितः ५ सारसःपक्षिविशेषः ७ वासपरिग्रहंसमार्जनादिनाआवसथ्यानेवचक्रुरित्यर्थः ८ अमृतवत्

तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतपूर्वाह्णिकक्रियः गमनंरोचयामासवाक्यंचेदमुवाचह १ अयंशोणः शुभजलोगाधःपुलिनमंडितः कतरेणपथाब्रह्मन्संतरिष्यामहेवयं ४ एवमुक्तस्तु रामेणविश्वामित्रोब्रवीदिदं एषपंथामयोद्दिष्टोयेनयांतिमहर्षयः ५ तेगत्वादूरमध्वानं गतेर्धदिवसेतदा जाह्नवींसरितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेवितां ६ तांदृष्ट्वापुण्यसलिलांहंससा रससेवितां बभूवुर्मुनयःसर्वेमुदिताःसहराघवाः ७ तस्यास्तीरेततश्चक्रुस्तेआवासपरिग्रहं ततःस्नात्वायथान्यायंसंतर्प्यपितृदेवताः ८ हुत्वाचैवाग्निहोत्राणिप्राश्यचामृतवद्धविः विविशुर्जाह्नवीतीरेशुभामुदितमानसाः ९ विश्वामित्रंमहात्मानंपरिवार्यसमंततः वि ष्ठिताश्चयथान्यायंराघवौचयथार्हतः स

प्रवहस्सतारमितिविश्वामित्रस्यावधेहं

अमृततत्त्वस्यपंचयज्ञावशिष्टमन्नं यद्वाःअमृतवत् तत्सदृशंगं गाजलंहविश्वप्राशंकमाप्स्येहत्यर्थः ९ विष्ठिताःविशेषेणस्थिताः यथार्हतः यथावस्थानमर्हतस्तथास्थितावित्यर्थः १०

१०८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गंगाश्रोतुं गंगाविषयं किं विश्वोतुमित्यर्थः श्रोतव्यं विषयमाह त्रैलोक्यमित्यादि ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यव्याप्तिरूपां ।२ धातूनां
स्वर्णादीनां ।३ या मेरुदुहिता मेना मनसा तयोः कन्ययोर्माता मेनेत्यन्वयः ।४ तस्यां मेनायां या ज्येष्ठा हिमवतः सुता कुटिलाना

216 भगवन् श्रोतुमिच्छामि गंगां त्रिपथगां नदीं त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिं ॥
चोदितो राम वाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः वृद्धिं जन्म च गंगाया वक्तुमेवोपचक्रमे शै
लेंद्रो हिमवान् राम धातूनामाकरो महान् तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ।२
या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ।३
तस्यां गंगेयमभवत् ज्येष्ठा हिमवतः सुता उमा नाम द्वितीयाभूत् कन्या तस्यैव राघव ।४
अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया शैलेंद्रं वरयामासुर्गंगां त्रिपथगां नदीं ।५ द
दौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीं स्वच्छंदपथगां गंगां त्रैलोक्यहितकाम्यया ।६

मन्सां इयं गंगा अभवदित्यर्थः तस्यैव हिमवतः ।५ देवकार्यं वक्ष्यमाणं भववीर्यधारणं त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगां इदं
वर्तमानापदेशेन वराणां च यस्याः शिवभार्यात्वाय ।६ धर्मेण कन्यादानधर्मेण स्वच्छंदपथगामित्यपि वर्तमानापदेशेन स्वच्छं

२

ॐ. 217
रा.वा.
वा.टी.
१०९

त्रिलोकार्थं तारकतोभीतत्रिलोकरक्षकब्रह्मप्रार्थनार्थं अगच्छन ब्रह्मलोके नेत्रब्रह्मणा पवमाजलरूपता प्राप्तिनादिवाम
नपुराणोक्तदिशा मध्ये कुर्वन्वामनपुराणे हननात सप्तायणाद प्रत्यभिज्ञानात एवं हि त्राख्यायिका उमाज्येष्ठा कुटिला ना
महिमवत्कन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिमवन्तं प्रार्थितो तेन तदनया सह देवा ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणे निवेदितवन्तः ब्रह्म
ब्रह्मणा च मम सर्व्वयत्तद्धारणे समर्थाः स्वरूपं धारयामीति कथितवाक्याः वृत्तान्तेन ब्रह्मणा जलरूपा भवेति शापात्तेन च ब्रह्माण्ड
धं कटाहे जलरूपेण जगद्भिश्रितात् तस्यामेव ग्रिनाशप्य वीर्यं हि ममिति: विलम्बिगण प्रसरता कटाहे मेदिते वरान्तकुटिला
विस्तुपादाता न सपाता कुलितानततः तस्माद्धि स्तुपदी त्याने निवामनपुराणे केरेव ब्रह्माण्डधं कटाहे लग्ने तिष्ठायते

प्रतिगच्छत्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकांक्षिणः गंगामादाय ते गच्छन् कृतार्था नोतनात्म

पतनसमये च ब्रह्माण्डवाह्यजलेन सहैव पतितं तज्जलं ब्रह्मणः कमण्डलो धृतं वाक्यजलं वशिवावंद ना १८
वामज्ञाते नारायणलकमिति कामिकासंहितादौ स्पष्टं ततो भगवता यदा वशोपणेनैव कमण्डलुजलेन तस्मा
दवक्षालनं कृत्वा तज्जलं कमण्डलौ वव्रिमे शंकरसंहितो त्रयी ता गौरी विवाहान्तं लीलया गौर्या पाणिभ्यां पि
वनयनाच्छादने कृते शिवेन ललाटलने त्रेप्रकाशिते ततो भया गौर्याः स्वेदजलस्तुतं तदपि ब्रह्मणा कमण्ड
लौ स्थापितमितिसप्तत्रा गौरीविवाहकथनेन सूचितं भगीरथप्रार्थनया याच ब्रह्मरूपः सर्वपवित्रजलसमूह
रूपसैव देवः सर्वेषां जलसूपक्रमपुराणे भगीरथस्यैव प्रवणात विलासस्मत्सु तगो महात्मा प्रकाशिताः

१५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कन्याश्चकृतपतिः उग्रेणापिवीर्यस्वबलस्तादिवर्कं वैतद्दृणितं उग्रंसुव्रतंपर्णभोजनमापित्यागसंकल्परूपंतपः पिवव्यानवूर्वं १९।२।
यथावत्रिपथगामिनीगंगातथाप्रतिपादयतीतिशेषः तदेवविवृणोति खमित्यादिप्रथमंखंगगनं आकाशमार्गंगता २२

218

याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्रघुनंदन उग्रंसुव्रतमास्थायतपस्तेपेतपोधना १९ उग्रेण
तपसायुक्तांददौशैलवरः सुतां रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकनमस्कृतां २० एतेतेशैलरा
जस्यसुतेलोकनमस्कृते गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव २१ एतत्तेसर्वमाख्यातंय
थात्रिपथगामिनी खंगताप्रथमंतातगतिंगतिमतांवर २२ सैषासुरनदीरम्याशैलेंद्रस्य
सुतातदा सुरलोकंसमारूढाविपापाजलवाहिनी २३ इत्यार्षेरामायणेपंचत्रिंशः सर्गः ३
उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्नुभौराघवलक्ष्मणौ प्रतिनंद्यकथांवीरावूचतुर्मुनिपुंगवं १ ध
र्मयुक्तमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया दुहितुःशैलराजस्यज्येष्ठायावक्तुमर्हसि विस्तरंवि

पश्चात्सुरलोकंसमारूढाः भवतजलवाहिनीतत्स्वभावाजाताविपापासकलपापहर्त्री २३ इतिटीकायांपंचत्रिंशः ३५
उक्तवाक्येइतिउपरतेइत्यर्थः १ वक्तुमर्हसीत्यस्यविस्तरमित्यनेनान्वयः दिव्यमानुषसंभवंदिव्यलोकमिवंयनेव २

ॐ·
वावा·
बाली·
१०१०

219

सुसूचितंविस्तरमाह त्रीनित्यादि भूर्भुवःस्वर्भागानित्यर्थः प्लावयेत्व्याप्नुयात् इत्येकोविस्तारः द्वितीयमाह कथमितित्रिपथ
गेतिप्रसिद्धिःकिंनिबंधनेतिद्वितीयं २ कर्मभिस्त्रिविधैःकैःसमन्वितेतितृतीयः द्वयोर्हिमवत्कन्ययोः वैपरीत्यवंश्योद्धारकत्वा

त्रीन्पथोहेतुनाकेनप्लावयेल्लोकपावनी कथंगंगात्रिपथगाविश्रुतासरिदुत्तमा ३ त्रि
षुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्विता तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रस्तपोधनः ४
निखिलेनकथांसर्वामृषिमध्येन्यवेदयत् पुरारामकृतोद्वाहःशितिकंठोमहातपाः ५
दृष्ट्वाचभगवान्देवींमैथुनायोपचक्रमे तस्यसंक्रीडमानस्यमहादेवस्यधीमतः ६
शितिकंठस्यदेवस्यदिव्यंवर्षशतंगतं पवंमन्मथयुद्धेनतनयोनासीत्पराजयः नचापित
नयोरामतस्यामासीत्परंतप सर्वेदेवाःसमुद्युक्ताःपितामहपुरोगमाः ७

गंगाविषयकएवभगवतःप्रश्नइत्यलं ४ निखिलेनकार्त्स्न्येनविस्तरेणेतियावत् उद्वाहोविवाहः ५ गतंक्री
डयेतिशेषः ६ समुद्युक्ताःसेनानीप्राप्त्यर्थंपरमयत्नेनरुद्रोमयोः संयोजनेकृत्वापितसंसारोद्दतेजसोमोचनंवारयितुं
समुद्युक्ताबभूवुरित्यर्थः समुद्विग्नाइतिपाठस्तत्रसुगमएव ७

११·

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रश्नार्थसंयोजनोद्यमभवतांतन्निवासस्थानेद्योगेनविवेतस्तत्राह यदिहेति इहरहुमार्याऽस्यतेऽस्मत्पतिप्रब्रुवतइतिविचार्येत्यादि ८ ५
प्रसादविषयमाह नलोकाइति भूरादिलोकास्तत्प्रजाश्चेत्यर्थः ब्राह्मणेनतपसाबलानस्तालह्मणेनेतपसेसर्थः तेजा
देताःतेजसिश्रात्मनिमतेजसिमयाम्रतेकोलाभस्तत्राह रक्षसर्वानिति ध्रुवेतिपाषः ननुरुद्रेणास्वतेजोधारणेकथंलोक

220 यदिहात्स्यते भूतंकस्तत्त्रातिमहिप्यति अभिमाम्यमराः सर्वेप्रणिपत्येदमब्रुवन् ८ देवदेव
महादेवलोकस्यास्यहितेरत सर्वाणांप्रतिपत्येनप्रसादंकर्तुमर्हसि ९ नलोकाधारयि
ष्यंतिनवतेजस्सुरोत्तम ब्राह्मणेनतपसायुक्तोदेव्यासहतपश्चर १० त्रैलोक्यहितकामार्थं
तेजस्तेजसिधारय रक्षसर्वानिमांल्लोकान्नालोकंकर्तुमर्हसि ११ देवतानांवचःश्रुत्वा
सर्वलोकमहेश्वरः बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमब्रवीत् १२

रक्षेतिचेत्रप्रणयदेतत्स्वरूपेरेतोभवतिश्रादित्यस्यतद्रूपंइति श्रुतेस्तदेतोरूपंतेजएवश्रादित्यमंडलंतद्रूतोसक
कलंजगद्रक्षितंभवतिविपर्ययेविपर्ययइत्याहुः तदेवाहनालोकमिति श्रादित्यविनाशाद्धिसर्वलोकविनाशनं
प्रसंगइतिभावः ।। १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रा॰वा॰
वा॰टी॰
॥ 221

धारयिष्यामीति सहोमया उमायि स्वरजो रूपं तेजो ऽग्निं स्वस्वरूपेण तेजसा धारयिष्यति यदेतत् त्रिलोके हितं भवति अन्ये
लहृषमिति स्फुत्तैः भो त्रिदशाः अनेन तेजो धारणेन पृथिवी चकारात् सर्वो लोकः निर्वाणं सुखं प्राप्नोतु अन्यथा
येश्वरते जो जनन्य स्य डर्थी येन च पृथिव्याः लोकस्य च पीडा स्यादिति भावः ३ दिव्यवर्षशतं भोगवशानुस्थान

धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजसैव महात्मना । त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ३
यदिदं क्षोभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमं । धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ४ ए
वमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् । यत्तेजः क्षोभितं ह्यद्य तद्धरा धारयिष्यति ५
एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः । तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ६

ननु च्युतस्य शुक्रांशस्य धारणासंभावेन तद्धारणसमर्थमात्मानं निरूपयन्नित्याह यदिदमिति स्थानात् हृद
यपुंडरीकलक्षणात् तत्र भिन्नचिरकालभोगवशात् स्खलितं अनुत्तमं देवकार्यार्हं सुतसमर्थं तेन सर्वोत्तमं भ
वत्प्रार्थनया च ब्रह्मा गर्भो नहं को धारयिष्यति ४ उक्तममाहुः एवमिति धरा धारयिष्यतीति तस्याश्च शेषधारणा
शक्तिमत्त्वादिति ५ ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पृथिव्यांमुक्तस्यतेजसोधारणार्थंअग्नेःपृथिव्यधिपतित्वेनपृथिव्यभिमानित्वात्तंद्विगुंजनेतेतश्ततति पुनःशब्दोवाक्यालंकारे
हुताशनंदेवीस्वंदेहेशान्तरूपंग्रसाहशपाग्नेः रौद्रतेजः प्रवेशासंभावात् वायुसमन्वितइत्यनेनचालनलक्षणःप्रवेशोपाय
उक्तः १७ तदग्निरितितिउक्ताग्निनावालनरूपकप्रवेशात्ततेजोवहूतकेवलस्त्रेतपर्वतरूपंजातंतद्रूपंतेजः प्रवेशप्रदेशात्
महिम्नादिव्यपावकादिसमसंनिभं शरवणंचाभूत् १८ यत्रेतिकिंचित्कालंभूत्वाततकार्तिकेयवव्रदेवअग्निसंभवत्

ततोदेवाःपुनरिदमूचुस्तापिहुताशनं आविशत्वंमहातेजोरौद्रंवायुसमन्वितः १७ तदग्नि
नापुनर्व्याप्तंसंजातंश्वेतपर्वतं दिव्यंशरवणंचैवपावकादित्यसंनिभं १८ यत्रजातोमहा
तेजाःकार्तिकेयोग्निसंभवः अथोमांचशिवंचैवदेवाःसर्षिगणास्तथा १९ पूजयामासु
रत्यर्थंसुप्रीतमनसस्तदा अथशैलसुतारामत्रिदशानिदमब्रवीत् २० समन्युरशपत्
सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना यस्मान्निवारिताचाहंसंगतापुत्रकाम्यया २१

रोऽर्थः १९ सुप्रीतमनसःलोकानुग्रहायमलतेजसोऽश्नताततदेवकार्यायस्कन्दतेजसश्चदत्वान्तंसंतोषः क्रियमाणमप
पिपूजां उमादेवीनांगीकरोतिस्म पश्चात्क्रुद्धेवाभूदित्याह अथशैलेतिकिमब्रवीत्तदाहाशपदित्साहूपंचोवनी
दिसार्धेः २० समकारणमाह यस्मादिति २१

222

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रावा
वारी
११२ 223

शापस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि २२ एवमुक्ता शापद्यरूपं वचः इति शेषः भुवने पृथिव्यां नैकरूपा एकस्यैव देहस्य नैकबीजफ
लजनकत्वात् बहुभार्या अनेकभूपतिभोग्यात् २३ नचपुत्रकृतां प्रीतिं वा तत्र हि तत्र तस्यापि नरकात्त्राणकर्त्रस्य भौमस्य कु
लावतारे तेनैव हननात् सदुर्मेधः इति नित्यमसि च प्रजामेध्यपि सि च सचतेरा दुष्टमेधा यस्याः सा सदुर्मेधा अमपु

अपत्यं स्वेभद्रा येभ्रुनोत्पादयितुमर्हथ अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः संतु पत्नयः २२ एव
मुक्त्वा सुरान्सर्वान्सा शापपृथिवीमपि भुवनेनैकरूपात्वं बहुभार्याभविष्यसि २३ नचपु
त्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता प्राप्स्यसेत्वंसदुर्मेधाममपुत्रमनिच्छती २४ तान्सर्वान्
पीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालितां २५ सगत्वा
तपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः हिमवत्प्रभवेशृङ्गेसहदेव्यामहेश्वरः २६

त्रमनिच्छन्तीति जोथरणान्नमत्यायद्येषां तत्तेजो धरणी नाव्रममेतत हिमप्रपुत्री ममैव स्यादित्याशयः २४ पीडितान् देवीशा
पदुःखितान् उपचक्राम पादन्यासं कृतवान् २५ तस्य गिरेः हिमालयस्योत्तरे पार्श्वे हिमवत्प्रभवाख्ये शृंगे २६ ११२

उपसंहरति एवमिति त्रिलोकेऽप्रमेयकर्मभिः कैः समन्वितेति प्रश्नोत्तरं तया वक्तव्यस्य गर्भधारणरूपं गंगाचरितं स्पष्टेष
तया शैलपुत्र्या विस्तारो निवेदितः प्रकृतप्रश्नोत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते गंगाया इति प्रभवमिति विष्णुपदोद्भवः पश्चात्तेजोधा
रणरूपप्रभावमित्यर्थः २० इति श्रीरामायणे षट्त्रिंशः ३६ देवे शिवे सेन्द्राः देवा इति शेषः साग्निपुरोगमाः अग्निनाप्र

224

एवं ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः गंगायाः प्रभवं चैव शृणु मे सह लक्ष्मणः २०
इत्यार्षे रामायणे षट्त्रिंशः सर्गः ३६ तप्यमाने तदा देवे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः सेनापतिमभी
प्सन्तः पितामहमुपागमन् १ ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहं प्रणिपत्य सुरा राम सेन्द्राः
साग्निपुरोगमाः २ येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोम
या ३

रोगमेन सहिता इत्यर्थः सेन्द्राः सर्षिगणाः पुरा इति क्वचित्पाठः १ अब्रुवन् सुराः सर्वे इति प्रकृतं अत्र
पाठान्तरमन्वेषणीयं द्वितीयार्धे सुरा रामेति पाठः रामसंबोधनं चैतत् २ येन रुद्रेण सेनापतिर्बीजात्मना दत्तः स पर
मास्थाय परं मौनं संगीकृत्य तपः तप्यते अनुतिष्ठति ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. रा.वा.टी. ११२ 225

अत्रानंतरं वीर्यधारणपरस्मानंतरं यत्कार्यं पुत्रोत्पादनं संपन्नये विधेयं तत्त्वं विधत्स्व ४ सांत्वयन् इष्टकार्यलाभविज्ञानेनेति शेषः ५
यत् यस्मात् शैलपुत्र्या अप्रजा भविष्यथेत्युक्तं तत् तस्मात् युष्माकं स्वासु पत्निषु न प्रजाः संतीति शेषः यद्वा क्षितिरूक्षस्तब्धच्छांदसं य
तः तस्या वचनमक्लिष्टमुमीवं एवं प्रजा सत्येति पाठकल्पना च्छांदसत्वकल्पना च विफलैव ६ तर्हि का गतिस्तत्राह

यदत्रानंतरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ४ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ५ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः स्वासु पत्निषु तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ६ इयमाकाशगा गंगा यस्यां पुत्रं हुताशनः जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ७ ज्येष्ठा शैलेंद्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ८

यमिति यस्यां हुताशनः पुत्रं जनयिष्यति सेयं आकाशगंगा अस्ति इति शेषः ७ ज्येष्ठा उमा स्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वापत्य
वत् मानयिष्यतीत्यर्थः इति कतकस्तत्र पूर्वं गंगाया एव ज्येष्ठत्वोक्तानेन विरोधात् तस्मात् ज्येष्ठा गंगा स्वकनिष्ठोमापत्य
त्वात् मानयिष्यतीत्यर्थः उमाशिवसंयोगेन च्युतरेतोरेजोभ्यामुत्पन्नेरुमापत्यत्वं अत एवाह उमाया इति तत् स्वापत्यसंमाननम्

५ ११२

कैलासपर्वतं गत्वेत्यन्वयः १० समाधत्स्व कुरु महातेजः इति संबुद्धिः शैलपुत्र्यां गंगायां श्रेष्ठं तेजः उत्सृजेत्यन्वयः ११ प्रतिज्ञाय तथा
करोमीति प्रतिज्ञाय इदं गर्भधारणं देवतानां प्रियमित्यन्वयः १२ दिव्यरूपं धारयत् स्रोतोरूपं त्यक्त्वेति शेषः १३ तस्याः महिमा
दिव्यरूपवैभवं सः पेश्वरतेजोराशिः पावकः अवशीर्यत शीर्णः उत्तमहीदर्शने रसेश्वरस्य तह्यमहत्वाय उज्ज्वलनं हि जातमर्थं

226 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनंदन प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ९ ते गत्वा पर्वतं
राम कैलासं धातुमंडितं अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः १० देवकार्यमिदं देव समा
धत्स्व हुताशन शैलपुत्र्यां महातेजो गंगायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः
गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियं १२ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् स तस्या महिमा
दृष्ट्वा समंतादवकीर्यत १३ समंततस्तदा देवीमभ्यषिंचत पावकः सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गंगा
या रघुनंदन १४ तमुवाच ततो गंगा सर्वदेवपुरोगमं अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतं

तमिति सर्वप्रसिद्धं यहासपुरीः अवशीर्यत पेश्वरं तेजस्त्याकवाति सर्थः ११ अभ्यषिंचत् तेति रसेश्वरेणेति शेषः तमस १५
स्रोतांसि नाड्यः १४ पुरोगमः पुरोयायी हितकरश्च तव आग्नेयेन तेजसा संवधात् समुज्ज्वलतेत्र संग्रतेजः पोवं यतो तस्य
धारणेऽहम् अशक्तेत्यन्वयः १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· रा॰बा॰ बा॰टी॰ ११४ 227

संप्रव्यथितचेतना व्यस्मीतिशेषः सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवोद्देशेनहुतस्यभक्षकः १९ संनिवेश्यतां स्थाप्यतां १० स्रोतोभ्य उत्सृ
ष्टं तत्तेजः हिमवतः पार्श्वे उत्ससर्जेत्यन्वयः ततः यस्मात् अस्याः निर्गतं तत् तस्मात् गंगागर्भतो निर्गमात् तत्तेजः जाम्बूनदाकार
सुमेरुकल्पायस्तत्वात् गंगायास्तस्य जांबूनदस्य वर्णेन समप्रभं आसीदितिशेषः १८ तत एव धरण्यां प्राप्तं सा तदा तस्य स

दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना अथाब्रवीदिदं गंगा सर्वदेवहुताशनः १९ इह हैम
वते पार्श्वे गर्भोयं संनिवेशितो श्रुत्वा त्वग्निवचो गंगा तं गर्भमतिभास्वरं १० उत्ससर्ज महा
तेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ यदस्या निर्गतं तस्मात् तप्तजांबूनदप्रभं १८ कांचनं धरणीं प्रा
प्तं हिरण्यममलप्रभं ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत १९ मलं तस्याभव
त्तत्र त्रपुसीसकमेव च तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्द्धत २०

वढुधरण्यां स्वं वस्तु कांचनमकरोत् ततस्समीपवर्तिस्थं संस्थं अतुलप्रभाद्धिरण्यं रजतं अकरोत् ततेजः सर्वं
यितत्तापाद्देवतद्रूपवह्नितस्थं स्वं वस्तु जातं ताम्रं कार्ष्णायसं लोहं अभिजायत अनुभावश्चार्षः १९ ततस्त
गर्भस्य मलं त्रपुसीसं चाभवत् अयं भावः तेजस्तापमलं गाधसहितेन श्वेतेन स्पर्शेनाविद्धं स्वर्णगाधयुक्तेन अविद्धं रजतं
तेजस्तापयुक्तेन विद्धं ताम्रं लोहं च मलयुक्तेन अयुक्तेन विद्धं त्रपुसीसं इति नानाधातुः तद्वत् २०

११४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवास्पर्शवेधित्वमेवनत्वस्यापितद्रूपवेधित्वमपीत्याह निक्षिप्तमित्यादि सन्नद्धं संवद्धं २१ जातरूपं रूपेजातमित्यर्थः २२ तं
कुमारमिति ततः सेन्द्रा देवाः जातक्रमेण समाकारं तं प्रामत्क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्ध्ये कृत्तिकाः कृत्ति
काभिः यद्वा समयोजयन्निमंत्र्य प्रेरयन्नित्यर्थः २३ अथ ताः कृत्तिकाः अस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्विति उत्तमं समयं कृ

निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरंजितं सर्वपर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनं २१ तं देशं तत
तो वत्सा संप्राप्येनमभाषत जातस्य तु रूपं यत्त स्याजातरूपं भविष्यति २२ जातरूपमिति ख्या
तं तदाप्रभृति राघव सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभं २३ तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः स
हमरुद्गणाः क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् २४ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा सम
यमुत्तमं ददुः पुत्रोयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिता २५ ततस्तु देवताः सर्वाः कार्त्तिकेय
इति ब्रुवन् पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः २६

त्वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवत्यः जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुरित्यन्वयः २४ ततः सर्वदेवताः युष्माकं पुत्रमयं पुत्रः
कार्त्तिकेय इति त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति अत्र न संदेहः इति ब्रुवन् अब्रुवन्नित्यर्थः अडभाव आर्षः २५ २६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ·
रावा·
बाटी·
११५ 229

तेषांदेवानांतत्स्पष्टानुकूलंवचनंश्रुत्वास्कन्नंआदौईश्वरयोः सकाशात्स्कन्नंपश्चाद्गंगायांगर्भपरिस्रवेसतिपवयालक्ष्म्या
दीप्यमानंअनलमिवदृः सर्वाणिनानिहृत्तिप्रयोजकपौत्रसिद्धयेताः स्नापयन्स्नपयन्तोऽनुप्रयन्तीत्यर्थः २६ ततस्तन्नंगर्भपरिस्रुत
त्वहेतोः पूर्वोक्तीयतेनोक्तंस्कन्दइत्यन्वर्थनाम्नाअब्रुवन्नित्यर्थः स्कन्नंगर्भपरिस्रुतंस्कन्दइतिएवंदयादितत्वामाथुः २७

तेषांतद्वचनंश्रुत्वास्कन्नंगर्भपरिस्रवे स्नापयन्पवयालक्ष्म्यादीप्यमानंयथानलं स्कं
दइत्यब्रुवन्देवाःस्कन्नंगर्भपरिस्रवे कार्त्तिकेयंमहाबाहुंकाकुत्स्थज्वलनोपमं २७ प्रादुर्भू
तंततःक्षीरंकृत्तिकानामनुत्तमं षण्णांषडाननोभूत्वाजग्राहस्तनजंपयः २८ गृहीत्वाक्षी
रमेकाह्नासुकुमारवपुस्तदा अजयत्स्वेनवीर्येणदैत्यसैन्यगणान्विभुः २९ सुरसेनाग
णपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिं ततस्तममराःसर्वेसमेत्याग्निपुरोगमाः ३०

ततःकृत्तिकानांक्षीरंप्रादुर्भूतंआसीदितिशेषः ततःषण्मासंपिजन्तंसपयःद्वयातिशयेनषडाननोभूत्वाजग्राह २८
एवंतदाषड्भिर्मुखैःयावदपेक्षितंक्षीरंगृहीत्वा एकाह्नाएकदिनेनैवसुकुमारवपुरपिस्वतेजसैवदैत्यसैन्यगणान्
अजयत् २९ ततःसकलासुरजयाद्धेतोःसर्वेप्रियगमामादेवाः समेत्यसुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिंचन्नित्यन्वयः ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपसंहरति एष इत्यादि ३१ यश्च तु पुण्येन विष्णोर्तिभक्तश्चेति ऐहलौकिकफलेन धन्यमामुष्मिकेन पुण्यं तं पुत्रपौत्रैश्चेत
सायुज्यं स्कन्दसालोक्यं इतिशेषः ३२ इतिरामायणे बालकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ३७ अथ वीरमथो देवनाकेनेत्यादि प्रश्नसेतान्

230

एषतेरामगंगाया विस्तरोभिहितोमया कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ३१ भ
क्तश्चयः कार्तिकेये काकुत्स्थभुवि मानवः आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कंदसालोक्यतां व्रजेत ३२
इत्यार्षे रामायणे सप्तत्रिंशः ३७ तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षरां पुनरेवापरं वाक्यं
काकुत्स्थमिदमब्रवीत १ अयोध्याधिपतिर्वीरः पूर्वमासीन्नराधिपः सगरो नाम धर्मात्मा
प्रजाकामः स चाप्रजा २ वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मि
ष्ठा सत्यवादिनी ३ अरिष्टनेमिदुहिता सुपर्णभगिनी तु सा द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सु
मतिसंज्ञिता ४

एवं क्रमात्तां कथामिति अपरं वाक्यं वक्ष्यमाणं प्रश्नोत्तरं १ यस्मादप्रजः तस्मात्प्रजा
कामोऽभूदित्यन्वयः २ अरिष्टनेमिः कश्यपः अस्याः सुपर्णभगिनीत्वं तु पदप्रयोगात् ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भृगुप्रस्रवणेभृगवधिष्ठितंप्रस्रवणंप्रवाहोयस्मिन्गिरौहिमवत्पादपर्वते ५ तानेकमपत्यलाभंजनयिताजनयिष्यतिषष्टि मितिनित्यैकवचनांतत्वात्सहस्राणीत्यनेनसामानाधिकरण्यं ८ राजपुत्र्यावितिच्छंदस्त्वमायेनप्रयोगः ९ इच्छावहेइच्छा

ताभ्यांसहमहाराजःपत्नीभ्यांतप्तवांस्तपः हिमवंतंसमासाद्यभृगुप्रस्रवणेगिरौ ५ अथवर्षशतेपूर्णेतपसाराधितोमुनिः सगरायवरंप्रादाद्भृगुःसत्यवतांवरः ६ अपत्यलाभःसुमहान्भविष्यतितवानघ कीर्तिंचाप्रतिमांलोकेप्राप्स्यसेपुरुषर्षभः ७ एकाजनयितातातपुत्रंवंशकरंतव षष्टिंपुत्रसहस्राणिअपराजनयिष्यति ८ भाषमाणंनरव्याघ्रंराजपत्न्यौप्रसाद्यतं ऊचतुःपरमप्रीतेकृतांजलिपुटेतदा ९ एकःकस्याःसुतोब्रह्मन्काबहून्जनयिष्यति श्रोतुमिच्छावहेब्रह्मन्सत्यमस्तुवचस्तव १० तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाभृगुःपरमधार्मिकः उवाचपरमांवाणींस्वच्छंदोत्रविधीयतां ॥ एकोवंशकरोवास्तुबहवोवाम

विधीयतांज्ञाप्यतांस्वेच्छयैवएकपुत्रताबहुपुत्रतावाव्रियतामितितात्पर्यं ११ तदेवाहएकोवंशकरोवेतिवंशकरःपूर्वंव्याहितेहेतुः १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नृपसन्निधावित्यनेन तस्यापि सान्निध्यमात्रं न तु वरप्रदानियकर्तृत्वमेतित् सूचितं १३ सुपर्णी गरुड १४ व्यजायत प्रसूतवती १६
गर्भतुंबं तुंबफलाकारगर्भपिंडं व्यजायत प्रसूतवती कथं ततः पुत्रोदयस्तत्राह षष्टिरित्यादि १७ दीर्घेण कालेन यौ

232

एतस्य वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनंदन पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ १३ षष्टिं
पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् १४ प्र
दक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तं जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनंदन १५ अथ
काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत असमंज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजं १६ सुमति
स्तु नरव्याघ्र गर्भतुंबं व्यजायत षष्टिः पुत्रसहस्राणि तुंबभेदाद्विनिःसृता १७ घृतपूर्णेषु
कुंभेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे १८ अथ दीर्घेण
कालेन रूपयौवनशालिनः षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा १९ स च ज्येष्ठो नरश्रे
ष्ठः सगरस्यात्मसंभवः बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनंदन २० प्रक्षिप्य प्राहसन्नित्यं मज्ज

वनशालित्वे हेतुनाऽत्रतीया १९ ज्येष्ठः असमंजः बालान्गृहीत्वा जले २० प्रक्षिप्य मज्जतः तान् समीक्ष्य नित्यं प्राहसत् प्रहसन्नि

ॐ· रावा· बाटी· ११८

233

निर्वासितोनिष्कासितः तस्यपुत्रसमंजस्यपतह्यावीग्रसमंजपाहोऽर्दितः सांतश्रुतिवोध्यं २२ समभिजायत प्रादुर्भावप्राप्तः
यज्ञकर्मणीत्यस्य निश्चयंकृत्वेतिशेषः केनान्वयः २५ इतिरामायणेसर्गः ३८ यज्ञांतेयज्ञोपक्रमकथान्ते स्पष्टः १ ३

पौराणामहितेयुक्तः पित्रानिर्वासितःपुरात् तस्यपुत्रोंऽशुमान्नामअसमंजस्यवीर्यवा
न् सम्मतः सर्वलोकस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ततः कालेनमहतामतिः समभिजायत
सगरस्यनरश्रेष्ठयजेयमितिनिश्चिता सकृत्वानिश्चयंराजासोपाध्यायगणस्तदा
यज्ञकर्मणिवेदज्ञोयष्टुंसमुपचक्रमे २५ इत्यार्षेरामायणेसर्गः ३८ विश्वामित्रवचःश्रु
त्वाकथांतेरघुनंदनः उवाचपरमप्रीतोमुनिंदीप्तमिवानलं १ श्रोतुमिच्छामिभद्रंते
विस्तरेणकथामिमां पूर्वजोमेकथंब्रह्मन्यज्ञंवैसमुपाहरत् २ तस्यतद्वचनंश्रुत्वा
कौतूहलसमन्वितः विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचप्रहसन्निव ३ श्रूयतांविस्तरोरा
मोयज्ञसंबंधिनी २ प्रसन्निवसंविकसितवद मसगरस्यमहात्मनः शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानि
नः स्वपूर्वजनहृतांततयाश्रवणकौतुकेनरामभद्रस्यायंप्रश्नः सतएवमुनेर्हासः स्ववंशपरतिरामस्यापिलोकवन्नेहः संप

२२ २५

११८

मध्येमहापर्वतनिरोधाभावाद्विंध्यपर्वतं हिमवान्तथाविंध्योपिहिमवंतं स्वेर्वंपरस्परमासाद्यउच्चैस्सामर्थ्यंप्राप्यश्रेष्ठोत्रमा
तिशयेनवीक्षानिरोधकाभावात्परस्परंनिरीक्षेतेपश्यतइत्यर्थः तयोर्मध्येआर्यावर्तमस्तौ आर्यावर्तः उएवभूमि
मर्थ्यंविद्धिधर्मामयोरितिवचनात् ५ प्रशस्तः प्रशस्तत्वेनप्रसिद्धः उक्तवचनात् कृष्णवर्णोरक्ताश्चैमस्त्वानुगम

234

विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपरस्परं तयोर्मध्येसमभवत्पततः सपुत्रघोत्तम ५ सहि
देशोनरव्याघ्रप्रशस्तोयज्ञकर्मणि तस्मात्कृष्णवर्णाकाकुत्स्थहेतुधन्वामहारथ ६ कृष्ण
मानेकरोनातसगरस्यमतेस्थितः तस्यपर्वणितेयज्ञयजमानस्यवासवः ७ तात्सर्गत
त्तमाश्वायज्ञियपाश्वमपाहरत् ह्रियमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः ८ उपाध्या
यगणाःसर्वेयजमानमथाब्रुवन् अयंपर्वणिवेगेनयज्ञियोश्वोपनीयते ९ हर्तारंज
हिकाकुत्स्थहयश्चैवोपनीयतां यज्ञच्छिद्रंभवेदेतत्सर्वेषामशिवायनः १०

ने ६ मतेशासनेपर्वणिउच्चथाहेस्याश्वयं तत्रद्वितीयेश्वमेधालंभनहिवसेश्वविशसनात्सप्तांतंयज्ञंविहंतुमितिपोषः ७
यज्ञियाश्वंयज्ञार्हमश्वं ८ अयंयज्ञियोश्वःपर्वणिवेगेनअपनीयतेअपह्रियते ९ अतः हर्तारंअश्वहर्तारंजहि अ
श्वश्वतीचमुपनीयतांयज्ञच्छिद्रंयज्ञस्यविघ्नः १०

ॐ
रामा॰
बा॰ टी॰ 235
११८

छिद्रइतिच्छेदः यथायतः छिद्रंदोभवेदित्यन्वयः सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहितदीक्षितगणवचः ॥ भोपुरुषर्षभाः पु
त्रकाः तेजस्वितैर्महाभागैः यद्यपिमहाक्रतुः आस्थितः सुविष्टितः तथापि रत्नसंज्ञायया यदिविच्छेदस्तात्तदा आत्मनोगतिं
नपश्यामितस्माद्गच्छथविचिनुध्वंय अन्वेषयतेत्यर्थः इतिकेचित् परेतु आस्थितोहीतिपाठः हियस्मात् रैरेटैर्महाभा

तथाक्रियतांराजन्यतोः छिद्रः कुतोभवेत् सोपाध्यायवचः श्रुत्वाः तस्मिन्सदसिपार्थि
व ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह गतिंपुत्रानपश्यामिरक्षसांपुरुषर्षभाः १२
मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितोपिमहाक्रतुः तद्गच्छथविचिनुध्वंपुत्रकाभद्रमस्तुवः १३
समुद्रमालिनींसर्वांपृथिवीमनुगच्छथ एकैकंयोजनंपुत्राविस्तारमभिगच्छथ १४
यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनतमेदिनीं तमेवहयहर्तारंमार्गमाणाममाज्ञया १५
दीक्षितःसोपसहितःसोपाध्यायगणस्त्वहं इहस्थास्यामिभद्रंवोयावत्तुरगदर्शनं १६

गैः आस्थितोयंक्रतुः अतः अतोवःक्रतुरक्षसांगतिंनपश्यामि तस्मात्केनापिदेवेनस्यतर इति तमन्वेषयतेत्यर्थइत्याहुः ११।१२।१३
अनुगच्छथ अन्वेषयत यथा स्वतादेशाभावंप्राप्तत्वात् १४ यदिभूमौनलभ्यतेतदाप्राह यावत्तुरगेत्यादि १५ स्वस्यत
रगानुगमनमयुक्तमित्याह दीक्षितइत्यादि तत्पश्चात्तावनिषेधात् पौत्रस्यबालकत्वाच्चेतिभावः १६

११८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यंत्रितानियुक्ताः १७ आयामो दैर्घ्यं विस्तारो विशालस्तत्र युक्तं धरणीतलमेकैकोन्वेषयामासेत्यर्थः विभिद्य इति दारयित्वा
महद्भ्य इति शेषः १८ भिद्यमाना सर्वतः इति शेषः १९ अनुत्तमं रसातलं विवेत्तमिव धरणीं योजनानां षष्टिसहस्राणि विभिद्य
236 ते सर्वे लक्ष्मणस्य सो राजपुत्रा महाबलाः जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयंत्रिताः १७ योजनायाम
मविस्तारमेकैको धरणीतलं विभिद्य पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः १८ शूलैरशनिक
ल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनंदन १९ नागानां वध्यमाना
नामसुराणां च राघव राक्षसानां दुराधर्षः सत्वानां निनदोभवत् २० योजनानां सहस्राणि षष्टिं
तु रघुनंदन विभिद्युर्धरणीं राम रसातलमनुत्तमम् २१ एवं पर्वतसंबाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः
खनंतो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः २२ ततो देवाः सगंधर्वाः सासुराः सहपन्नगाः सं
भ्रांतमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् २३ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ऊचुः प
रमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः बहवश्च महा
रितान्वयः २१ पर्वतसंबाधं पर्वतनिविडं महात्मानः सिद्धगंधर्वादयः २५ त्मानो वध्यंते जलचारिणः २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
वन.
वा.टी.
११५

237

यज्ञहनइतिपाठेहन्तीतिहनः अश्वनीयते अश्वयते स सर्वभूतानि तत्र संगराद्दितान्यपि २९ इतिएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ कृतान्तवलमोहितान् कृतः सर्वलोकस्य अन्तो नाशो यैः ताहशानियानि वलानि सगरपुत्रवलानि तैमोहितान् मूर्छितान् १ एषा वसुधा २ धारयति योगवलेनेतिशेषः ३ पृथिव्याश्च निर्भेदः खननं सनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभावी श्रोतव्यस्मार्तैः सागरादि

ध्रुवंयज्ञहनोलोकामनेनाश्वोपनीयते इतितेसर्वभूतानिदृष्ट्वातेसगरात्मजाः २९
इत्यार्षेवामायणोएकोनत्रिंशः २९ देवतानांचवचःश्रुत्वाभगवान्वैपितामहः प्रत्युवाच
समेतांस्तान्कृतान्तबलमोहितान् १ यस्येयंवसुधाकृत्स्नावासुदेवस्यधीमतः म
हिषीमाधवस्यैषासएवभगवान्प्रभुः २ कापिलंरूपमास्थायधारयत्यनिशंधरां तस्य
कोपाग्निनादग्धोभविष्यन्तिनृपात्मजाः ३ पृथिव्याश्चापिनिर्भेदोदृष्टएवसनातनः स
गरस्यचपुत्राणांविनाशोदीर्घदर्शिनां ४ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिंशदरिंद

शास्त्रैर्दृष्टएव श्रुतस्तत्रनशोकःकार्यइतिभावः

माः देवापरमसंहृष्टाःपुनर्जग्मुर्यथागतम् ५

एवंत्वदीर्घदर्शिनांदीर्घदर्शिभिः सगरपुत्रविविनाशोयं दृष्टएव श्रुतस्तापायिपिशोकोनवितः शेषेषष्ठीयद्वाअदेर्घद
र्शिनामितिपदच्छेदः ४ त्रयस्त्रिंशत् श्रेष्ठोवसवः एकादशरुद्राः द्वादशादित्याः अश्विनौच ५

११५

निघातसममन्विस्वनः निर्घातनिस्वनसमस्तर्थः ९ ततोभित्वेतिपादः ७ सबवंतोवलवंतः = तेप्रस्मात्हभंद्यश्वगुरहत्वाहि
रस्तु वयंकिंकरिष्यामस्तोपछादसः त्रुहिहपायः ९ भूयोनिर्भिद्येसत्वयः कृत्वार्थाश्वतदानिवर्तेथ निवर्तेधुनिव

सगरस्य सुत्राणांप्राडुरासीन्महास्वनः पृथिव्यांभिद्यमानायांनिर्घातसमनिस्वनः ९ ततो
भित्वामहीं सर्वांकृत्वाचापिप्रदक्षिणं सहिताः सागराः सर्वेपितरंवाक्यमब्रुवन् परिक्रा
६ तामहीसर्वासत्ववंतश्चसूदिताः देवदानवरक्षांसिपिशाचोरगपन्नगाः ८ नचपश्यामहेः
श्वतेप्रश्वहर्तारमेवच किंकरिष्यामभद्रंतेबुद्धिरत्रविचार्यता ९ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापु
त्राणांराजसत्तम समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरघुनंदन १० भूयःखनतभद्रंवोनिर्भिद्यवसु
धातले अश्वहर्तारमासाद्यकृतार्थाश्चनिवर्तथ ११ पितुर्वचनमासाद्यसगरस्यमहा
त्मनः षष्टिपुत्रसहस्त्राणिरसातलमभिद्रवन् १२ खन्यमानेततस्तस्मिन्ददृशुःपर्व
ताभमं दिशागजंविरूपाक्षंधारयंतंमहीतलं १३ सपर्वतवनांकृत्स्नांपृथिवींरघुनंदन

तेधर्मिमस्थैर्थ्यप्रार्थैमेतत् अस्मयानिवृत्तिरित्यर्थः ११ खन्यमानेर्ज्ञिषष्टियोजनसहस्त्राण्यवसपीतिशेषः दिशाङ्गमावेते १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· रावा· वाली· १२·

239

यदापर्वणियस्मिन्कालेयस्मिन्क्षणेतिथिभेदेक्षणोपर्वतःस्मरा १४ मानयांतः दिग्गजमितिशेषः हिस्वर्थे १५ महापद्मंत
नामानं १६ प्रदक्षिणंकृत्वादिग्गजमितिशेषः १९ २० निरामयंकुशलंसोमवतींउदीचीं २१ भद्रंभद्राख्यं २२समालु

यदापर्वणिकाकुत्स्थविश्रमार्थंमहागजः खेदाच्चालयतेशीर्षंभूमिकंपस्तदाभवेत् १४
तंतेप्रदक्षिणंकृत्वादिशापालंमहागजं मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्वारसातलं १५ ततः
पूर्वांदिशंभित्वादक्षिणांबिभिदुःपुनः दक्षिणस्यामपिदिशिददृशुस्तेमहागजं १६ महा
पद्मंमहात्मानंसुमहापर्वतोपमं शिरसाधारयंतंगांविस्मयंजग्मुरुत्तमं १७ तेतंप्रदक्षि
णंकृत्वासगरस्यमहात्मनः षष्टिपुत्रसहस्राणिपश्चिमांबिभिदुर्दिशं १८ पश्चिमायामपि
दिशिमहांतमचलोपमं दिशागजंसौमनसंददृशुस्तेमहाबलाः १९ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वापृ
ष्ट्वाचापिनिरामयं खनंतःसमुपाक्रांतादिशंसोमवतींतदा २० उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठददृशु
र्हिमपांडुरं भद्रंभद्रेणवपुषाधारयंतंमहीमिमां २१ समालभ्यततःसर्वेकृत्वाचैनंप्रदक्षिणं
षष्टिःपुत्रसहस्राणिबिभिदुर्वसुधातलं २२ ततःप्रागुत्तरांगत्वासागराःप्रथितांदिशं रोषा
भ्यखनं २३ प्रागुत्तरांपूर्वोत्तरांप्रथितांसर्वकर्माहितेनप्रसिद्धाम २४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

240

कपिलंकपिलधारिणं २५ तस्यकपिलस्य २९ तंकपिलंहंतीतिहन्नः पर्यंयेच अविवारनस्तमेवअश्वापहारंह्वारायज्ञहंतारं ज्ञात्वेत्यर्थः २० २८ २९ ३० इतिरामायणेवालकांडेचत्वारिंशः सर्गः ४० विरगतान्अप्रत्यागछतइतिशेषः नप्तारंपौत्रं २ पूर्वैः

तेतंसर्वेमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः ददृशुःकपिलंतत्रवासुदेवंसनातनं २५ हयंचतस्य देवस्यचरंतमविदूरतः प्रहर्षमतुलंप्राप्ताः सर्वेतेरघुनंदन २६ तेतंयज्ञहनंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः खनित्रलांगलधरानानावृक्षशिलाधराः २७ अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् अस्माकंत्वंहितुरगंयज्ञीयंहृतवानसि २८ दुर्मेधस्त्वंहिसंप्राप्तान्विद्धिनःसगरात्मजान् श्रुत्वातद्वचनंतेषांकपिलोरघुनंदन २९ रोषेणमहताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा ततस्तेनाप्रमेयेनकपिलेनमहात्मना ३० भस्मराशीकृताःसर्वेकाकुत्स्थसगरात्मजाः इत्यार्षेवालकांडेसर्गः ४० पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन नप्तारमब्रवीद्राजा दीप्यमानंस्वतेजसा १ शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योसितेजसा पितॄणांगतिमन्विच्छ

पितृभिःगतिंहततांयेनचअश्वोपवाहितः देशांतरंप्रापितानः तदितिंचअन्विच्छअन्वेषय २ अंतर्भौमानिमहांतिजाता

रा॰
बाल॰
बाटी॰
१२१
२४१

अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् मम यज्ञस्य पारगः पारसमाप्तिकर्त्ता भवेत्यर्थः ४ पितृभिः खातं भूमेरन्तर्विद्यमानं मार्गं पितृहतो तपरिखातायमापद्यत प्राप्तः ६ निरामयं कुशलं ८ आसमञ्ज पुत्रइति संबोधनं इति भावः प्राप्तोः ९ वाक्यं वक्तुमर्हे काल

अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि सिद्धार्थः संनिवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ४
एवमुक्तोंशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ५
स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ६ देव
दानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ७ स तं प्रद
क्षिणं कृत्वा दृष्ट्वा चैव निरामयं पितॄन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ८ दिशागजस्तु त
च्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि तस्य तद्वचनं श्रु
त्वा सर्वानेव दिशागजान् यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे १० तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वा
क्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः पूजितः सहयश्चैवागन्तासीत्यभिचोदितः ११ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगा

देशोचितवक्तव्यज्ञैः तद्वचितवचनसमर्थैश्च समर्थः हि म लघुविक्रमः भस्मराशीकृता यत्र पितर
तीयवाक्ये भावेक्तः सहयः आगन्तासीत्यभिचोदितश्चचोदितश्च ११ यत्र पितरः सागराः भस्मराशीकृताः तत्र दे

१२१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दुःखेनाशमसीभूतपितृनितिशेषः ११ विख्यातयशसं मत्तात्स्वकार्येसमर्थः निपुणं हृदि विवेचनसमर्थो पितृणां मातुलंसुपर्णाम
गिनीस्त्वमतिरिति प्राशक्तत्वात् अनिलोपमंवेगेनवायूपमं १६ लोकसंमतः लोककृतः एवमूलकत्वयोसर्वलोकहित
गोमोपामूलोकेअवतारणात् १७ हियस्मात् कपिलेनदग्धाः यतस्तुमहाबलाः महाबलस्तेनप्रायश्चित्तमर्यादाति

242

सदुःखवशमायमस्य समंजसस्ततस्तदा दुःखेनाशपरमार्तस्त्वयातेषां सदुःखवितः १८ यस्मिं
यं वह्न्यंतनत्रवर्तमविहूवतः ददर्शापुरुषव्याघ्रोदुःखशोकसमन्वितः १७ स तेषां राजपु
त्राणांकर्तुकामोजलक्रियां सजलार्थीमहातेजानवापश्यज्जलाशयं १५ विसार्यनिपुणं
दृष्टिं ततोपश्यत्खगाधिपं पितृणां मातुलंरामसुपर्णमनिलोपमं १६ स चैनमब्रवीद्वा
कां वैनतेयोमहाबलः माशुचः पुरुषव्याघ्र वधोयं लोकसंमतः १७ कपिलेनाप्रमेयेन द
ग्धाहीमेमहाबलाः सलिलं नार्हसे प्राज्ञ दातुमेषांहि लौकिकं १८ गंगाहिमवतोज्ये
ष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ तस्यांकुरुमहाबाहोपितॄणां सलिलक्रियां १९ क्रांतयापयावतोः तो लौकिकं
सलिलंदातुंनार्हसि वडालादुदकात्सपीहेयुतात्हालसादपि दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणां उदकं पिंड

सर्वं तत्तीर्थविधिनेदलिखितेनेः प्रकृतिकालाम
दुर्घटः महाबाणेनंव १८

243

तर्हि देवलोकं गत्वा गांगोदकेन क्रिया कार्येत्यत आह भस्मेति यदा प्लावयेत् तदा गंगया क्लिन्नं सिक्तं इदं भस्म हे पुत्र षष्टिं
सहस्राणि सागरान् स्वर्गलोकं गमिष्यति शाययिष्यतीत्यर्थः नयिष्यतीति पाठे नेत्यर्थः अनेन सगरादपुत्राणाम् नत्वा
पुत्रकाप्रायश्चित्ताविषयत्वं सूचितं तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपि पापिनां पुंसां गंगाजलस्पर्शः सर्वपापप्रायश्चित्त

भस्मराशीकृतानेतान् प्लावयेल्लोकपावनी तया क्लिन्नमिदं भस्म गंगया लोककान्तया
षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति २० निगच्छाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ
यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयितुमर्हसि २१ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् त्व
रितं हयमादाय पुनरायान्महातपाः २२ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनंदन न्यवे
दयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा २३ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः य
ज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि २४

मितिसूचितं अकृतप्रायश्चित्तानां महापातकिनामौर्ध्वदेहिकायोग्यानां गंगाजलस्पर्शपूर्वं लानो विनाप्रायश्चित्तांतरं त
त्कालेप्यवसकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितं २० अश्वं स्वहोतानि गच्छ निर्वर्तयितं समापितं २१।२२ वृत्तं पितृव्या

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इष्टयज्ञइतिवह्नीदि: २५ आगमेष्यमावागमेतिश्रुयंउपायविषयंनाधगच्छतेतितदर्थः २९ इतिचत्वारिंशःसर्गः ४०
कालधर्मंगतस्तु:प्रकृतीजनाः धर्मात्मवर्गाः दीर्घःछांदसः रोचयामासुःसाधमाममताद्देवपैवपञ्छेन १ दिलीपे
स्वपुत्रंरगामकीर्तिमानिष्टयज्ञोमहीपतिः गंगायाश्चागमेराजानिश्चयंनाध्यगच्छत २ ५
अप्राप्यनिश्चयंराजाकालेनमहतामहान् त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वादिवंगतः २९
इत्यार्षेचत्वारिंशः ४० कालधर्मंगतेरामसगरेप्रकृतीजनाः राजानंरोचयामासुरंशुमं
तंसुधार्मिकं १ सराजासुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन तस्यपुत्रोमहानासीद्दिलीपइति
विश्रुतः २ तस्मैराज्यंसमादिश्यदिलीपेरघुनंदन हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेसुदारु
णं ३ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रंवर्षाणिसुमहायशाः तपोवनगतोराजास्वर्गंलेभेतपो
धनः ४ दिलीपस्तुमहातेजाःश्रुत्वापैतामहंवधं दुःखोपहतयाबुद्ध्यानिश्चयंनाध्य
गच्छत ५ कथंगंगावतरणंकथंतेषांजलक्रिया तारयेयंकथंचैतानितिचिंतापरोभ
दीलीपायतनपक्षेपेपितरगतयेगंगायाम्भूलोकावतारणायेतिशेषः १४ पैतामहंवधंपितामहानांसागराणामपरसं

ॐ॰ रावा॰ वाटी॰ १२२ 245

धर्मेण विदितेनेति धर्मेण प्रसिद्ध इत्यर्थः ७ अकारयत कृतवान् ८ व्याधिना पितॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन तद्दिली
पवंश्यजो रघुपुत्रको दिलीपः कालिदासोक्तोऽन्य एवेति बोध्यं ९। सर्वाः प्रजा इत्यस्य मेत्रिष्वाधायेत्यन्तेनान्वयः ॥

तस्य चिंतयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ७ दि
लीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ८ अ
गत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ९ इं
द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः १० भगीर
थस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनंदन अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः सर्वाः प्रजाः ॥ मंत्रि
ष्वाधाय तद्राज्यं गंगावतरणे रतः तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनंदन ११ ऊर्ध्वबाहुः
पंचतपा मासाहारो जितेंद्रियः तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः १२ अतीतानि

प्रजाः सदा राज्यं च मंत्रिष्वाधाय गंगावतरणोत्सुकस्तपश्चातिष्ठत् गोकर्णो हिमवत्सादविशेषः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषो वा ११
पंचतपाः पंचाग्निमध्ये तपो यस्य स महाराजः मासे गते आहारो यस्य वर्षसहस्राण्यतीतानीत्यन्वयः १२ तस्य राज्ञः सुप्रीत इत्यन्व

रा॰ १२ १२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तपसा वेति चस्त्वर्थे १२ यद्यस्मीत्यादि असंदिग्धेऽसंदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणं स्युरितिवत् सलिलस्पर्शमात्रेण स्वर्गि
तिसाध्यं तत्सलिलं १३ अमीषामिक्ष्वाकूणां सलिलप्राप्तिं दर्शयति गङ्गाया इति एषां भस्मनि गङ्गायाः सलिलेनाक्लिन्ने सलि
ले तेऽसंततेऽसत्त्वं यथा भवति तथा स्वर्गं गच्छेयुर्नाम प्रेत्यर्थः १४ इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मम संततिर्देया यथा

246

ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् १५
भगीरथ महाराज प्रीतस्तेऽहं जनाधिप तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत १६ तमुवाच
महातेजाः सर्वलोकपितामहं भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः १७ यदि मे
भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलं सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयाः १८ गङ्गायाः
सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनां स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः १९ देव या
चे ह संतत्यै नावसीदेत्कुलं च नः इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः २०

संततेः इति चतुर्थ्यर्थे प्रथमार्थे षष्ठ परो वरः द्वितीयवरस्त्वर्थः परेत्य संततेऽत्र दर्शनः कुलं नावसीदेदिति नः कुलं नावसीदेत् वस्या चेम यावेम
कुलेऽसंततिः कोऽपि माभूदित्यर्थः उपसंहरति इक्ष्वाकूणामिति तत्कुले जातस्य एष एव परो वरोऽस्तु नान्योऽधिक इतीयवरो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रा॰
बा॰टी॰
१२४

247

मनोरथः तावकः इति शेषः २१ स्वसमीपे स्थितत्वादियमिति निर्देशः २१ हरनियोगे हेतुमाह गंगायाः इति तां गंगां २४ गंगामाभाष्य राजानं यथाकालमनुग्रहाण मनुज्ञाप्य देवो राजानं नैः मरुद्गणैः कर्मदेवैः २५ इति वालकांडे सर्गः ४२ देवदेवे ब्रह्मणि राजा

उक्त्वा वाक्यं ततो राजानं सर्वलोकपितामहः प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षरां २१
मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन २२ इयं हैमवती ज्येष्ठा गंगा हिमवतः सुता तां वै धारयितुं राजन् हरस्तत्र नियुज्यतां २३ गंगायाः पतनं राजन् पृथिवी न सहिष्यते तां वै धारयितुं राजन् नान्यं पश्यामि शूलिनः २४ तमेवमुक्त्वा राजानं गंगां चाभाष्य लोककृत् जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः २५ इत्यार्षे सर्गः ४२
देवदेवे गते तस्मिन् सोंगुष्ठाग्रनिपीडितां कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासत १ अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् २ प्रीतस्तेहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ३

नामपि देवानां देवे ब्रह्मणि गते अंगुष्ठाग्रेण निपीडितां तां समुपासते स्माप्रथमवचनं समुपास्ते त्यर्थः उमापतिमिति शेषः १२ ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदामासीतोतिरीश्वरेणाधारणांगीकारे हृतेगर्वादित्यर्थः ४ शिवेशोभनेताहृशरूपकथणेहेतुमाह अचिंतयदित्यादि ५
तस्यावलेपनमितिसंधिरार्षः अवलेपनेखस्यापिस्रोतसाअभिभवनचिंतारूपगर्वे ६ तिरोभावयितुंजटामंडलेतिरोधा

ततोहैमवतीज्येष्ठासर्वलोकनमस्कृता तदासातिमहद्रूपंकृत्वावेगंवदुःसहं ४ आ
काशादपतद्गामपिशिवेशिवशिरस्युत अचिंतयच्चसादेवीगंगापरमदुर्धरा ५ विशाम्य
हंहिपातालंस्रोतसागृह्यशंकरं तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धस्तुभगवान्हरः ६ तिरोभाव
यितुंबुद्धिंचक्रेत्रिनयनस्तदा सातस्मिन्पतितापुण्यापुण्येरुद्रस्यमूर्धनि ७ हिमव
त्प्रतिमेरामजटामंडलगह्वरे साकथंचिन्महींगंतुंनाशक्नोद्यत्नमास्थिता ८

तअभिभूतांकर्तुं ७ जटामंडलेनगह्वरेदुःप्रवेशोनिर्गमेयत्नमास्थितापिमहींगंतुंनाशक्नोदित्यन्वयः ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· 2.49
रा·बा·
टी·
१२५

नैवेति जटामंडले भ्रांता भ्राजमाना गतापि वर्षं ततः तत्प्रांतभागतोऽपि निर्गमनं न लेभे प्रांतभागेऽपि तत्र एव भ्रमसमाप्त्या
भगवतोऽत्यादनान् यद्यपि त्रिलोकीं व मायया भोगाजलरूपमिति पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धं तस्य वाहं ममेवेत्यभिमानहा
न स्यायमहंकारः शिवस्य च तादृशस्य न पराभवाहंकारो ऽतः तं न व्यवितस्तथ्यातादृशा गंगाया प्रांतभागे मध्य एव भ्रमो
ऽयं संततमनुवितः अत एवोक्तं मत्स्य च परमात्मा शिवो ह्यप्रमत्तस्मादस्मा च जाह्नवी इति यः सेवते गंगा न समोऽस्य सभा

नैवसा निर्गमं लेभे जटामंडलमंततः तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ९ तामपश्यत्
पुनस्तत्र तपः परमममास्थितः सतेन तोषितश्चासीदत्यंतं रघुनंदन १० विससर्ज ततो गंगां
हरो बिंदुसरः प्रति तस्यां विसृज्यमानायां सप्तस्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ह्लादिनी पावनी चैव
नलिनी च तथैव च तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गंगाः शिवजलाः शुभाः १२

जनमिति तथापि लीलामात्रत्वाददोषः शिवविष्णोः परस्परमुपास्योपासकभाववदिति बोध्यं तर्हि किं कृतवती तत्राह त
त्रैवेति अबभ्रमत् भ्रांताभूत् अत्राषत्वात्तदन्तेन ९ अथ तां जटाटवी निरोहितां गंगां भगीरथः अपश्यत् पुनस्तत्र तस्या
निविषये परमुद्दिश्य परमं तपश्चास्थितः स हरः तेन तपसा १० ततस्तुष्टः स न हरः बिंदुसरः प्रति हिमवतः स्थितं त्रलमिति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतेन भगीरथतपोहेतुकं त्रिपथगमनमुक्तं अथ चरितप्रश्नोत्तरमाह भगीरथोपीति १४ अनुव्रजाद्दिमडभावृष्ठा
र्थः १५ तोत्रयाह्रु पुरस्कृत मिमत्र देतुर्गगनादित्यादिनाडक्तः शिंशुमारः कच्छाकारो जलचरविशेषः १६० गगनाङ्गा

250 सवदत्तश्चैव सीता च सिंधुश्चैव महानदी तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु दिशं शुभाः १६ स
प्तमी चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यंदनमास्थितः १४ प्रा
यादग्रे महातेजा गंगा तं चाप्यनुव्रजत गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमागता १५ प्रसर्प
त जलं तत्र तीव्रशब्द पुरस्कृतं मत्स्यकच्छपसंघैश्च शिंशुमारगणैस्तथा १६ पतद्भिः पा
तितैश्चैव व्यरोचत वसुंधरा ततो देवर्षिगंधर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा १७ व्यलोकयंत ते त
त्र गगनाद्गां गतां तदा विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा १८ पारिप्लवगताश्चापि देव
तास्तत्र विष्ठिताः तदद्भुततमं लोके गंगावतरमुत्तमं १९ दिदृक्षवो देवगणाः समीयुर
मितौजसः संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा २० शतादित्यमिवाभाति गगनं गतमनोघद
गता रुद्रजटाकाशानुवामिनर्थः विमानैर्निसादेश्वरनरति पापः १८ परिप्लवगताः धर्मसामोद्यर्थरसेके पारिप्लवो यान
भेदः शिबिकादिरूपः शिबिकादियानस्याद्यर्थं समेदेवगणाश्चादयः संपतद्भिः आगच्छद्भिः २० तन्मूलिकामपमामाहरप

५

नारसिंहवि २१

उ॰ 251 विद्विमैः निरस्तैः विद्युद्भिहं ७ लिंगोपिपतत्सामाणा तत्सलिलोत्पीडैः फेनैः सहस्रधा कणं वाष्पाद्युपादितः आकाश
रावा॰ मभवत्प्रामामितिशेषः २२ शारदाभ्रैरिव हंससंप्लवैर्हंससमूहैः संकीर्णंगगनं अभवदिति पूर्वेणान्वयः आपनविस्ट
वाटी॰ तम्बाहं २३ विनतं अमार्धदेशे संकुचितं तदुद्भूतं याचाणाण्ड्रियोगात् २४ मुहूर्तादिति ऊर्ध्वपथगमन सलिलपरंपरातो

१२९ विद्युद्भिरिव विद्विष्टैराकाशमभवत्तदा पांडुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२
शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतं २३ विन
तं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः २४ मु
हूर्तादूर्ध्वपथगं नाम पपात वसुधां पुनः तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः २५ व्य
रोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषं तत्रर्षिगणगंधर्वा वसुधातलवासिनः २६
भवांगपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् २७

निमित्तं शंकरशिरसि भ्रष्टं २५ निर्मलं नैर्मल्येपातकक्षयेण हेतुः गतकल्मषं स्वजलस्पर्शवतां प्राणिनां नाशितपापं
२६ भवांगेति वयीयस्पृशुः स्पृशुः न केवलं पापसंहारमात्रं गंगायाः कृत्यं अपितु उपलोकप्रापणमपीत्याह
पापादित्यादि गगनात्तु वसुधातलात् २७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

252

गतकल्मषाः मुक्तशापाः अनेनब्रह्मशापपरिहारोपि गंगास्नानफलमिति हृतपापानां तज्जलस्पर्शेन तत्पापनाशः पूर्वकं स्वर्गप्राप्तिः कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेतिबोध्यं २८ मुदितः दर्शनमात्रेण मुमुदे स्नानपानादिना २९ २२ भगीरथरथानुगाः सुतो

कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः पुनराकाशमाविश्य स्वान् लोकान् प्रतिपेदिरे मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता कृताभिषेको गंगायां बभूव गतकल्मषः भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यंदनमास्थितः २० प्रायादग्रे महाराजस्तं गंगा पृष्ठतोन्वगात् देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः २१ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः सर्पाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः २२ गंगामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये यतो भगीरथो राजा ततो गंगा यशस्विनी २३ जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः २४ गंगा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च

गंगामन्वगमन्नित्यन्वयः यतः येन कर्मणा २३ अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगंगापानेनाद्भुताभिप्रायमेतत् २४ तस्यावलेपनं तस्याश्च अवलेपनेन गर्वमित्यर्थः २५ अपिवान् अगस्त्यः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

253

ॐ गंगा वा टी १२०

सृजयंतित्सोत्रादिनेतिशेषः अनुनयंतीतिपाठेशैलराजदुहितुः कथममदुहितृत्वमितिविमतिवारणायगंगानुनयः १०
तुष्टः गंगायाः वैरदुहितृत्वमापणात् तस्मात्तयतः पीतोपुनरसृजत् तस्मादित्यर्थः ३८ सागरंसागरस्वनत्वातं संप्रा
सातत्पूरणायेतिशेषः द्वारंवतं तस्यागमस्यनयानोत्तरमितिसत्यवत्सकृटे ३९ तस्यकर्मणः सिद्ध्यर्थंभगीरथस्यस्वंवशो

सृजयंतिमहात्मानंजह्नुंपुरुषसत्तमं गंगांचापिनयंतिस्मदुहितृत्वेमहात्मनः ३८
ततस्तुष्टोमहातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः तस्माज्जह्नुसुतागंगाप्रोच्यतेजाह्नवी
तिच ३९ जगामचपुनर्गंगाभगीरथरथानुगाः सागरंचापिसंप्राप्तासरिच्छ्रेष्ठातदा
रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थंतस्यकर्मणः भगीरथोपिराजर्षिर्गंगामादाययत्नतः ४१
पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः अथतद्भस्मनांराशिंगंगासलिलमुत्तम ४२
प्लावयत्पूतपाप्मानः स्वर्गंप्राप्तारघूत्तम ४२ इत्यार्षेसर्गः ४२ सगत्वासागरंराजागंगयानु

द्धारकर्मणः यत्नतः प्रायत्नयत्नैः ४० भस्मसात्कृतान्कपिलकोपाग्निनाभस्मभावंप्राप्तान् ४१ प्लावयेत्सेचयतिस्म पूत
पापत्वंयापाप्मानः ४२ इतिश्रीचत्वारिंशः सर्गः ४३ उक्तमेवविस्तरेणाह सगरेतिभस्मसात्कृताः कार्त्स्न्येनभस्मकृताः १२०

254 तारिताः प्रेतत्वात् देववत् स्वर्गप्राप्तास्य अनेन प्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गप्राप्ती भस्मनोपि गंगांभःस्पर्शस्य फलं किमुतास्थिपुञ्जादेरि
त्युक्तं १ यावत्सागरस्य जलं स्थास्यति तावत् दिवि स्थास्यंतीत्यर्थः तन्निमित्तमपि तया गंगया यावत् एवात्र सागरस्य पूरणं
मिति भावः ४ त्वत्कृतेन नाम्ना दिक्श्रुतत्वमेव दर्शयति गंगेत्यादि त्रिपथगेति नाम्नोऽर्थः तं दर्शयति त्रीनित्यादि अनेन क

भस्मन्येषां तु निर्दग्धां गंगायाः सलिलेन वै॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् २
तारितास्ते नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत्॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ३ सा
गरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यंति देववत् ४
इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गंगा भविष्यति॥ त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ५
गंगा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च॥ त्रीन्पथो भावयंतीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता ६
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप॥ कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ७

र्यंतं गंगा त्रिपथगेत्युत्तरं संहृतं ८ कुरुष्वेति गंगाजलसेकः स्नानप्रायश्चित्तत्वात् सलिलदानयोग्यतायं संबंधः प्रतिज्ञां
गंगासलिलदानेन सागरात्मजानां स्वर्गे स्वेवं नृपांगत्वमुपादिष्टोऽपवर्जय समापय इत्यर्थः ७

255 पूर्वकेन सगरेण प्रपौत्रः गंगालाभं नृप पूर्वकेनेति कर्मण्येन पुषेव कृत्स्नो योत्पते ८ गंगां नेतुं भूलोकं प्रापयितुं प्रार्थ
यता प्रतिज्ञा न समुपवर्जिता तत्फलपर्यवसायिनी कृता ९ मत्तुल्येति बलत्वेत्यर्थः १० गंगां नेतुं प्रार्थयता तातेन गंगां नेतुं
न शकितेत्यर्थः यद्वा गंगामानेतुं न शकिता न विचारिता प्रतिज्ञेति शेषः चिंताविषयमपि प्रापितेत्यर्थः इति तत्प्राध

पूर्वकेन हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा प्रार्थिता गंगां प्रार्थयता नेह प्राप्तो मनोरथः ८ त
थैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसा गंगां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ९
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च १० दिले
पेन महाभाग तव पित्रातितेजसा पुनर्न शकिता नेतुं गंगां प्रार्थयतानघ ११ तच्च गंगा
वतरणं त्वया कृतमरिंदम अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् १३ सा त्वया समति
क्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ प्राप्तोसि परमे लोके यशः परमसंमतम् १२

यतेति पदस्वरसविरोधाश्चिंत्यं ११ समतिक्रान्ता निस्तीर्णा परमं संमतं परममुत्कृष्टं च तत्संमतं सर्वलोकसंमतमि
त्यर्थः १२ धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्तिस्थानं महत्त्वं ब्रह्मलोक रूप १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथास्याब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह स्नावयस्वेति आत्मानं स्वदेहं सदोचिते सिंहकर्कटमध्येपि स्नानाविध्यवहारोचिते
भूप्रवहनदीनामेव तत्काले भौमत्वमूलरजः संबंधात् स्नानाद्यनर्हत्वं पुण्यफल इति मत्वर्थीयाजंतो व्रतुर्वो दिवो अनेन
स्नानमात्रेण गंगा ब्रह्मलोकप्रापिका भवतीति सूचितं १४ सागराणां गंगास्नानात् प्रायश्चित्ततत्त्वसंदेहाय नु तयैव गंगाजलसंबंध

256

स्नावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते । सलिले पुरुषश्रेष्ठ पुण्यफलो भव १४ पि
तामहानां सर्वेषां कृत्वा सलिलक्रियां । स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामि स्वलोकं गम्यतां नृप १५
इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः । यथागतं तथा गच्छद्देवलोकं महायशाः १६
भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमं । यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः १७
कृतोदकः शुचीराजा स्वपुरं प्रविवेश ह । समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह १८

सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनाय वक्तृत्वरस्तेषां सलिलं कार्यमित्याह पितामहानामित्यादि इदं लोकं ब्रह्मलोकं गम्यतां कृ
तोदकक्रियेणास्वपुरमिति शेषः अयं नियोगो राजधर्मपरिपालनाय १५ यथागतमिति च्छेदः देवलोकं ब्रह्मलोकं १६
यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण यथान्यायं कल्पक्रमेण उक्तमुत्तमलोकप्रापकं १७ कृतोदक इति अस्मेषामपीति शेषः १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

257

नष्टशोकः नष्टह्रियो जगाशोकः विगतज्वरः कथमस्मत्पालनं भविष्यतीति विगतचिंतः १९ उपसंहरति एषइति स्वस्तिभद्रयोः न
त्वीमास्वसृत्वनार्थिग्रहणं २० आख्यानश्रवणफलमाह धन्यमित्यादि २१ इत्यार्षेरामायणेचतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ अ

प्रमुमोदचलोकस्तंनृपमासाद्यराघव नष्टशोकःसमृद्धार्थोबभूवविगतज्वरः १९ ए
षतेरामगंगायाविस्तरेभिहितामया स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेसंध्याकालोतिवर्तते २० ध
न्यंयशस्यमायुष्यंपुत्र्यंस्वर्ग्यमथापिच यःश्रावयतिविप्रेषुक्षत्रियेष्वितरेषुच २१ प्री
यंतेपितरस्तस्यप्रीयंतेदेवतानिच इदमाख्यानमायुष्यंगंगावतरणंशुभं २२ यःशृणो
तिचकाकुत्स्थसर्वान्कामानवाप्नुयात् सर्वेपापाःप्रणश्यंतिआयुःकीर्तिश्चवर्धते २३
इत्यार्षेरामायणेवालकांडेचत्वारिंशः ४४ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः वि
स्मयंपरमंगत्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत् अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया गंगाव
तरणंपुण्यंसागरस्यापिपूरणम् २

ब्रवीत् राज्यंतेइतिशेषः १ पूरणंगंगयेतिशेषः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इमां तव कथां त्वदुक्तां कथां चिंतयतो मम रात्रिः क्षणभूतेव संवृत्ता अतीता एवमाश्चर्यभूता त्वदुक्ता गंगाकथेति भा
वः १ विश्वामित्रेति संबोधनं उक्तस्यैवार्थस्य आदरातिशयबोधनाय पुनरुपादानं ४ भगवतीगंगाकथाश्रवणात्पुण्या

258

क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परंतप इमां चिंतयतः सर्वां निखिलेन कथां तव १ त
स्यास्तु शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह जगाम चिंतयानस्य विश्वामित्र कथां शुभां ४ त
तः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनं उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ५ गता
भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतं तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीं ६ नौरेषा
हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणां भगवंतमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ७ तस्य त
द्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः संतारं कारयामास सर्षिसंघस्य कौशिकः ८ उत्तरं ती
रमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः गंगाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीं ९ ततो मुनिव
रस्तूर्णं जगाम सहराघवः विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा १० अथ रामो महाप्राज्ञो

त्वास्तीर्णा सुखं शुभं आस्तीर्णं यस्यां सा नौ त्वरितमागता भवतस्तव सेवार्थमित्याशयः ७ कारयामास नाविकैरिति शेषः
संपूज्य ऋषिगणं ततो वस्यामि इति शेषः ९ विशालां जगाम पूर्वं दृष्टामिति शेषः १० विशालापप्रच्छ विशालां विषये

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. रामा. बालो. १३.

259 विस्मालायां संप्रतिवर्ततइतिशेषः १२ विशालायां पुरातनमितिपाठः पुरातनं नत्वधुनानिर्मितं प्राक्तनं वृत्तांतं विशालस्येतिपा
ठेतत्रनगरीनिर्माता राजा विशालो नाम यद्वा विशालस्य विशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः १३ शक्रस्य कथां विशालावै
भवप्रतिपादकां कथयतः सकाशात् मया श्रुतां अस्मिन्देशे विशालानगर्यधिष्ठानदेशे यद्वृत्तं पुरातनं तद्विषयां तत्वेन

कतमोराजवंशोयं विशालायां महामुने श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे १२ तस्यत
द्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुंगवः आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनं १३ श्रूयतां राम
शक्रस्य कथां कथयतः श्रुतां अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्वेन राघव १४ पूर्वं कृतयुगे रा
म दितेः पुत्रा महाबलाः अदितेश्च महाभागा वीर्यवंतः सुधार्मिकाः १५ ततस्तेषां नरव्या
घ्र बुद्धिरासीन्महात्मनां अमरा विजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः १६ तेषां चिंतयतां
तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चितां क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै १७ ततो निश्चित्य मथ
नं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिं मंथानं मंदरं कृत्वा मम

स्यएवेतियोजना १४ सुधार्मिका इत्यादि पुत्रविशेषणं आ
सन्नितिशेषः १५ अमराः मराः मरणं रहिताः विजराः जराः रहिताः निरामयाः नीरोगाः १६ रसं अमृतरूपं रसायनं १७ योक्त्रं मथ

१३

योऽक्रूसर्पः मथनरज्जुभूतः सर्पः वमंतन इति तिं उग्रमार्गं प्रतिशापितं विषं १९ उत्पपातेति ततस्तस्मादि शिलादशनादित्यर्थः दष्टशि
लाखंडात् एवं महाविषं द्रूपं भूत्वा उत्पपात २० प्रभुर्महादेवः ततः महादेव शङ्करभावानेनतदं २२ स्मितं कृत्वा छलेन विषदानात्

260

अथ वर्षसहस्रेण योऽक्रूसर्पशिरांसि च वमंतोऽतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः १९ उत्पपाता
ग्निसंकाशं हालाहलमहाविषं तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानवं २० अथ देवा महादेवं शं
करं शरणार्थिनः जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः २१ एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदे
वेश्वरः प्रभुः प्रादुरासीत्ततो देवांस्त्वव्रवक्रथयो हरिः २२ उवाचैनं स्मितं कृत्वा तदं शूलधरं ह
रिः देवैस्तैर्मथ्यमाने तु यत्सर्वं समुपस्थितं २३ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रतो हि यत् अ
ग्रपूजामिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो २४ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तेषां तत्रैव तिष्ठतां देवता
नामयं हृष्टा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः २५ हालाहलं विषं घोरं संजग्राहामृतोपमं देवा

स्मित २६ यत् यतो भगवान् सुराणामग्रतः तेषां मध्ये श्रेष्ठस्तस्मात् सर्वः २४ सर्वश्रेष्ठः विष्णुः २५ अमृतोपमेय यथा भवति तथा
संजग्राह अन्वयः सर्वदेवेषु मथनसहायतया स्थितेष्वपि विषयातानंतरं तमीड्यातामस्मत्का जगामामृत ऊरुमिति शेषः २९

वामनपु॰ ५९

ॐ
गावा
वाटी
१३१

261

मंथानः पर्वतोत्तमः मंदरः २७ कामठं काच्छपं २९ विशेषे स्थितवान् जलाशाय इत्यादौ स्थितमर्थं स्पष्टो निर्दर्शनात् ३० ममंथ पुरुषोत्तमः अनेनाक्षिवैचित्र्यं प्रकटीकृतं ३१ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः अप्सरा इत्यार्षं उदतिष्ठन्निरत्नकर्षः ३२ अप्सरी

ततो देवासुराः सर्वे ममंथुरजुनंदन प्रविवेशाथ पातालं मंथानः पर्वतोत्तमः २७ ततो
देवाः सगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदन त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसां २८ पाल
यस्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः २९
पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः दे
वानां मध्यतः स्थित्वा ममंथ पुरुषोत्तमः अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ३० उदति
ष्ठत्सुधर्मात्मा सदंडः सकमंडलुः अथ धन्वंतरिर्नाम अप्सरास्तु सुवर्चसः ३१ अप्सु निर्म
थनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ३२ षष्टिः कोट्यो
भवंस्तासामप्सराणां सुवर्चसां असंख्येयास्तु काकुत्स्थ

दीरूपास्तु तस्मात्क्षीरोदमाः भवन्तादित्यर्थः ३३
षष्टिः कोट्यः षष्टिकोटिसंख्याः प्रधानाप्सरसाम भवन् अपरिमितपरिचारिकोपेताः षष्टिकोट्यप्सरसो जाता इत्यर्थः ३४ १३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ताः उक्ताप्सरसः न प्रतिगृह्णांति स्मैवेमाः नास्मस्येति नांगीकुर्वंति सर्वे देवा दानवाश्चेत्यर्थः तासां विशिष्य यस्य निष्ठ
यैवं समुग्याकारतया स्थितत्वात् तासां विशिष्य प्रतिग्रहाभावाः अत एव तासां साधारण्यं २५ वारुणीसुरापि देवतापरिग्रहे
केनचित् दासाधारण्येन नांगीकारे २६ अदितिसुत नांगीकारे हेतुरनिंदितामिति निषीयशास्त्रतमानुषविषयशास्त्रे देवता

262

न तास्सप्रतिगृह्णान्ति सर्वे ते देवदानवाः अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः २५
वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनंदन उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहं २६ दिते :
पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजां अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिंदितां २७ असुरास्ते
न दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन् वारुणीग्रहणात् सुराः २८ उच्चैः
श्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभं उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमं ३० एकताम
गमन् सर्वे असुरा राक्षसैः सह युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनं ३१

नामधिकारात् २७ असुराः सुरापरिग्रहराहित्यात् सुराः सुरापरिग्रहसत्त्वात् २८ २९ तस्यामृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तं ३०
कलहप्रसंगेन तां असुरा राक्षसैः सह एकतां अगमन् बलसिद्ध्यर्थमिति शेषः वीरेति संबुद्धिः परमिति क्वचित्पाठः ३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ.
रावा.
बाटी.
१३२

263

सर्वैपरस्परमहाहारिणादेवासुरात्मकंद्वयंगतंद्वयमायंगतंतेनतदादैत्याराद्मसैरैकत्वेनवलवतात्माहृंविनितिवुद्दामोहिनी
कामसमोहजनेनीमायोमायान्तेभ्रास्यायन्तृणीशीघ्रंभ्रमृतमहरत ४२ गताभिमुखवमितिसंधिराषः येन्दराभ्रमृता
वामायामृतांगृहीतामृतंविसृंभ्रमृतजिहृत्वयाभ्रभिमुखंगता:सभा:तेसर्वेमृत्युंतराम्यानेनविसुनाविसुनायुद्धे
यिष्टा: ४३ दितेपुत्रानन्निजघ्निरेधार्मिकत्वात्विष्णन्युग्रहाच्चतेदैयादित्ययो:सुरासुरवर्गयो: ४४ तुम्याद्येराज्य

यदात्वयंगतंसर्वंतदाविसुर्महावल: अमृतंसोहरन्नारींमायामास्थायमोहिनी ४२ येगता
भिमुखंविसुमव्ययंपुरुषोत्तमं संपिष्टास्तेनतदायुद्धेविसुनाप्रभविसुना ४३ अदितेर्वा
त्मजावीरादिते:पुत्रान्निजघ्निरे अस्मिन्घोरेमहायुद्धेदैतेयादित्ययोर्भृशं ४४ निहत्यदि
तिपुत्रांस्तुराज्यंप्राप्यपुरंदर: शशासमुदितोलोकान्सर्षिसंघान्सचारणान् ४५ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेपंचचत्वारिंशः सर्गः ४५

मिस्मनंतरंयोज्य: राज्यमस्तंवशाप्येत्यर्थः ४५ अश्रमसंपुरमितोजस्
इतिश्लोकानांनंतरंअथवर्षैत्यादियात्रुर्वेदमयः अमानित्यंतत्रयोदशश्लोका:प्रक्षिप्ताइतिवदंत: अमृतप्रधानवाङ्कशिरश्छे
दायवर्णनवतहालाहलोमस्यायवर्णनमितितदाशयः इतिश्रीरामायणेवाल्मीकीयटीकायांपंचचत्वारिंशःसर्गः ४५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किं तत्रास्य ग्राह हतेष्विमादि मारीचं मरीचेरपत्यं १ दीर्घेण तपसा अर्जितं २ ईश्वरं त्रैलोक्यनाथं ईदृशमिति पाठान्तरं तेषु
शामित्यस्यैव विवरणं शक्रहन्तारमिति ३४ शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तिं यावदिति शेषः ५ पूर्णे वर्षसहस्रे त्विति जनयिष्यसीत्यनेनान्व

264

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता मारीचं कश्यपं नाम भर्तारमिदमब्रवीत् १ हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महात्मभिः शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितं २ साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ३ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ४ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ५ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि पुत्रं त्रैलोक्यहन्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ६ एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना सममार्जत तामालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा तपसे ययौ ७ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता कुशप्लवं समासाद्य त

यः शुचिर्यदि भविष्यसीति वत्सरसहस्रमपीति शेषः त्रैलोक्यं हन्तारं तदपि शक्रहन्तारं ६ पाणिना सं समार्जत आहृष्ण
प्रवृत्तिवंशदेव पापत्याय्यमिति शेषः अथ तामालभ्य स्पृष्ट्वा स्वस्ति गर्भभद्रं तवास्त्विति उक्त्वा स कश्यपः तपसे ययावि

बा० का० ४८

उ॰
रा॰
वा॰ टी॰
१३३

265

गुणसंपदाश्रुश्रूषोयैयोगिगुणसंपन्न ४ तामेवगुणसंपदमाह अग्निमित्यादि १० अत्रनाह्नातसंवाहवादिसर्वेषुकालेषुत
स्याग्रसुवितप्रतेत्वर्थेतिभावः ननुतहंतत्रत्रप्रेतोर्दितेः कथंतस्यविधर्यागीकारइतिवेत् देवमायंथैवेतिग्रहणम् ११ दशेनि

नपक्षस्यादिक्रूर्वेमापरिचर्योवकाशह सहस्रान्तेनरश्रेष्ठपरयागुणसंपदा ४ अग्निंक्र
णान्काष्टमयःफलमूलंतथैवच त्यवेदयत्सहस्रान्तोयदन्यदपिकांक्षितं १० मात्रसंवाह
नैश्चैवश्रमापनयनैस्तथा शक्रःसर्वेषुकालेषुदितिंपरिचचारह ११ पूर्णेवर्षसहस्रेसादशो
नेरघुनंदन दितिःपरमसंहृष्टासहस्राक्षमथाब्रवीत् १२ तपश्चरंत्यावर्षाणिदशवीर्यवतांव
र अवशिष्टानिभद्रंतेभ्रातरंद्रक्ष्यसेततः १३ यमहंत्वत्कृतेपुत्रतमाधास्येजयोत्सुकम् त्रैलो
क्यविजयंपुत्रसहभोक्ष्यसिविज्वरः १४ याचितेनसुरश्रेष्ठपित्रातवमहात्मना वरोवर्षसह
स्रान्तेममदत्तःसुतंप्रति १५

दशाभिस्तने १२।१३ हेपुत्रयंपुत्रंअहंत्वत्कृतेतत्राशार्थ्यायाचितवती ततवजयो
त्सुक श्राधास्येविगतंवैरं भवत्स्वेनरूपंत्वमेवकरिष्येतत्सदयः त्रैलोक्यविजयंभ्रात्रकृतं सतेनभ्रात्रासह १४ १५ १३३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिने स्वर्ये स्तूर्यै मध्ये ग्रामो सति शय्यायां शीर्षस्थाने पादो हृत्वादिति: निद्रया ग्रपत्ता गद्गदीते त्यर्थः अनेन दिवास्वापत्र पापेन शय्याय दस्थाने मस्तक रणेन चाशुचित्वं सूचितं केचित्तु उपविष्टायां यव प्रहृत्तयां पादयर्येन शिरः संबंधेन शीर्षपा दसंबंधः तेन ब्राह्मणस्य म्हृदस्पर्शो रवशिरसः पादस्पर्शो त्र मशुचित्वं सूचितं त्तपलिस्थितायाः शय्या संबंधा वेन प्रज्वाल्या याग्रयुक्तवादित्याहुः परे तु भूशयने पि दक्षिण पूर्वदिशोः शिरस्थापनयोग्यतायाः स्मृति एकेः न द्वेपरीत्येन शयनस्था

266

इत्युक्ता च दिति स्तत्र ग्रामे मध्यं दिने स्वापे निद्रया प त्तादेवी पादौ हत्वाथ शीर्षतः ७६ हृ ष्ट्रातमस्तु विशङ्कः पादयोः कृतमूर्धजा शिरः स्थाने हृतो पादौ जहासमम्मो दव ७७ तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरन्दरः गर्भं च सप्तधा तमविच्छेद परमात्मवान् ७८

शुचित्वं सूचकत्वमस्त्येवेत्याहुः ७६ पादयोः तच्छायनदेशे कृतमूर्धजा मूर्धजसंबंधे मूर्धसंबंधो पि जातपवाशुचिं तथा शिरः स्थाने तथा पादौ हृत्वा वस्ता मस्तु विहृष्टत्यर्थः अत्रैके नैवोभयत्रा मे उभयो पादानं स्पष्टार्थे वस्त्र तो वक्षपादयावा शयने परस्परस्थानत्वमन्यथा भावे तथा स्वस्तुचित्व प्रतिपादनायो भयो पादानमिति वाध्ये स्व मो दशा मव्छिद्र वादिति भा वः मोदवशादेव जहासेव ७७ शरीरविवरं योनिविवरं आत्मवान् सावधानः ७८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. रावा- बाटी. १३४ - 267

शतपर्वणा शतकोटिना प्रबुध्यत भिद्यमानगर्भस्य रोदनशब्देनेत्यर्थः १९ नहंतव्यमितिविभागेपिप्राणवियोजनं माकुर्वि
त्यर्थः २१ तदंतरं छिद्रं ग्रहवेशकस्य ममहंतारं अंकुरच्छेदनमात्रेनाभिदं तन्मेअपराधकमेवत्वं तन्मर्हसि हंगित

विद्यमानस्ततोगर्भोवज्रेणशतपर्वणा रुरोदसुस्वरंतातततोदितिरबुध्यत १९ मारु
दोमारुदश्चेतिगर्भंशक्रोभ्यभाषत विभेदचमहातेजारुदंतमपिवासवः २० नहंतव्य
नहंतव्यमितिवद्दितिरब्रवीत् निष्पपातततःशक्रोमातुर्वचनगौरवात् २१ प्रांजलिर्वज्र
सहितोदितिंशक्रोभ्यभाषत अशुचिर्देविसुप्तासिपादयोःकृतमूर्धजा २२
तदंतरमहंलब्ध्वाशक्रहंतारमाहवे अभिदंसप्तधादेवितन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि २३ इत्यार्षेसर्गः ४ ८
सप्तधातुकृतेगर्भेदितिःपरमदुःखिता सहस्राक्षंदुराधर्षंवाक्यंसानुनयाब्रवीत् १ ममा
पराधाद्गर्भोयंसप्तधाशकलीकृतः नापराधोहिदेवेशतवात्रबलसूदन २

नीसुप्तास्त्वेतिशेषः २२ इतिश्रीरामायणेबालकांडेसर्गः ४८ सप्तधात्विति दुराधर्षं न्यायोपायेनजेतुमशक्यमित्याशयः
ममापराधात् अशुचित्वरूपात् २

१
१३४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ यत्त्वयाहृतं कर्म तत्त्वं वद मम च यथा प्रियं भवति तथा इच्छामि तत्प्रकारमाहुर्महत्तामिति सप्त
नां मरुतां वातस्थानविशेषाणां समष्टीनां वधीनाः स्थानपाला लोकरक्षिणो भवंत्वित्यन्वयः ३ तदर्थमेव हेतुत्रयं मारु
ता इति नाम्ना प्रसिद्धाः दिव्यरूपा मम पुत्राः ये इमे वातस्कंधा इति समप्रसिद्धाः ते भवंत्वित्यन्वयः ४ एक इति एको

प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये । मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवंतु ते ॥ ३ ॥ वात-
स्कंधा इमे सप्त चरंतु दिवि पुत्रक । मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकं
चरत्वेक इंद्रलोके तथापरः । दिव्यवायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशाः ॥ ५ ॥ चत्वारस्तु सु-
रश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् । संचरिष्यंति भद्रं ते कालेन हि ममात्मजाः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनैव नाम्ना
वै मारुता इति विश्रुताः । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ ७ ॥

णाम् इत्यर्थः प्रथमं सप्तधा विभक्तस्य पुनरेकशः सप्तधाकरणाभिप्रायेण सप्तवारांतरे सप्तसप्तकत्वात् इंद्राभिवि
भेदं च महतां तेजो मरुद्दंतमृषीत्यादिना ध्वनितं मा इति बोध्यं एवमग्रेपि त्रयाणां व्याख्येयं इंद्रलोकमिति प्रत्युरणा
दः दिव्यवायुः दिविस्थितः विद्धि भवत्वित्यर्थः ५ दिशः पूर्वादिमहादिशः ६ त्वत्कृतेन मारुद इति वचनप्रसृतेन ७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथोक्तंब्रह्मादिस्थानपालकत्वं ८ मातापुत्रौदितींद्रौ ९ वर्णितेंद्रचरितस्यप्रकृतत्वशेषत्वमाह एषइतिसपादइत्यन्वयः १०।११
वंशानुकीर्तनायादेवंभूतदेशेविशालोत्पत्तिप्रकारमाह इक्ष्वाकोस्त्विति ११ विशालेतिकृताआसीदित्यन्वयः १२ कतनोक्तवंशार

उवाचप्रांजलिर्वाक्यमितीदंवलसूदनः सर्वमेतद्यथोक्तंतेभविष्यतिनसंशयः ८ विचारिष्यं
तिभद्रंतेदेवरूपास्तवात्मजाः एवंतौनिश्चयंकृत्वामातापुत्रौतपोवने ९ जग्मतुस्त्रिदि
वंरामकृतार्थावितिनःश्रुतं एषदेशःसकाकुत्स्थमहेंद्राध्युषितःपुरा १० दितिंयत्रतपःसि
द्धामेवंपरिचचारसः इक्ष्वाकोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः ११ अलंबुसायामुत्पन्नोविशा
लइतिविश्रुतः तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता १२ विशालस्यसुतोरामहेमचं
द्रोमहावलः सुचंद्रइतिविख्यातोहेमचंद्रादनंतरः १३ सुचंद्रतनयोरामधूम्राश्वइतिवि
श्रुतः धूम्राश्वतनयश्चापिसृंजयःसमपद्यत १४ सृंजयस्यसुतःश्रीमान्सहदेवःप्रतापवा
न् कुशाश्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः १५ कुशाश्वस्यमहातेजाःसोमदत्तःप्रतापवान्
सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः १६

तिषश्लोकस्यान्वयमाह विशालस्येत्यादि १३ १४ १५ १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इमां पुरीं संप्राप्य वसतीमव्ययः १७ वैशालिकाः विशालानिवासे येषां ते इत्यर्थः सुतेन नरसमानन वंशेणा पमितित सविते १८
श्वः प्रभाते इहायेति १९ २० इत्यार्षे रामायणे बालकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ दृष्ट्वेति सुमतिं ताम विशालाराजा

270

तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमां आवसत्परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः १७ इक्ष्वा
कोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवंतः सुधार्मिकाः १८ इ
हाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयं श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि १९ सुमतिस्तु
महातेजा विश्वामित्रमुपागतं श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यगच्छन्महायशाः २० पूजां च परमां कृ
त्वा सोपाध्यायः सबांधवः प्रांजलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् २१ धन्योस्म्यनुगृ
हीतोस्मि यस्य मे विषयं मुने संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम २२ इत्यार्षे रामायणे स
प्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ दृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे कथांते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार म
हामुनिम् १

महामुनिं विश्वामित्रं कथांते विश्वामित्रेणाकथ्यमानकथांते १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गजसिंहगती गजवद्गीरमंदगती सिंहवदप्रतिहतगती यद्वा प्रभृतान्गजगती रामोः सगतिर्लक्ष्मणः तथा शार्दूलाह
तीरामो वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः २ पद्मपत्रविशालाक्षावित्यनेन माम्पसंपन्नचिता वीरधर्मसूचकावुक्तस्यादि ३ यदृच्छया
देववशासंपन्ननिमित्तविशेषेणायथाकथावित्सेवछयेमर्थोवादेवलोकातगांसंवंशामेषव्रतीणा भ्रमराविवस्थितौ

इमौ कुमारौ मे दृष्टौ देवतुल्यपराक्रमौ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ २ पद्मपत्रवि
शालाक्षौ विभ्राणौ धनुर्धरौ अस्थितावविवरूपाणा समुपस्थितयौवनौ ३ यदृच्छयेव वरांशा
मौ देवलोकादिवामरौ कथं पंपापिहप्राप्तौ किमर्थं कस्य वाम्नते ४ भूषयंताविमं देशं
चंद्रसूर्याविवांबरे परस्परेण सदृशौ प्रमाणेंगितचेष्टितैः ५ किमर्थं च नरश्रेष्टौ संप्राप्तौ
दुर्गमे पथि वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ६

किमर्थं किंवा प्रयोजनमुद्दिश्य कथं प्राप्तिसुकुमारचरणत्वात केनप्रकारेणपंपामिहप्राप्तौः कस्य वा सुतावितिशेषः ४
भूषयंतौ स्वतेजसेतिशेषः प्रमाणाणशरीरोन्नत्यादि इंगितं अंतराशयबोधकं चेष्टितं वचनगमनादि तैस्ताह शाहुरूपत्वात
रामावानपरस्परसदृशौ ५ आदरातिशयात पुनः पृच्छति किमर्थं चेत्यादि दुर्गमे कांतारसंचयात ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथावृत्तं न्यवेदयत् दशरथकुमारावस्मत्त्वविघ्ननिवारणाय मदाकारणान्मदपलालनान्सिद्धाश्रमं प्राप्य तत्र विघ्नकारिणीत्
सा नदी हत्वा पथि दृष्टकावदद्वताजनकदिदृक्षयापतद्देशमागताविति न्यवेदयत् ७ परमसंमतमादरणीयो मामावीत
प्रीतो पूजयामासेत्यन्वयः ८ सुमते इति पंचभिः अउषिता त्रार्षमेतत् ९ पूजाप्रकारः साधुसाध्विति शंसन्तो १० मि

272 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः प्रतिगृह्य
परां प्रीतिमुद्युक्तो दशरथस्य सुतौ पूजयामास विधिवत्सत्कार्हौ रामलक्ष्मणौ ८ ततः परमसत्कारं
सुमतेः प्राप्य राघवौ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ९ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य
पुरीं शुभां साधु साध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् १० मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः
पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ११ इदमाश्रमसंकाशं किं निदं मुनिवर्जितं श्रोतु
मिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्व आश्रमः १२

थिलोपवने मिथिलासमीपवने दृश्य दृष्ट्वा पुराणमित्यादि
त्रयमाश्रमविशेषणं ११ मुनिराहित्यादाश्रमवादसादृश्यमत एवाश्रमसंकाशमाश्रमवदवभासमानं अत
इदं किं मुनिभिर्विवर्जितं कस्यायं पूर्वमाश्रमः १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उँ॰ ग्रहस्यानुग्रहहेतुकालस्मृतिजसंतोषेहंतेति यस्यैतदाश्रमपदंभवतिमहात्मनः कोपाद्यथाशापंतत्तेकथ
रावा यिष्यामीत्यन्वयः १४ दिव्यसंकाशः शुभवाश्रमतलः १५ अनेकानिवर्षसहस्राणिअनेकवर्षसमूहान् १६ तस्याश्रमस्य
वाटी॰ अंतरंमुनिसन्निधानरहितंकालंशचीपतिरिन्द्रेणगाधीतोपिसौंदर्यमहल्यायाधनितंमुनिवेषधरःगौतमवेषधरःममहृ
१३० 273

तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः प्रत्युवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः १३
हंततेकथयिष्यामिशृणुतत्त्वेनराघव यस्यैतदाश्रमपदंशप्तंकोपान्महात्मनः १४ गौ
तमस्यनरश्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः आश्रमोदिव्यसंकाशःसुरैरपिसुपूजितः १५ सचा
त्रतपआतिष्ठदहल्यासहितःपुरा वर्षपूगान्यनेकानिराजपुत्रमहायशः १६ कदाचिद्दि
वसेरामततोदूरगतेमुनौ तस्यांतरंविदित्वाचसहस्राक्षःशचीपतिः १७ मुनिवेषधरोभू
त्वाअहल्यामिदमब्रवीत् १८ ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनःसुसमाहिते संगमंत्वहमि
च्छामित्वयासहसुमध्यमे १९

पं॰कुमारस्यायेतिवचनमात्रेणवात् १८ ऋतुकालंशास्त्रोक्तरति
कालंप्रार्थिनोत्सार्थिनः सुसमाहितेसंगमोचितरूपप्रसादनवतिप्रतिसंदर्शनेतिवातेनसाभिलाषादिव्यसीतंसविंतं १९ १३०

सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनंदन कालं प्रतीक्ष्य तेनार्थित इति वचनात् तपसा चाश्रमवर्तिसर्वप्राणिज्ञातस्पर्शकामाभावाय गौतमवेषो यमिंद्र इति ज्ञात्वेत्यर्थः देवराजकुतूहलात् मामभिलषतीति कौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाद्वेत्यर्थः दुर्मेधा अहल्या तेन सहात्यर्थं मतिं चकारेत्यन्वयः १९ कृतार्थाविष्टपादि अखंडसुखलाभात् मामतपःफला २० शीघ्रगमने हेतुर्मम सुश्र

274

मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनंदन मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् १९ अथाब्रवीत् सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनांतरात्मना कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो २० आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौतमात् इंद्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् २१ सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतं एवं संगम्य तु तदा निश्चक्रामोटजात्ततः २२ स संभ्रमात्त्वरन्राम शंकितो गौतमं प्रति गौतमं स ददर्शाथ प्रविशंतं महामुनिं २३

इत्याशंक्याह आत्मानं इंद्रस्य वधशापतो रक्षणेन तदाह आत्मानमित्यादि प्रहसन्निति विशिष्टस्त्रीचरितेन प्रहासः रक्षणस्य दुर्लभत्वा द्वा गौतमतपोभंगस्य स्वेष्टस्य कारणेन त्वयि ग्रीष्मशापादिभयमस्माकमिति वा २१ संगम्य अहल्यया सहेति शेषः २२ सदृंद्र संभ्रमात् गौतमभयात् त्वरन् निश्चक्रामेत्यन्वयः निर्गमसमये गौतमं प्रति तदाश्रमं प्रतिप्रविश्य शंकितस्त्रासीदिति शेषः अथ निष्क्रमणसमनंतरमेव २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४ २५ २६ ममगौतमस्यकृतवान्सिमद्भार्याभोगरूपमकार्यंतस्मात्विफलः विगतवृषणः २७ २८ २८ २९

ॐ. रावा. बाटी. १३८ 275

देवदानवदुर्धर्षंतपोबलसमन्वितं तीर्थोदकपरिक्लिन्नंदीप्यमानमिवानलं २४
गृहीतसमिधंतत्रसकुशंमुनिपुंगवं दृष्ट्वासुरपतिस्त्रस्तोविषण्णवदनोभवत् २५
अथदृष्ट्वासहस्राक्षंमुनिर्वेषधरंमुनिः दुर्वृत्तंवृत्तसंपन्नोरोषाद्वचनमब्रवीत् २६ ममरू
पंसमास्थायकृतवानसिदुर्मते अकर्तव्यमिदंयस्माद्विफलस्त्वंभविष्यसि २७ गौत
मेनैवमुक्तस्यसरोषेणमहात्मना पेततुर्वृषणौभूमौसहस्राक्षस्यतत्क्षणात् २८
तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान् इहवर्षसहस्राणिबहूनिनिवसिष्यसि २९

॥ ॥ ॥

276 पापस्वरूपं वातभक्षेत्यादि तप्यंती स्वकृतकार्यस्मरणेन पीडिता: भवाएण दिव्यसिद्ध शिलास्वरूपमासिशापस्य कस्यांतरीण
इति न विरोध: अत्र शिलारूपत्वेना सर्वथ कल्पनेवातभक्षेत्यनेन न विरोध: स्पष्टमेवेति केचित्तत्र रुक्तत्त्व अदृश्यत्वम् स्वस्वरूपे
णादृश्या शिलाप्रतिमारूपेण सर्वदृश्येत्यर्थ: न च तावता वैतत्सदृशानिर्वृत्तिः यथादिपीड्यत्वादेवस्तो वातभक्षात्वादि
निर्विकल्पत्वाभावाच्च निराहारा तप्यंती स्वकर्मणेति शेष: तादृशमपि भस्मशायिनी न तत्स्थिता इति न कश्चिद्विरोध: इ
दृश्यापीत्युपलक्षणं मंत्रत्वेन तं भगवन्तं शापस्य तदुक्तेर्याम शापदस्य प्रतिरामदर्शनमशक्तापरायत्तः अदृश्या व्यापि

वातभक्षा निराहारा तप्यंती भस्मशायिनी अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेस्मिन्वसिष्यसि १० यदै
तैच्चवनं घोरं रामो दशरथात्मज: आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ११ तस्यातिथ्ये
न दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि १२

राजत्वेशतलिंग: स्वराडिति शिलातत्प्रतिमाकारा: शानशब्दो: अनंतवाची लिंगशब्दे नभगाकारं चिह्नं स्वराडिंद्र: १० शापा
नमाह यदेति घोरमित्यनेन मनुनिराहितत्सूचितं रामायदा आगमिष्यति तदा आगमनकाले जायमानचरणविन्यासे
नानायासतस्तत्पादस्पर्शात् पूता अभिचारकृतपापनाशेन पवित्रा भविष्यसि पवित्रेन व तपस्विना दृष्टा भविष्यसि
ततो मत्सकाशं मत्सान्निध्यं प्राप्ता सा स्वं वपु: पूर्ववत्सर्वदृश्यं भस्मनाष्टं न धारयिष्यसि शापस्य मीमांसा इतरत्स्पष्टं १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

277

कृतककारत्वप्रदावित्यादिनापतत्प्रतिपादकं स्ववृत्तान्तमर्पयिष्यन्नीसंतश्लोकद्वयं प्रवृत्तिमभिसमाह एवमुक्त्वेत्यादिसार्धश्लोक
त्वग्राम्याणिकएवबद्धात्रिंशतश्लोकापवार्वेसाङ्गः इतिरामायणे ऽष्टचत्वारिंशः ४८ धर्मपुरं यस्यापि शक्रस्यार्थमेव
नैवीजं दर्शयितुमाह अफलइति अहल्यासाक्षात्सर्थः अस्तित्वमेनस्वकारणादेव्यवज्यते । सुरकार्यमिति अत्यर्थाहि

एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीं इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ३३ हिम
वच्छिखरे रम्ये तेपे तपो महातपाः ३४ इत्यार्षे रामायणे ऽष्टचत्वारिंशः ४८ अफलस्तु त
तः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् अब्रवीत्त्रस्तनयनः सिद्धगन्धर्वचारणान् १ कुर्वता तप
सो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतं २ अफलो ऽस्मि कृत
स्तेन क्रोधात्सा च निराकृता शापमोक्षेण महता तपो ऽस्यापहृतं मया ३

ग्रतपसामकलदेवस्थानापहारस्तेन कृतःस्यादिति भावः २ साक्षादहल्यायाः दुष्टचारित्रेतिनिराकृता उक्तपापपूर्वेणका
एवमपि सुरकार्यनिष्पत्तिः कथंतत्राह शापेतिस्वस्मिन्गौतमकर्तृकशापमोक्षेणास्यतपोमयाहृतमहृतःशापेन
विनातपोव्ययमितिभावः तपोव्ययसंपादकक्रोधोत्पादनमेवकार्यं मयाकृतमिति तात्पर्यं ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सफलं मां सह विष्णो सर्वे ऽस्मत्स्वार्थं हव्यं पादे हे सर्वे हव्यवाः सर्वे पूयमित्पत्वयोक्तयः पत्रसूयमितेवपाठः श्रायेण ४ पित्र
देवाः कव्यवाहनादयः तानुपेत्य हव्यवाहनाग्निमुखेनाऽऽहुः अग्नेत्वं वचनं कृत्वेति वदत्समाराणानात् ५ अयं मेषः यो भवेता
हविष्ट्वेन कल्पितः गृह्यगृहीता ६ अफलस्त्विति नोन्वदमश्रुकेनेन हि मेषाश्च वृषणाहृत्पतत्ति वे मे भवद्देशेन कृ

278

तं मां सह वदाः सर्वे महर्षिसंघाः सचारणाः स्वकार्थकं यूयं सफलं कर्तुमर्हथ ४ शत
क्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः अयं मेषः
सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्राया शुप्रयच्छत अफलस्तु कृ
तो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ८ भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः अक्षयं हि फलं
तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलं ९ अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः उत्पाट्य मेषवृष
तो हविष्ट्वेन कल्पितो योऽफलः षंडो मेषः यद्वा वृषणाभिन्नो यो यो षंडो मेषः ग्गैतसहस्राक्षेऽन्ववेषायन् १०
व यतो भवद्धविष्ट्वेन कल्पितः अं भवतां परां तुष्टिं दास्यतीत्यन्वयात् ये चाफलं मेषं भवतां हर्षणार्थं ददाय भवद्देशाद्दास्यं
ति तेषामक्षयं फलं यूयं दास्यथेत्यन्वयः ७ समागताः मिलिताः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रावा
काटी
१४

२७९

अफलान्मेषान्भुंजते दातृभ्यः फलं प्रयच्छन्ति वृषणरहितान्मेषान्दत्तवतां फलं प्रयच्छन्ति न तु भुंजत इत्यर्थः । ततो मेषस्य फलैर्वृषणैः तस्य सहस्राक्षस्य फलाभ्यां वृषणाभ्यामिंद्रमयोजयन् ९ तदाप्रभृति तस्मादेव हेतोः इंद्रो मेषवृषण इत्यन्वयः तपसा प्रभावेन तपःकृतप्रभावेनेत्यर्थः वृषणाभ्यामेव १० महातेजः इति रामसंबोधनं पुण्यकर्मणो गौतमस्य नदिहारे कृपया दयया वेष्टाश्रमाश्रमं कथं गच्छेयमत आह देवरूपिणीमिति शापतया देवरूपिणीमित्यर्थः पुनस्तारयेत्यभिप्राय एतां तारय पुनः देवत्वप्रापणेन तस्या मनुग्रहाण ११ ददर्शेति आश्रमप्रवेशकाले तपसा ततः स्वचरणस्य

तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः अफलान्भुंजते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ९ इंद्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव गौतमस्य प्रभावेन तपसा च महात्मनः १० तदाग च्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीं ११ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह १२ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभां लोकैरपि समागम्य

[illegible]णीयमिवात्कृतपापनाशेन शापनिवृत्त्या शापवशात्सुरासुरैः समागम्य मिलित्वापि सर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यां विश्वामित्रो यथावदद्देवरूपिणीमिति तथा ददर्शेत्यर्थः तदुक्तं तपसा द्योतितप्रभामिति निपवं दर्शनं तत्तम येरामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव सर्वदर्शनं तु भगवदाज्ञानिष्ठकार्यमिति बोध्यम् १३ १४

280

प्रयत्नादित्यादिना दिव्यहूपनमुक्तं १४ तामोदीरपि दर्शनंनामंतस्य हृतयाकिंतेवंहृपेणाभर्द्दुःसंतोषकरस्य मर्द्दस्तानिध्यस
शायांतत्कारणस्याभावादिमाह धूमेनेति धूमेनाभिपरीतानिद्धानामग्निनियस्याः साउपमात्रयमस्याहृतत्वेनुग्रभमपःल
त्राणयातयुक्तमेघस्य मध्यस्याविप्रभामिवदद्दर्शउक्तायंषांग्रस्यमशक्या १५ तथादर्शनेहेतुमाहस्याहीति त्रयाणाा

प्रयत्नान्निर्मितांयाम्रादिद्भ्रांपायां मयीमिव १४ धूमेनाभिपरीतांगींदीप्तामग्निशिखामिव
सतुषाराहृतां साभ्रां हूणांचंद्रप्रभामिव सतुषाराहृतां साभ्रां हूणांचंद्रप्रभामिव मध्येंभसो
दुःखधर्षादीमांसूर्यप्रभामिव १७ सादिद्दौतत्मवाक्येनदृतिरोहत्यावभूवह त्रयाणाम
मपिलोकानां यावद्धामस्य दर्शनम् १९

मपिलोकानांदुर्निरीक्ष्यत्वशापवशाद्धामादीनामप्येवंदर्शनविषयाजाता अमेषांत्वदृष्टपेवदामादीनांत्वद्दुःस्वरू
पेयमर्थः १९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शापस्यांतं तदंतस्यावधिकालं प्राप्य तेषां रामादीनां दर्शनं दृष्ट्वैवोक्तप्रकारेण दर्शनविषयत्वं प्राप्तेत्यर्थः तथा च पाद्मे गच्छतस्तस्य रा
मस्य पादस्पर्शान्महाशिला काचिद्योषाभवत्सोपि विस्मितो मुनिरब्रवीत् शिलातत्पनिमाकारा सोपि रामः विस्मितः स्म
वासीत् तथा च स्तंतनष्टाम्मुनिस्वदृदित्यर्थः शापदग्धा पुरा भर्त्रा गौतमेन रुषापराधः ब्रह्महत्या शिलाजातैः शरौलेशी कृतः स्व
गात् तदंघ्रिस्पर्शनान्नासे शापान्तं प्राह गौतमः तस्मादियं तेन पादाब्जस्पर्शाल्लब्धाभवत्प्रमोरतिपदं ज्ञात्वेत्थं त्वं मयेद्धानीतः
सैषैवेति शेषः एवमङ्करीत्या सर्वेषामविरोधे संभवति कल्पान्तरेपरत्वेनाविरोधवर्णनं कतकाद्युक्तं चिन्त्यं यदपि तेनस्यूमे

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता १७ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा स्मरं-
ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ १८

नेत्यादिसार्धश्लोके तामिव दुर्निरीक्ष्यामिति शेषं पूरयित्वा दुर्नि
रीक्ष्यत्वे हेतुमाह सा स्त्रीति तेषां दर्शनमित्यत्र तेषां त्रयाणां लोकानामिति व्याख्यानं तदपि क्लिष्टं १७ तदा स्वपदस्पर्श
मात्रेण शिलारूपतामपरित्याज्य गौतमवचः स्मरन्ती मदाश्रमप्राप्तराघवपूजया पुनर्मत्संबन्धः स्यादिति गौतमवचः स्मरन्तीत्य
र्थः स्वस्य शिलारूपपरित्यागमात्रेण कृतस्मितानामत्र तन्निस्पृहयोरस्याः तौ रामौ पादौ प्रतिजग्राह स्पृष्टाञ्जलिना मयद्भतौ
रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह स्वप्नवदुद्धिमकरोदिति तत्र प्रग्रेकाकृतस्य रसेकवचनप्रयोगात् १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्तस्समाहिताप्रश्नमनाकाकुत्स्थोरामः नसैवशप्यमनयाश्वजनात् १९ देवडुंडुभिनिःस्वनैः सहपुष्पवृष्टिरासीत्तरामस्याहल्याया
श्चेमर्थः २० रामस्वजयानिष्पापत्वादहल्यायाः स्वजातपोवलविशुद्धांगीतहलनत्वरामस्पर्शनशुद्धांगी अतएवगौतमस्यव
शानुवर्तिनी अतएवपूर्वंपरत्रकालेशरीरेणप्राप्तिरतदनुगा २१ अहल्यासहितः सुखीत्यनेनयोगवलादामागमनज्ञात्वा

282 पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा १९
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः गंधर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः २०
साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् तपोवलविशुद्धांगीं गौतमस्य वशानुगां २१
गौतमोपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः २२ रा
मोपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः २३ इ
त्यार्षे रामायणे एकोनपंचाशः सर्गः ४९ ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह २३ वि
श्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् १ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः सा

तहल्यादेवपादितिनितराम्मभाभिगौतमसमतितिबोध्यं २२ इत्यार्षे रामायणे एकोनविंशः सर्गः २१ प्रागुत्तरांगोशानी त
तः गौतमाश्रमात् १२

ॐ· रामा· बाटी· १५२ 283

बहूनीतिइहस्थंतरंतिशेषः १ शकटीशतं प्रतिग्रहोत्रसंभारवाहकं ऋषिवाटाः यज्ञार्थमागतानां साग्निहोत्रऋषीणां नि
वासाः एवं नैविद्यानां वासदेशविचारः देशरत्योदेशोनिवासस्थानं विधीयतां विचार्यतां ४ विविक्ते सलिलान्विते र
मनेनानुष्ठानेसौकार्यं ५ ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृतेत्यनुकर्षः महात्मानं इतिहेतौयोध्यवतत्ययमप्रथमा ७ धर्मेण

बहूनीहसहस्राणिनानादेशनिवासिनां ब्राह्मणानांमहाभागवेदाध्ययनशालिनां ऋषि
वाटाश्चषष्टयश्चशकटीशतसंकुलाः देशोविधीयतांब्रह्मन्यत्रवत्स्यामहेवयं ४ रामस्यवच
नंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः निवासमकरोद्देशेविविक्तेसलिलान्विते ५ विश्वामित्रमनु
प्राप्तंश्रुत्वातंनृपवरस्तदा शतानंदंपुरस्कृत्यपुरोहितमनिंदितः ६ ऋत्विजोपिमहात्मानः
स्त्वर्घ्यमादायसत्वरं प्रत्युज्जगामसहसाविनयेनसमन्वितः ७ विश्वामित्रायधर्मेणददौधर्म
पुरस्कृतं प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकस्यमहात्मनः ८ पप्रच्छकुशलंराज्ञोयज्ञस्यचनिरामयं

णासमार्गेणदत्तोअर्घ्यमितिशेषः धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणं महाजंवामहोतंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिशास्त्रो
क्तेनधर्मसाधनेनपुरस्कृतंसत्कारहितमितियावत् ८ राज्ञः कुशलंनिरामयंयज्ञस्यनिरामयंकुशलंनिर्विघ्नत्वमविकलत्वंवा
यज्ञस्यकुशलंसविश्वामित्रः तानपृष्ट्वाचरपृष्टाकुशलमितिशेषः ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथाहंयथान्यायंप्रत्युत्थवतसहर्षवततेषसहितेयथाभवतितथेः समागच्छतसंतोषसहितमालिंगनंयथाभवतितथास
र्वैसंगतोवभूवेत्यर्थः १० यज्ञसम्रद्धिरंगवैकल्यादिहितंसाकुण्यंच प्रतपवसफलाकृताशिष्टिरितिशेषः १२ तत्रहेतमाहयज्ञो

यथाहंमहर्षिभिःसर्वैःसमागच्छतप्रत्युत्थवत प्रथराजामुनिश्रेष्ठंकृतोज्ञलिरभाषत १० आसनेभ
गवांतास्तोसहैभिर्मुनिपुंगवैः जनकस्यवचःश्रुत्वानिषसादमहामुनिः ११ पुरोधाऋत्विजाश्चै
वराजाचसहमंत्रिभिः आसनेषुयथान्यायमुपविष्टासमंततः १२ दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रविश्वामित्र
मथाब्रवीत् अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता १३ अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगवद्दर्शनान्म
या धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव यज्ञोपसदनंब्रह्मन्प्राप्तोसिमुनिभिःसह १४ द्वा
दशाहंतुब्रह्मर्षेदीक्षामाहुर्मनीषिणः १५ ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक इत्यु
क्त्वामुनिशार्दूलंप्रहृष्टवदनस्तदा १६ पुनस्तंपरिपप्रच्छप्रांजलिःप्रयतोनृपः इमौकु
मारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ १७ गजतुल्यगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ अश्विनाविवरूपे

पसदनमिति यज्ञस्थानंद्वादशाहंद्वादशादिनसमाहाराः द्वादशदिनादितीक्षाकर्तव्येत्याहुः दीयासावतितिदिनान्यव
शिष्टानिऋत्विजप्राहुः १५ विश्वामित्रस्ययोगेनसर्वेषामध्यादाहृदेवानदृष्टुमर्हसीति १६ इमौकुमारावित्यादिश्लोकत्रयं

पद्भ्यां वाहनरहिताभ्यां पद्मपुत्रकोमलत्वात्कथमेतावद्दूरं प्राप्ताविति विस्मयः किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः कस्य वेति शत्रा
वितिशेषः उत्तरश्लोकोऽयं दिष्ट्याणां तर्हि सैव विवरणं बोध्यं कविनकस्य तस्य पुत्रस्य कार्यं साधयितुमिति पोषमाकूल्तम
योजनप्रश्नेनैव गतार्थं १९ निवेदयतीति दिपादैः उभावक्षार्षः २२ तत्रश्रवणमात्रमनेनैव दत्तः सम्भावना नेपिमारोभयराहित्य

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने १९
वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरं २० परस्परस्य
सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः २१ तस्य तद्वच
नं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः न्यवेदयदमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ २२ सिद्धाश्रमनि
वासं च राक्षसानां वधं तथा [illegible] तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनं २३ अहल्या
दर्शनं चैव गौतमेन समागमं महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा २४

मागमनं २३ महाधनुषि जिज्ञासां तद्विषयां रामस्य दिदृक्षां ज्ञानमिह दर्शनरूपं यद्वा २२ धनुर्निष्ठसारनिसारज्ञानं तथा
दृष्टस्य तस्य सज्जीकरणादिकं च कर्तुमागमनमित्येतत्सर्वं निवेद्य विरराम न देतिपादैर्थः भिन्नः २४ ॥ २४
॥ ॥ २४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्यार्षे बालकांडे पंचाशः सर्गः ५० तस्येति हृष्टरोमा स्वमातुः शापोद्धारश्रवणाज्जसंतोषेणाजातरोमांचः १ परं विस्मयमिति भग
वद्दर्शनस्यासामान्यफलमवगात् २ निषण्णावासने ३ उक्तमप्यर्थं मत्कृतानिश्चयेनेच्छन् पृच्छति दार्ढ्यायमिते इति अपि: प्रश्ने

एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः १५ इत्यार्षे
रामायणे पंचाशः सर्गः ५० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः हृष्टरोमा महातेजाः
शतानंदो महातपाः १ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः रामसंदर्शनादेव परं विस्मय
मागतः २ स तौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य शतानंदो नृपात्मजौ सुखासीनो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब
वीत् ३ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ४
अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनां ५ अपि रा
माय कथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनं मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितं ६

तया ४ रामे रामविषये पूजार्हे इति रामविशेषणं ५ दैवेन ईदृशेन दुरनुष्ठितं गौतमवेषधारणाद्दुर्वृत्तं कृतं तत्किं एकदा रतुष्टानदू
पमातद्वृत्तं चरितं मम पुरातनेन तद्रामाय कथितमित्यर्थः महातेज इति विश्वामित्रसंबोधनं ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ. 287
रावा.
वाटी.
१४५

ममगुरुणाममामातेत्यन्वयः अत्रवारहस्यंयमेतिप्रयोगोहर्षातिशयात्रामसंदर्शनादितः इतस्सगतज्ञापितिशेषः आदिना
पूजापादस्पर्शौ ७ महातेजारामःमद्गुरोःसकाशात्पूजांप्राप्य इहायत्तभूमावागत इतिदृष्टस्यैवावाच्यस्याभंग्यंतरेणप्रश्नः ८
शान्तेनमनसाऽपलक्षितोमेगुरुर्विश्वामित्रेणमेत्तमाश्रमेआगतेनगौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः नत्वमन्मातुर्दोषानिति

अपिकौशिकभद्रंतेगुरुणाममसंगता ममममातामुनिश्रेष्ठरामसंदर्शनादितः ७ अपिमे
गुरुणारामःपूजितःकुशिकात्मज इहागतोमहातेजाः पूजांप्राप्यमहात्मनः ८ अपि
शान्तेनमनसागुरुर्मेकुशिकात्मज इहागतेनरामेणपूजितेनाभिवादितः ९ तच्छ्रु
त्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहामुनिः प्रत्युवाचशतानंदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदः १०
नातिक्रांतंमुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया संगतामुनिनापत्नीभार्गवेणेवरेणुका ११ त
च्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः शतानंदोमहातेजारामंवचनमब्रवीत् १२

रहस्यतःइतिप्रश्नान्तरंप्रजांगीकारवंदनेअप्रतिरस्कारश्चिह्नमितिभावः ९ तत्कर्तव्यंनातिक्रांतंनविस्मृतंकिंतुमयाकृतमेवे
त्यर्थः भार्गवोजमदग्निस्तत्पत्नीरेणुकापरशुराममातायथाजमदग्निनासंगतातद्वदित्यर्थः १०। ११। १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिष्ट्याभाग्येन १२ विश्वामित्रयत्नतपस्तेनसहस्राणिसितःतपश्चचारतः शापोद्धारतिनंस्तौमीतिं अचिंत्येत्यादिना मनसाप्यचिंत्यानां
शक्यचिंतनस्य ष्ट्यादिकर्त्तायपरमांगतिंजगतःपरमंहितमेव अन्येतवममचमाह १४ गोप्तारक्षदानादिना १५ बलंतपो

स्वागतंतेनरश्रेष्टदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमहर्षिमपराजितं १३ अचिंत्यक
र्मातपसाब्रह्मर्षिरमितप्रभः विश्वामित्रोमहातेजावेत्त्येनंपरमांगतिं १४ नास्तिधन्यतरोराम
त्वत्तोन्योभुविकश्चन गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनततंमहत्तपः १५ श्रूयतांचाभिधास्यामिकौ
शिकस्यमहात्मनः यथाबलंयथातत्वंतन्मेनिगदितःशृणु १६ राजाभूदेषधर्मात्मादीर्घका
लमरिंदमः धर्मज्ञःकृतविद्यश्चप्रजानांचहितेरतः प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाममहीपतिः
कुशस्यपुत्रोबलवान्कुशनाभःसुधार्मिकः १८ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येवविश्रुतः गा
धेःपुत्रोमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः १९ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीं बहुवर्ष
सहस्राणिराजाराज्यमकारयत् २०

बलंयथाधारशंततत्त्वंब्रह्मर्षित्वंयथातत्त्वंस्पष्टियथार्थः हृतमिति
कश्चिद्विग्रतःहंतस्मिते १७ सराजाकस्यपुत्रमस्तत्राह प्रजापतीत्यादि १८ अकारयत्स्वार्थेणिः २०

वरूथिनीं चतुरंगबलं योजयित्वा सम्यगुपस्थाप्य तद्भूपालो दिग्गीभं स्वसेनापरिवृतो भवता २१-२२ तपोतिशयात्प्रशान्तहरिणं तं
ज्ञानमात्राधिता नारदाद्या देवलोकसंचारिणो देवर्षयः ज्ञानकर्मोभयाधिकृता ब्रह्मर्षयो भृगुप्रतिष्ठा अग्नितुल्यैः ऋषिभिः संकु

उ॰ रामा॰ टी॰ १५५ 289

कदाचित्स महातेजा योजयित्वा वरूथिनीं अक्षौहिणीपरिवृतः पर्यक्रामत मेदिनीं २१ नवाराणि च वनान्येष सरितश्च महागिरीन् आश्रमांश्च महीपालो विचरन्नाजगाम ह २२ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रुमं नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेविते २३ देवदानवगंधर्वैः किन्नरैरुपशोभितं प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेविते २४ ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेविते तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः २५ सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा २६

लं आश्रममित्यन्वयः २५ तथा ब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखवत्तुल्यैः तस्यैव सद्यस्तपोवैभवत्वात् अब्भक्षैरन्नमात्रभक्षैः संकुल
म २९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रह्मणो मनखेभ्यो वालिखिल्या वैखानसाश्च येन खोत्सैवैखानसा ये वालास्ते वालखिल्या इति श्रुतेरिति कतकः २० परम
कल्याणस्वभावत्वाद्ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य जायतांम्भूराणां २८ इति एकपंचाशः ५१ वसिष्ठं प्रणतो वसिष्ठेन स्वा

290

फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः अन्यैर्वैखानसैश्चैव समंताद्उपशोभितं वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरं ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः २८ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे एकपंचाशः ५१ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरं १ स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह २ उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ३ प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राजसत्तमं ५

गतमित्युक्तश्चेति योजना १ व्यादिदेश प्रदापयत् २ फलमूलमिति जातिवादेकवचनं ३ वनस्पतिशब्देन वृ
क्षमात्र तत्र विनाश्यं फलवत्तएव तद्विषये कुशलं पर्यपृच्छत सर्वत्र तत्तद्दृष्टसर्वविषये ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उं॰ रावा॰ वाटी॰ १५८ 291

जयन्तं तपस्विनां ६ कच्चिदिति हे धार्मिक धर्मेण तदनुष्ठानेन प्रजा रंजयन् राजवृत्तेन माद्येनार्जनं मर्थीसत्वं यथार्थपालनं
तथा सत्यांश्च प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं तेन वर्तित्वं विधमित्रकेन राजवृत्तेन पालयसे इत्यन्वयः ७ संस्कृतावेतत्तदानादिना ८ बलेभ्य चतुरंगे
भ्युग्रेष्ठ मम हे शुश्रूषये ते रागवाश्रम स्मृतिना देकवचनं ९ एकोवसिष्ठः शाटीहोवसिष्ठवाची १० तो उक्तविशेषणकौवसिष्ठ

सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ६
कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रंजयन् प्रजाः पालयसे राजन् राजवृत्तेन धार्मिक ७ कच्चि
त्ते संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठति शासने कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ८ कच्चि
द्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ९ सर्वत्र कुशलं रा
जा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितं १० कृत्वोभौ सुचिरं का
लं धर्मिष्ठौ ताः कथाः शुभाः मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परं ११ ततो वसिष्ठो भगवा
न्कथान्ते रघुनंदन विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव १२ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बल

विश्वामित्रो ताः कथाः शुभा नामकुशलप्रश्नोत्तराः स्यास्य महाबल तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे
दिव्यपाः प्रीयेतां सुभावप्राप्तीलङ् ११ प्रहसन्निवउत्तमातिथिलाभजहर्षेण १२ संप्रतीच्छ मे मत्कृतमातिथ्यमंगीकुरु १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हेतुगर्भविशेषणमतिथिश्रेष्ठ इति १४ पूजावाक्येनआतिथ्यंकरिष्यामीत्येवंनृपोत्तेवममसृजनंकृतमितिराजाब्रवीत् १५
विद्यतेयत्तवाश्रमेफलमूलंतेनपूजितश्चमनेनराजभोज्याभावादनेनैवयसंतुष्टा इति भावः १६ पूजार्हेणान्वयेनिषेधः मै

292

सत्क्रियांहिभवानेतांप्रतीच्छतुमयाकृतां राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठःपूजनीयःप्रयत्नतः १४
एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहामुनिः कृतमित्यब्रवीद्राजापूजावाक्येनमेत्वया १५
फलमूलेनभगवन्विद्यतेयत्तवाश्रमे पाद्येनाचमनीयेनभगवद्दर्शनेनच १६ सर्वथाच
महाप्राज्ञपूजार्हेणसुपूजितः गमिष्यामिनमस्तेस्तुमैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा १७ एवंब्रुवंतंरा
जानंवसिष्ठःपुनरेवहि न्यमंत्रयतधर्मात्मापुनःपुनरुदारधीः १८ बाढमित्येवगाधेयो
वसिष्ठंप्रत्युवाचह यथाप्रियंभगवतस्तथास्तुमुनिपुंगव १९ एवमुक्तस्तथातेनव
सिष्ठोजपतांवरः आजुहावततःप्रीतःकल्माषींधूतकल्मषां २०

मैत्रेणस्नेहयुक्तेनमनवधीयाजंतं १७ निमंत्र
णंभोजनार्थीकारायप्रार्थनं १८ बाढमित्यस्यविवरणंयथाप्रियमित्यादि १९ तेनविश्वामित्रेणकल्माषींचित्रवर्णांहोम

शबलेति अमेयस्य राजर्षेः महार्हेण भोजनेन सत्कारं कर्तुं व्यवसितोस्मि तं मे व्यवसायं विधत्स्व संपादय तदुपयोगिपदार्थदानेनेति शेषः २१ षड्रसेषु मधुरादिषु यस्य यदभिपूजितं अभीष्टं २२ तत्सर्वं यथाकामं तत्तदीप्सितमनतिक्रमेण मम कृते मनोज्ञार्थं रसेनान्नेन रसयुक्तान्नेन भक्ष्यशष्कुल्यादिना रसेनेति सर्वान्वयि पानेन कपानकरसादिना लेह्यं दध्यादि चोष्यमथवा उष्ट्राद्याम्रफला

प्रवेहि शबलेति प्रंम्हणा वापि वचो मम । सबलस्याम्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोस्म्यहं २१ भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे । यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितं २२ तत्सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिवर्ष कृते मम । रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतं २३ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर २४ इत्यार्षे रामायणे सर्गः ५२ एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन । विदधे कामधुक्कामान्यस्य यस्येप्सितं यथा १

दि अन्नानां शाल्यन्नादीनां निचयं राशिं २४ इति रामायणे टिप्पण्यां द्विपंचाशः सर्गः ५२ यस्य यस्य यथा यथेप्सितं तथा तथास्वीनकामान्विदधे इत्यर्थः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नदेवरूपं चयति इक्षूनिति सविकारानिक्षून् मधून् क्षौद्राणि मैरेयं च यथा शीधातकीगुडवारिभिः कृतं मद्यं भक्ष्यान् अपूपादीन् उच्चा
वचान् अनेकविधान् २ उष्णाढ्यस्य उष्णत्वगुणाढ्यस्य राशयः ग्रामस्त्विति शेषः मृष्टान्नानि पायसभेदाः दधिकुल्या दध्नःप
लस्य प्रवाहा देवापि ३ अनेकविधस्वादुरसयुतानां खाण्डवानां भक्ष्यविशेषाणां पूर्णानि शोभते पूर्णानि भोजना

294

इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि २
उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः मृष्टान्नानि च सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ३
नानास्वादुरसानां च षाडवानां तथैव च भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ४
सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतं विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितं ५ विश्वा
मित्रोऽपि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् सोऽन्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ६ सामात्यो
मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा युक्तः परेण हर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ७

निभोजनपात्राणि गौडानि राजतानि ग्रामस्त्विति शेषः रजतं गुडं इत्यभिधानं सितिकतकहृत् ४ हर्षश्चित्तसंतोषः पुष्टि
देहपुष्टिस्तद्युक्तजनैरावृतं संतापयुक्तं ५ सोऽन्तःपुरश्रेष्ठैः सहितः ६ अमात्याः कर्मसचिवाः मन्त्रिणो मन्त्रसचिवाः पूजितः आति

295

पूजार्हेणमार्हशाःपूजाकरणयोग्येन पूजितइतिस्वैवविवरणमादरातिशयद्योतनायसम्मन्तव्यम् इतिहर्षाद्भाषनरुक्तिर्
दोषः ८ शतसहस्रेणनिष्क्रयभूतेनेतिशेषः ९ धर्मतोन्यायतःपार्थिवस्यरत्नस्वामित्वात्रत्नहारत्वाच्च ममैषायोग्येतिशेषः ।।१०।।

पूजितोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः श्रूयतामभिधास्यामिवाक्यंवाक्यविशारद ८
गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलामम रत्नंहिभगवन्नेतद्रत्नहारीचपार्थिवः ९ तस्मा
न्मेशबलांदेहिममैषाधर्मतोद्विज एवमुक्तस्तुभगवान्वसिष्ठोमुनिपुंगवः १० विश्वामि
त्रेणधर्मात्माप्रत्युवाचमहीपतिं नाहंशतसहस्रेणनापिकोटिशतैर्गवां ११ राजन्दा
स्यामिशबलांराशीभीरजतस्यवा नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशादरिंदम १२ शाश्वती
शबलामह्यंकीर्तिरात्मवतोयथा अस्यांहव्यंचकव्यंचप्राणयात्रातथैवच १३

ऊनत्वंपरित्यागंनार्हेत्वत्तःशाश्वतीतियथाआत्मवतोराजयोगवतोविद्याविजाकीर्तिः शाश्वतीनित्यसंबद्धाएवं
सर्वंबलदतांशबलांनित्यंमत्संबद्धाएवमादरेबीजमाह हव्यंदैवं कव्यंपित्र्यं प्राणयात्राजीवनम् १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आयत्तमधीनं बलिर्भूतबलिः होमो वैश्वदेवादिः आयत्तशब्दस्य सर्वत्रानुकर्षः स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्ययज्ञौ
विद्याइतिपदत्रयःप्राधान्येनचितत्र्यहेः आगारमेदेहपाठेवाक्यंतत्साध्यविद्यानामेतदायत्तं १४ एतत्सर्वमातिथ्यादि
एतत्शबलारूपमेवसर्वस्वं सत्येनशपथेनेतिशेषः तथादर्शनादिनाममतुष्टिकरीच १५ कारणैर्बहुभिः सामिशायवै

आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा १४
आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा १५ कारणै
र्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा १६ संरब्धतरम
त्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान्सवर्णाङ्कुशभूषितान् १७ ददामि कुं
जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश हैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् १८

तद्वाक्यं १६ संरब्धतरमत्याग्रहयुक्तं हैरण्याः हिरण्यविकाराः कक्ष्याः वरोपेतमध्यबंधनार्थरज्जवः ग्रैवेयं ग्री
वालंकारस्तद्वतः १७ श्वेताश्वानां चतुर्युजां चतुःसंख्याकश्वेताश्वयुक्तानामित्यर्थः आर्षः समासः रथानां चेति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ओं· 297
रा·बा·
बा·टी·
१४९

किंकिणीकविभूषितानितिबहुवचनार्थे द्वितीया हयानां विशेषणमेतत् देशो वाह्लीकादि कुलं मुख्यैः श्रवणादीनां गंधर्व
कुलं वा गंधर्वकुलजातत्वमिति पुराणवचनात् १९ अनेकवर्णविभक्तानां नामभेदानां वयस्थानां तरुणानां वयस्थानह

ददामि ते शतान्यष्टौ किंकिणीकविभूषितान् हयानां देशजातानां कुलजातानां महौजसां सह
स्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत नानावर्णविभक्तानां वयस्थानां तथैव च २० ददाम्येकां गवां
कोटिं शबला दीयतां मम यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम २१ तावद्ददामि ते सर्वं दीय
तां शबला मम एवमुक्तस्तु भगवान् विश्वामित्रेण धीमता २२ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन् क
थंचन एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनं २३ एतदेव हि मे सर्वमेतदेव हि जीवितं दर्शश्च पौर्णमा
सश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः २४ एतदेव हि मे राजन् विविधाश्च क्रियास्तथा अतोमूलाः क्रियाः
सर्वा मम राजन्न संशयः २५

णोप्युवेति कोशात् २० एकां कोटिमित्यन्वयः यावदिति श्लोषा
थिकं यावदिच्छसीत्यर्थः २१ २२ एतत् शबलेत्युपवस्तु २३ आप्तदक्षिणाः इत्यनेन नद्यादिवद्दक्षिणा एतदधीनेति सू
वितं २४ एतदेव क्रिया इत्यस्यैव विवरणं अतोमूलाः एतन्मूला इत्यर्थः २५

१४९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वद्याऽदानाभावे हेतुगर्भविशेषणं कामदोहिनीं इच्छाविषयदोहनशीलां काव्यलिंगमलंकारः २९ इति सर्गः ५२
अथ दोहनाय प्रवृत्तिमाह कामधेनुमिति न त्यजते नाश्मनम् अन्वकर्षत बलादिति शेषः १२ राजभृत्यैः राजसेवकैः

298

बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनी २९ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे त्रिपंचाशः ५३
कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत १
नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना दुःखिता चिंतयामास रुदती शोककर्शिता २
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना याहं राजभृत्यैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ३
किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकाः ४
इति सा चिंतयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसं ५ निर्धू
यतांस्तदा भृत्यांश्छतशः शत्रुसूदनः जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ६
भृत्यैरिति ह्रियेति कर्मणि लिङ् भृशदुःखिता भृशेनातिशयेन दुःखितास्मीति शेषः भृशशब्दो बहुपर्यायो
वा ३ अपकृतं अपराद्धं दृष्ट्वा ज्ञात्वापि भक्तां सेवापरां ४ ५ शतशो भृत्यान् स्वकर्मकान् पादमूलं पादसमीपं महात्म

ॐ· 299
रावा·
बाटी·
१५·

दोद्दनमस्कृतमः क्रोशनमार्तशब्दः रुदंत्याप्यश्रुविसमीपगमनं रुदंत्यैवववकष्टनमितेतदर्थेहीरुदंतीति · सकाशात्स
मेपस्वसामगिनी ५ वलत्वाज्जातममोःविवेकी ६ · महांमम नहितद्बलेनतत्स्वामित्यर्थः तपोवलेनतत्स्वामित्यर्थः तपो
वलेनतर्हिदंस्यनांतत्राह राजात्विन्यादिराजत्वात्तपोवलेनदंड्यइतिभावः तद्वदयतिकिंक्षिंपायां दुर्लभस्यचयमेसंजीवि

शबला सा रुदंती च क्रोशंती चेदमब्रवीत् वसिष्ठस्याग्रतःस्थित्वा रुदंती मेघनिस्वना ·
भगवान् किं परित्यक्ता त्वयाहं शबला सुतः यस्मात् राजभटा मां हि नयंते त्वत्सकाशतः ८
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिता ९
न त्वां त्यजामि शबले नापि मे ऽपकृतं त्वया एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः १० नहि
तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥

तस्य प्रभस्य च राजानो वानरश्रेष्ठा मदा नारोन संपाद्य: तान्नहिंस्यात्त्ववाक्रोशेन्नादिमेयंवदेत् देवामानुषरूपेणाचरंत्येते
महीतलइति अद्यविशेषतः अद्यकृतातिथ्यादितिनेताधिताद्विशेषतोःवध्यइतिभावः बलीराजेत्यनेनयद्राजेयनस्म
र्ते पृथिवीपतिःक्षत्रियत्वेनतद्वधस्यमहापातकसमत्वावाधिना ॥

१५·

पश्यतस्तस्य नादरेषष्टी विस्फारितं विहतं १९ मर्दिताः पीडिताः २० प्रभाद्भिर्दीप्यं हेतः हेम्नः किंजल्कसदृशैः हेमवर्णानि वस्त्राणि वर्वं २२

नाशयंति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः सराजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः १९
पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा २०
भूय एवासृजत् घोरान् शकान्यवनमिश्रितान् तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः २१
प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कसन्निभैः तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः २२ निर्द
ग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ततोस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह २३ तैस्तैर्य
वनकांबोजा बर्बराश्चाकुलीकृताः इत्यार्षे रामायणे सर्गः ५४ ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा वि
श्वामित्रास्त्रमोहितान् वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः १ तस्या हुंकारतो जा
ताः कांबोजा रविसन्निभाः ऊधसस्त्वथ संभूताः बर्बराः शस्त्रपाणयः २ योनिदेशाच्च यवनाः
शकृद्देशाच्छकास्तथा रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ३ इति रामायणे सर्गः ५४

आकुलान् पलायमानान् कामधुग्गिरिसंबोधनं योगतः योगमहिम्ना १ रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः म्लेच्छहारीतकिराता जातिवि १५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वलित्वमेवउपलादयति इयमिति हस्तिस्यैर्ध्वजैः समाकीर्णा १२ विनीतवत् विनयोपेतं १३ न वलं ब्रह्मस्य वलं वलवत्तराः क्षत्रिया
दिभ्यः क्षात्रात्क्षत्रियवलादपि वलवत्तरं अधिकं १४ तुभ्यं तव न त्वया सदृशोपीति शेषः वलवत्तर इति हेतुरिति शेषः महावीर्यः
महावीर्योपि तत्र हेतुस्तेजस्तवेत्यादि १५ ननु त्वमेव तस्य वलं नाशय तत्राह नियुङ्क्ष्वेति कामधेनुत्वाद्वियोगापेक्षापरकाम्या

इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला। हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ वलवत्तमः १२ एवमु
क्ता वसिष्ठेन शवला वाचविनीतवत्। वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिममितप्रभं १३ न वलं क्षत्रिया
स्याहुर्ब्राह्मणा वलवत्तराः। ब्रह्मन्ब्रह्मवलं दिव्यं क्षात्राच्च वलवत्तरं १४ अप्रमेयं वलं तुभ्यं
न त्वया वलवत्तरः। विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदं १५ नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वं ब्रह्म
वलसंभृता। तस्य दर्पवलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः १६ इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महा
यशाः। सृजस्वेति तदोवाच वलं परवलार्दनं १७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा
तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप १८

र्थः सृष्टा एव तस्याः सामर्थ्यात् ब्रह्मवलसंभृता हृशा कार्यसमर्थेत नमो ध्यायस्वेत्यर्थः हुंभा नाम गवां शब्दः पह्लवा
शकयवनकाम्बोजवर्वराम्लेच्छजातिविशेषाः १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग।१

ॐ गंगा वाटी १५२

302

वर्शयामास आत्मानमितिशेषः ११।१४।१५ स्नानादुपकारकाणि अंगानि आराद्दुपकारकाणि उपांगानि मंत्रा उपनिषदः समाहृ
रहस्यं देवधर्मं इति द्वेतेन स्वदितो यजुर्वेद इत्यर्थः रहस्यं आचार्यमुखैकगम्यं विद्याज्ञानं १६ प्रसादात् तत्तदुपदेशापदेनेतिभावः १८

भगवान् हिमवत्पार्श्वे किन्नरोरगसेविते महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ केन वि
धयकालेन देवेशो वृषभध्वजः दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महामुनिं ॥ १३ किमर्थं तप्य
से राजन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितं वरदोस्मि वरो यस्ते कांक्षितः सोभिधीयतां ॥ १४ एवमुक्तस्तु
देवेन विश्वामित्रो महातपाः प्रणिपत्य महादेवं विश्वामित्रोऽब्रवीदिदं ॥ १५ यदि तुष्टो महा
देव धनुर्वेदो ममानघ सांगोपांगोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयतां ॥ १६ यानि देवेषु चास्त्राणि दा
नवेषु महर्षिषु गंधर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभांतु ममानघ ॥ १७ तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सि
तं एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महा
बलः दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि हतं
मेने तदा राम वसिष्ठमृषिसत्तमं २० ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः यैस्तत्तपो

तद्वियवान्स्तदृज एवमद्यैस्तस्य पूर्तिस्तलाभात् १९।२० यैरस्त्रैस्तत्तेजसा महाश्रीयते तन्महातपोवनं निर्दग्धं भवेत् तान्यस्त्राणि मुमोचेत्यर्थः २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विश्वामित्रस्य नन्दनम् ४ विश्वामित्रसुतानां शतं ऋषिरेव येनोर्बलमतोऽयमेव नाशनीय इत्याशयेन वसिष्ठमभ्यधावत् ५ हुं
कारेण तपोबलसंभृतेन क्षत्रियत्वेपि पृथिवीपतित्वाभावात् हयैश्च सम्पाद्यश्चितं ज्ञानतायितात्वेति भावः ६ मुहूर्तेन भ
स्मीकृताः सपर्वगे तृतीयामासे नानुवाकोऽधीत इतिवत् ७ सर्वान् सज्ञानं सव्रीडमिति क्रियाविशेषणं ८ निर्वेगत्वे समुद्रो

303

तैस्तैर्निषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् स पदातिगजं साश्वं सरथं रघुनंदन ४ दृष्ट्वा निषूदि
तं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधं ५ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं व
सिष्ठं जपतां वरं हुंकारेणैव तान्सर्वान्निर्ददाह महानृषिः ६ ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्म
ना भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ७ दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्बलं च सुमहायशाः सव्री
डं चिंतयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ८ समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः उपरक्त इवादित्यः स
द्यो निष्प्रभतां गतः ९ हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समप
द्यत १० स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ११

प्रभातिष्प्रभत्वे दृष्टान्त उपमे उपरक्तो राहुग्रस्तः ९ हतसर्वबलोत्साहः सर्वाणि यानीरवौहास्त्रादीनि तज्जन्मोत्साहहीनः निर्वेदं
सर्वत्र निष्फलत्वबुद्धिजनितखेदं १० एकस्य वशिष्टमिति पोषः राज्याय राज्यरक्षितुं पृथिवीं क्षत्रधर्मेण पालयेति नियुज्येत्य

विश्वामित्रस्यपेपेषहीतेनोदीर्यमाणं विसृज्यमानं २२ भयात् भयहेतोरस्त्रजालात् नानादिग्भ्यः ल्यब्लोपेन द्वितीयार्थे चतुर्थी पंचमीवा २३ शून्यं सर्वप्राणिपलायनात् अतएवनिःशब्दमिव ईरिणमूषरं निर्हृतनिर्मानुषकांतारसदृशमितियावत् २४ वद

304 उदीर्यमाणमस्त्रंतद्विश्वामित्रस्यधीमतः दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःशतशोदिशः २३ वसिष्ठस्या श्रमेशिष्यायेचवैमृगपक्षिणः विद्रवंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः २४ वसिष्ठस्याश्रम पदंशून्यमासीन्महात्मनः मुहूर्तमिवनिःशब्दमासीदीरिणसन्निभं २५ वदतोवैवसिष्ठस्यमा भैरितिमुहुर्मुहुः नाशयाम्यद्यगाधेयंनीहारमिवभास्करः २६ एवमुक्त्वामहातेजावसि ष्ठोजपतांवरः विश्वामित्रंतदावाक्यंसरोषमिदमब्रवीत् २७ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विना शितवानसि दुराचारोहियन्मूढस्तस्मात्त्वंनभविष्यसि २८

तोवैवदतोपीत्यर्थः तादृशस्यापिवसिष्ठस्यवचनमनादृत्यदुद्रुवुरित्यर्थः २५ एवमुक्त्वापलायमानप्राणिजातंप्रतीतिशे षः इदंवक्ष्यमाणं २६ यत् यस्मान्मेआश्रमंविनाशितवानसियत् यस्माच्चहिंपसिइद्दुराचारोमूढस्तस्मात्त्वंनभविष्यसिनंक्ष्य सीत्यर्थः २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विधूमः कालाग्निरिव क्रोधाद्वसिष्टोऽपरं यमदंडमुपस्नत स्थविति शेषः २८ इत्यार्षे रामायणे सर्गः ५५ एवमुक्तो नमविच्छासीमक्तः १२
तिष्टतिष्टेति भीष्ययं तत्प्रति स्वभीत्यभावमाहस्थितोस्म्येष इति नवशास्त्रस्य दर्पं तव या लह्य यद स्त्रूपपास्त्र तत्याधिज नेन वदर्य ३४ क्व

टी· रामा· बाटी· १५३

305

इतुक्ता परमक्रुद्धो दंडेनोद्यम्य सत्वरः विधूमस्व कालाग्निर्यमदंडमिवापरं २८ इत्यार्षे
रामायणे पंचपंचाशः सर्गः ५५ एवमुक्तो वसिष्टेन विश्वामित्रो महाबलः आग्नेयम
स्त्रमुद्दिप्य तिष्टतिष्टेति चाब्रवीत १ ब्रह्मदंडं समुद्यम्य कालदंडमिवापरं वसिष्टो भ
गवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत २ क्षत्रबंधो स्थितोस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय नाशयाम्य
द्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ३ क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत पश्य ब्रह्मबलं
दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ४ तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमं ब्रह्मदंडेन तच्छांत
मग्नेर्वेग इवांभसा ५ वारुणं चैव रौद्रं च ऐंद्रं पाशुपतं तथा ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपि
तो गाधिनंदनः ६ मानवं मोहनं चैव गांधर्वं स्वापनं तथा जृंभणं मोहनं चैव संतापन
विलापने ७

त्रियपांसते त्वक्षाक्षिप्तस्य वसिष्टस्य ब्रह्मदंडेन गाधिपुत्रस्याग्नेयं शांतमासीत ५ ६ ७ १५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदन्तंपिवसेतिशेषः ९ ग्रसतेस्म १६ अग्निपुरोगमोवायुस्तत्सहिताः अग्निसहितोवायुःपुरोगमोयेषांअग्रहइतिवा १४ समुदी-

305

शोषणंदारुणंचैववज्रमस्त्रंसुदुर्जयं ब्रह्मपाशंकालपाशंवारुणंपाशमेवच ८ पिना-
कमस्त्रंदयितंशुष्कार्द्रेअशनीतथा दंडास्त्रमथपैशाचंक्रौंचमस्त्रंतथैवच ९ धर्मचक्रं
कालचक्रंविष्णुचक्रंतथैवच वायव्यंमथनंचैवअस्त्रंहयशिरस्तथा १० शक्तिद्वयंचचिक्षे-
पकंकालंमुसलंतथा वैद्याधरंमहास्त्रंचकालास्त्रमथदारुणं ११ त्रिशूलमस्त्रंघोरंचकापा-
लमथकंकणं एतान्यस्त्राणिचिक्षेपसर्वाणिरघुनंदन १२ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठेतदद्भुतमिवा-
भवत् तानिसर्वाणिदंडेनग्रसतेब्रह्मणःसुतः १३ तेषुशांतेषुब्रह्मास्त्रंक्षिपतेगाधिनंदनः
तदस्त्रमुद्यतंदृष्ट्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः १४ देवर्षयश्चसंभ्रांतागंधर्वाःसमहोरगाः त्रैलोक्य-
मासीत्संत्रस्तंब्रह्मास्त्रेसमुदीरिते १५ तदप्यस्त्रंमहाघोरंब्राह्मंब्राह्मेणतेजसा वसिष्ठोग्रसते

रितेप्रयुक्ते १५ ब्राह्मेणतेजसाब्रह्मविद्याभ्यासजनितेनतेजसाप्रयुक्तेनब्रह्मदंडेकरस्थेतेनग्रसतेस्मेत्यन्वयः ब्राह्मेणैवतेजसाब्राह्मतेजःश्रा

डॅा· 307
बावा·
वाटी·
१५४

त्रैलोक्यमोहनंभयावहं त्रिलोकीचित्तमूर्च्छाकरं रौद्रं स्मरणेपि भयदं सुदारुणं दुर्दर्शं नृसिंहवीरभद्रादिवत् घोरमितियावत् तंत
स्यार्थः १७ रौद्रदारुणत्वे उपपादयति रोमेत्यादि रोमकूपेषु रोमपंकेभ्यः मरीच्यो विस्फुलिंगाः अग्नेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकलना
त् धूमाकुलार्चिष्मग्नेर्विशेषणं १८ विधूमः कालाग्निरिव ब्रह्मदंडश्च प्राज्वलत् तत्समर्पितब्रह्मतेजसेतिभावः १९ ततोस्तु

ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणं १७ रो
मकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः १८ प्राज्व
लद्ब्रह्मदंडश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः विधूम इव कालाग्निर्यमदंड इवापरः १९ ततोस्तुव
न्मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा २० निगृहीत
स्त्वया ब्रह्मन् विश्वामित्रो महाबलः अमोघं ते बलं श्रेष्ठ लोकाः संतु गतव्यथाः २१

वन्नाधुसाब्रितमुपश्लोकितवंतः हे ब्रह्मन् तव बलं अमोघं तस्त्र आरातावविसर्जनेनातीतामस्त्रप्रति ब्रह्मास्त्रं मा प्रयुंक्ष्वेतियावत्
पास्त्वं तेजः स्वतेजसा सहजेन धारय विलापयेकीकुरु २० नन्ववैरौस्थिते कथमप्रतियोगीत आह निगृहीत इति ब्रह्मास्त्र
ग्रासेनेनष्टसामर्थ्यः स्वतएवमस्त्रप्रायोजातइत्यर्थः २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शमं चक्रे प्रतियोगेनेतोः शान्तिं नाशनाड्पयतइत्यर्थः विनिकृतः निरस्तसर्वशक्तिः २२ क्षत्रियबलं धिक् बलं निंद्यं बलमित्यर्थः ब्रह्मतेजो
बलं प्रशस्तं बलं २३ प्रसन्नेंद्रियमानसः परित्यक्तक्षत्रस्वभावइतियावत् २४ इति बालकांडे षट्पंचाशः सर्गः ५६ ततइति कृत

308 एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः विश्वामित्रो विनिकृतो विनिश्वस्येदमब्रवीत् २२ धिग्बलं
क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलं एकेन ब्रह्मदंडेन सर्वास्त्राणि हतानि मे २३ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्र
सन्नेंद्रियमानसः ततो महत्तपः आस्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणं २४ इत्यार्षे बालकांडे षट्पंचाशः सर्गः ५६
ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः विनिश्वस्य विनिश्वस्य कृतवैरो महात्मना १ स दक्षिणां दि
शं गत्वा महिष्या सह राघव ततापपरमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः २ फलमूलाशनो दांतश्चचा
र परमं तपः अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ३ हविष्पंदो मधुष्पंदो दृढनेत्रो महारथः
पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ४ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनं जिता रा
जर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ५

वैरइति इदमेव तपोनाशकमस्य १ ततापतपश्चकारेत्यर्थः २ तपसोद्योरत्वंद
र्शयति फलेत्यादि दांतो जितेंद्रियः ३ पुत्रा हविष्पंदादयः ३ ब्रह्मर्षितायब्रह्मविघायातपः कुर्वाणं तं तदधिदेवनत्वात् ब्रह्माब्रवीत् ४ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा॰
बा॰
टी॰
१५५

309

८ देवैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गं गता न तु स्वं लोकं गताः लोकानां भरतादीनां ७ समन्युः सदैन्यः स्वं प्रत्येवेदं वचः सुमहत्तितपसि कृतेऽपि सर्षिगणा देवा मां राजर्षिरित्येव विदुः प्रगवच्छंति तस्मादस्य तपसः तद्ब्राह्मणत्वफलं नास्ति न भवतीति मन्ये ८ परमात्मवान् परमात्म

प्रसन्नेन तपसा तात राजर्षिरिति विद्महे एवमुक्त्वा महातेजा जग्मुः सह दैवतैः ८ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ७ दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ८ देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलं एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ९ तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ परमात्मवान् एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः १० त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ११ गच्छेयं स्वशरीरेण देवतानां परां गतिं वसिष्ठं स समाहूय कथयामास चिंतितं १२ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशं १३ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो

प्यात्मवान् परमधीरश्च ११ गच्छेयं यज्ञबलेनेति शेषः देवतानां परां गतिः स्वर्गः १२ अशक्यं तत्कथनरूपं कर्म प्रत्याख्यानं जीवच्छरीरत्रिशंकुरमे चेति प्रत्याख्यातः १३ तत्कर्म स्वशरीरस्वर्गमापकयज्ञकर्म तस्य वसिष्ठस्य पुत्राः यत्र तेपिरे तत्र गत इति शेषः १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शतशब्देनसावयवगतवहुत्वेनवहुवचनं अनभिधानात् अतःवसिष्ठपुत्रानित्यनेनशतमित्यनेनचसामानाधिकरण्यं १५ ह्रियात्र
स्मितह्रीतश्रत्याख्यानजया महात्मनइतिद्वितीयार्थेमहात्मानइत्यर्थः १६ शरण्यान्रक्षणसमर्थान्शरणागतः अस्मेचारक्ष्यास्मा

त्रिशंकुस्तुमहातेजाःशतंपरमभास्वरं वसिष्ठपुत्रान्ददृशेतप्यमानान्मनस्विनः १५ सोभि
गम्यमहात्मानःसर्वानेवगुरोःसुतान् अभिवाद्यानुपूर्व्येणह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः १६ अब्र
वीत्समहात्मानःसर्वानेवकृतांजलिः शरणंवःप्रपन्नोहंशरण्यान्शरणागतः १७ प्रत्याख्या
तोस्मिभद्रंवोवसिष्ठेनमहात्मना यष्टुकामोमहायज्ञंतदनुज्ञातुमर्हथ १८ गुरुपुत्रानहंसर्वा
न्नमस्कृत्यप्रसादये शिरसाप्रणतोयाचेब्राह्मणांस्तपसिस्थितान् १९ तेमांभवंतःसिद्ध्यर्थंयाज
यंतुसमाहिताः सशरीरोयथाहंवैदेवलोकमवाप्नुयां २० प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनगतिमन्यां
स्तपोधनाः गुरुपुत्रानृतेसर्वान्नाहंपश्यामिकांचन २१

शरणागतोपिशरण्यान्त्वंप्राप्तोपीत्यर्थः १७ ब्राह्मणान्ब्रह्मत्वार्थब्राह्मण्येन १९ सिद्ध्यर्थंसशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थं २० गुरुपु
त्रान्ऋतेतान्विनाअन्यांकांचनगतिमहंनपश्यामीत्यन्वयः २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रामा॰
बाटी॰
१५८

311

अयं श्लोकः प्रतिमरुन्निकत्तकस्वरसः तस्मात् इक्ष्वाकूणां परमगतिरूपात्पुरोधसो वसिष्ठादनन्तरमित्यर्थः २२ इति सप्तपंचाशः ५७
क्रोधसमन्वितमिति ऋषिपुत्रशतविशेषणं १ दुर्मेधः दुर्बुद्धे शाखान्तरं याजनादिना रक्षकान्तरं २ न चातिक्रम्य तं शक्यमित्वाऊ

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम २२ इत्यार्षे सर्गः ५७
ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितं ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् १ प्रत्याख्या
तोसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् २ इक्ष्वाकूणां
हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ३ अशक्यमिति
सोवाच वसिष्ठो भगवान् ऋषिः तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ४ बालिशस्त्वं नरश्रे
ष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः याजने भगवाञ्छक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ५ अवमानं कथं क
र्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयं तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ८

मितिशेषः इत्सोवाचेति सोविलोपे चेदिति साधु तं क्रतुं यमशक्यमिति वावदत् यज्ञमित्यर्थः कथं च कायमपि न शक्ता इत्यर्थः ४
बालिशोऽज्ञः त्रैलोक्यस्यापि सिद्धार्थं याजने इत्यर्थः भगवान्वसिष्ठः ५ अवमानं तेनेतरेणासाध्यं तयोक्तार्थस्य साधनरूपम् ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पतितान्वर्जयिष्यन् ७ अन्यांगतिंयोजकांतरं घोराभिसंहितंघोराभिप्रायसंयुक्तं कुलगुर्वतिक्रमेणान्याश्रयस्यकृतत्वाच्छापहेतुत्
यातदभिप्रायसघोरत्वं ८ चंडालत्वंगमिष्यसीति शेपुरितियोजनात् नाहशापायिष्टदर्शनस्यपापजनकत्वात्स्वस्वाश्रमप्रवेशोक्तिः

312

सराजापुनरेवैतानिदंवचनमब्रवीत् प्रत्याख्यातोभगवतागुरुपुत्रैस्तथैवहि ७ अन्यांग
तिंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुतपोधनाः ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वावाक्यंघोराभिसंहितं ८ शेपुःप
रमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वंगमिष्यसि इत्युक्तातेमहात्मानोविविशुस्स्वमाश्रमं ९ अथरात्र्यां
व्यतीतायांराजाचंडालतांगतः नीलवस्त्रधरोनीलःपुरुषोध्वस्तमूर्धजः १० चित्यमाल्यां
गरागश्च आयसाभरणोभवत् तंदृष्ट्वामंत्रिणःसर्वेत्यक्त्वाचंडालरूपिणं ११ प्राद्रवन्सहि
ताःसर्वेपौरायेस्यानुगामिनः एकोहिराजाकाकुत्स्थजगामपरमात्मवान् १२

कं ९ परुषोरूक्षांगः ध्वस्तमूर्धजः स्रस्तकेशः १० चितास्मशानंतत्रभवंतद्भस्मादिमाल्यांगरागोयस्य अयोविका
रश्चायसंतदाभरणः त्यक्त्वा ११ अनुगामिनः सहगताः प्राद्रवन् तेत्यक्त्वागताः परमात्मवान्धीरः १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दह्यमानस्यस्पर्शः स्वेनत्यादि विश्वामित्रंजगामेतिपूर्वेणान्वयः वसिष्ठवैरित्वात् विफलीकृतंवसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितेहिकाम
स्मिकार्थे १४ यस्त्वंशापात्त्वंचंडालतांगतस्तस्येतः हागमनकार्यंकिमित्यन्वयः १५ ये काममनुद्दिश्य गतस्तंकाममवाप्य नै

दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनं विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतं चं
डालरूपिणंराममुनिःकारुण्यमागतः कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः
इदंजगादभद्रंतेराजानंघोरदर्शनं किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल १५ अयोध्या
धिपतेवीरशापाच्चंडालतांगतः अथतद्वाक्यमाकर्ण्यराजाचंडालतांगतः १६ अब्रवी
त्प्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच १७
अनवाप्यैवतंकामंमयाप्राप्तोविपर्ययः सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शनं १८
मयाचेष्टंक्रतुशतंतच्चनावाप्यतेफलं अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन १९

तावदेव अपितु विपर्ययो जातिभ्रंशो वेषरूपः कामस्माद्धि सशरीरस्य स्वर्गकामः इति शेषः सौम्यदर्शनेति संबोधनं १८ तद्धि तया
पितत्फलं सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपं नावाप्यत इत्यन्वयः क्रतुशतेन कृतेन यतितं चेत्यत्राह अनृतमिति १९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृच्छ्रेष्वपिगतोऽन्यत्वंनवेत्सिस्यान्वयः त्वत्रधर्मेणानत्मादित्यर्था २० शीलंसद्गुणाःहत्तमाचारः इच्छतोममेतिशेषः २१ नगच्छे।
तिनगच्छतिस्मयदेवमतोदैवमेवप्राप्यफलमदृष्टमेव परंश्रेष्ठंहिताहितशेषणो पौरुषंयदानीतितधर्मानुष्ठानेनिरर्थकंप्राप
धुतिरस्कारेदुर्बलमित्यर्थः २२ दैवमुक्तंप्राक्रम्यतेऽभिभूयते परमागतिः सात्वादितरतिरस्कारेणोहिकस्वावटः।खेदंप्र

314

कृच्छ्रेष्वपिगतःसोमन्त्वत्रधर्मेणतेमये यत्नैर्वहुविधैर्दिष्टंप्रजाधर्मेणपालिताः २० गुरुवश्चम
हात्मानःशीलवृत्तेनतोषिताः धर्मेप्रयतमानस्ययत्नंचाहर्तुमिच्छतः २१ परितोषंनगच्छति
गुरवोमत्निपुंगव दैवमेवपरंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकं २२ दैवेनाक्रम्यतेसर्वंदैवंहिपरमा।
गतिः तस्यमेपरमार्तस्यप्रसादमभिकांक्षतः २३ कर्तुमर्हसिभद्रंतेदैवोपहतकर्मणः
नान्यांगतिंगमिष्यामिनान्यच्छरणमस्तिमे दैवंपुरुषकारेणनिवर्तयितुमर्हसि २४ इ
त्यार्षेसर्गः ५८ उक्तवाक्यंतुराजानंकृपयाकुशिकात्मजः अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाक्षाच्चंडालतां
मतं १ इक्ष्वाकोस्वागतंवत्सजानामित्वांसुधार्मिकं

सादैवात्तुकृत्स्नसमर्थंतदीयंप्रसादमिच्छतोमेप्रसादंकर्तुम
र्हसि दैवेनोपहतंतिरस्कृतमिहानुष्ठीयमानंकर्मयस्य २२ इतिश्रीपंचाशःसर्गः ५८ उक्तेति १२

रेणुकांड २

७८

ॐ
यवा
वाटी
१५८
315

यज्ञसाहाय्यं यज्ञसाहाय्यं १ अनेनरूपेण गुरुशापकृतेनचंडालरूपेण ऋषिशापसामर्थ्याकर्तव्यशक्यत्वात् गमिष्यसिस्वर्गमिति शेषः जातिश्चंडालत्वाभावाद्यज्ञप्रवृत्तिः ४ हस्तप्राप्तंप्राप्ततायासुलभ्यतत्रहेतुः यस्त्वमित्यादि ५ यज्ञसंभारकारणात् यज्ञसा

अहमामंत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततोयक्ष्यसिनिर्वृतः गुरुशापकृतंरूपंयदिदंत्वयिवर्तते अनेनसहरूपेणसशरीरोगमिष्यसि ४ हस्तप्राप्तमहंमन्येस्वर्गंतवनराधिप यस्त्वंकौशिकमागम्यशरण्यंशरणागतः ५ एवमुक्त्वामहातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् व्यादिदेशमहाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ६ सर्वान्शिष्यान्समाहूयवाक्यमेतदुवाचह सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वंममाज्ञया ७ सशिष्यान्सुहृदश्चैवसर्त्विजःसुबहुश्रुतान् यदन्योवचनंब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ८ तत्सर्वमखिलेनोक्तंममाख्येयमनादृतं तस्यतद्वचनंश्रुत्वादिशोजग्मुस्तदाज्ञया ९ आजग्मुरथदेशेभ्यःसर्वेभ्योब्रह्मवादिनः तेचशिष्याःसमागम्यमुनिंज्वलिततेजसं १०

मग्रीसंपादनार्थं ६ शिष्याणांऋष्यानयनेआज्ञा ७ सुहृदः स्वस्यस्वस्यऋत्विक्सहितान् तद्विशेषणंसुबहुश्रुतानिति यदि निमंत्रितोन्योवा अनाहूतउपेक्षारूपंचंडालयाजनरूपनिंदात्मकंवा यद्वाक्यंब्रूयात्तत्सर्वमुक्तमखिलेनममाख्येयम् ८।९।

१५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेनैव ॥ सर्वदेशेष्वितस्ततःस्थिताइतिशेषः आगच्छन्नित्यस्यकेचिदेतिशेषः महोदयंतन्नामानमृषिं वसिष्ठं यच्छतंसर्वंतद्वर्जयित्वेतियोजना तद्वासिष्ठशतंक्रोधपर्याकुलाक्षरंयथाभवतितथावक्ष्यमाणंवचनमाहेत्यर्थः क्षत्रियोयस्यत्रिशंकोर्याजकःस्य याजनाधिकारात् चंडालस्ययज्ञेनधिकाराच ॥१३ सुराणांदेवतात्वेनभोक्तारः ऋषीणांऋषीणांऋत्विक्त्वेनयज्ञशिष्ट

318

श्रुत्वातुवचनंसर्वेसर्वेषांब्रह्मवादिनां श्रुत्वातेवचनंसर्वेसमायांतिद्विजातयः ॥ सर्वदेशेषु

चागच्छन्वर्जयित्वामहोदयं वासिष्ठंयच्छतंसर्वंक्रोधपर्याकुलाक्षरं ॥१२ यथाहवचनंसर्वंशृ

णुत्वंमुनिपुंगव क्षत्रियोयाजकोयस्यचंडालस्यविशेषतः ॥१३ कथंसदसिभोक्तारोहविस्त

स्यसुरर्षयः ब्राह्मणावामहात्मानोभुक्त्वाचंडालभोजनं ॥१४ कथंस्वर्गंगमिष्यंतिवि

श्वामित्रेणपालिताः एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुःसंरक्तलोचनाः ॥१५ वासिष्ठामुनिशार्दूलस

र्वेसहमहोदयाः तेषांतद्वचनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंगवाः ॥१६

भोक्तारः ॥१४ पालिताइतिशेषः योक्तिःवचनैष्ठुर्यंप्रदर्शयन्नाह तेनैष्ठुर्यवद्वचनमित्यर्थः ॥१५ वासिष्ठाइत्यादौर्यद्वितीयमितिसम महोदयाः महोदयेनसहिताः ॥१६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रामा.
टी.
१५५

317

अदुष्टे हेतुः तप उग्रमिति तपस्तेजसा तत्रियस्य सर्वं चांडालयाजनमपि न दोषायेति ज्ञात्वापि यद्दूषयंति स्म १७ तस्माद्भस्मीभूता इत्यादि १८
सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि मृतपाः शववस्त्रादिहारिणः मुष्टिका नाम तन्नामानः इदानीं डोंवा इति प्रसिद्धाः १९ वि
कृता विकृतव्यापाराः विरूपा विकृताकाराः अदूष्यं यदूषयदिति शापवत् २० प्राणातिपातनिरतः प्राणिनां प्राणनाशोद्यतः

क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् यद्दूषयंत्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितं १७ भस्मीभू
ता दुरात्मानो भविष्यंति न संशयः अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयं १८ सप्तजातिश
तान्येव मृतपाः संभवंतु ते श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः १९ विकृताश्च वि
रूपाश्च लोकाननुचरंत्विमान् महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् २० दूषितः सर्वलो
केषु निषादत्वं गमिष्यति प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः २१ दीर्घकालं मम क्रो
धाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः २२ विरराम महातेजा ऋ
षिमध्ये महामुनिः २२ इत्यार्षे सर्गः ५५

अननुक्रोशो दया २१ वर्तयिष्यति प्राप्स्यति अत्रेदं बोध्यं तत्रियते याजने प्रवृत्तिः तत्रापि पापहर्षितवेंडालयाजने प्रवृत्तिः ब्राह्मणेषु वसिष्ठेषु वधादिकं कृत्वा पकरण प्रवृत्तिः एतत्सर्वं ब्राह्मणावे
कव्ययाप्यवर्तमानतपसो विनाशायेदेवत्कृतामिति बोध्यं २२ इति वालकांडे सर्गः ५५

१५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञात्वा योगबलेन १ इक्ष्वाकुदायादः त्रिशंकुः एवमादिगुणैर्याजयितुं योग्यः एवमादिगुणैर्याधिकारित्वं सूचितं २ स्वं प्रति शरणागमने हेतुमाह स्वेनेत्यादि ३ प्रवर्त्यतां आरभ्यतां ४ धर्मसंहितमिति क्रियाविशेषणं ऊचुरित्यस्य अन्वयः इति शेषः यदुक्तं तदाह अयमित्यादि ५ अग्नि

318

तपोबलहता नष्टा वासिष्ठाः स महोदयाः ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः २ स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ३ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ४ ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितं अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ५ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषितः ६ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ७ ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत एवमुक्त्वा महर्षयः संजह्रुः

कल्पः अजितकामक्रोधत्वात् शापं दास्यति यतः ८ तस्माद्दिवि ७ ततः सशरीरस्वर्गगमनाय यज्ञः प्रवर्त्यतां सर्वे भवन्तः स्वस्वकृत्यं समधितिष्ठत आरभध्वं ताः क्रियाः स्वस्वार्त्विज्यक

८

ॐ
रा॰
बा॰
टी॰
१९

319

याजकः अभवदिति यावत् अत एव ददर्शति स्रुवमुद्यम्येति ९ यथाकल्पं शास्त्रानुसारेण यथाविधि यथासंप्रदायानुष्ठानं क
ल्पशास्त्रानामापन्नोपन्यासस्थले प्रतुष्टेषांशे संप्रदायस्यैव शरणत्वात् महता कालेन अधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमंत्रपाठे
न १० सर्वदेवताः प्रतीति शेषः तदा न यापि अनधिकारिणा याजनाद्व ॥ उद्यम्य ऊर्ध्वं क्रोधेन प्रक्षिप्य कोपस्रोवापिकावस्था

याजकश्च महातेजा विश्वामित्रो भवत्क्रतौ ऋषिजश्चानुपूर्व्येण मंत्रयत्मंत्रकोविदाः ९
वक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः १०
चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ११ त
तः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् १२
पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा १३ दुष्प्रा
पं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् १४

क्रोधः १२ पश्य मे इति भागार्थं देवानामनागमनेन अप्रसादाद्वे पश्य तपोवीर्येन त्वामभीष्टं स्वर्गं नयामीति भावः १३ स्वशरीरेण
दुष्प्रापं विमानस्य त्वयाः हि यदि मया स्वार्जितं यत्किंचिदपि तपसः फलं सुकृतमस्ति १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदाह हे राजन् त्वं तस्य तेजसा वै भवेन सशरीरो दिवं गच्छ उक्तवाक्ये न कृत्यादिर्न दोषः ॥१५॥ मुनीभिर्नोपपश्यतां मुनिषु पश्यत्सु ॥१६॥ स्व
र्गकृतालयः स्वर्गे निजपुण्यकर्मणा कृत आलयो यस्य तादृशः स्वर्गवासार्हो नासीत्यर्थः ॥१७॥ नक्षत्रहेतुः गुरुशापेत्यादि ॥१८-१९॥ त्राह्या

320

राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्त्वा वाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ॥१५॥ दिवं जगा
म काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ॥१६॥ सह सर्वैः
सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥१७॥ गुरुशापहतो
मूढ पत भूमिमवाक्शिराः । एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ॥१८॥ विक्रोशमानस्त्रा
हीति विश्वामित्रं तपोधनं । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥१९॥ रोषमाहार
यत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥२०॥ सृजन्दक्षि
णमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्छितः ॥२१॥

त्यत्त्रकरोत् ॥२०॥ सृजन्निति यथाऽन्यतोऽभवः प्रबलस्तिष्ठति एवं त्रिशङ्कुस्तिष्ठन् तस्योपरि तोयथा सप्तर्षिमण्डलं तथाप्रसा
पि भवतित्याशयः सृजन्निति हेतौ शत्रुप्रत्ययः सृष्टिं कुर्वन् तद्धेतोः दक्षिणमार्गस्थानपरानसृजत् पुनः सप्तविंशतिनक्षत्रमा

ॐ॰
रामा॰
बा॰टी॰
१८१

321

नक्षत्रवंशं नक्षत्रगणं २२ अन्यमिंद्रं स्वसृज्यमानस्वर्गस्येति शेषः अथवा मया सृज्यमानस्वर्गः अनिंद्र एवास्तु त्रिशंकोरेव तत्रैश्व
भवतीत्याशयः एवमिंद्रस्थाने त्रिशंकुं प्रतिष्ठाप्य तस्य परिवारभूतदैवतानि स्रष्टुमुपचक्रमे २३ तत इति देवाः सर्षिसंघाः सुरर्षभाः

दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः सृष्टवान्नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः २२
अन्यमिंद्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिंद्रकः दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे २३
ततः परमसंभ्रांताः सर्षिसंघाः सुरर्षभाः विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः २४ अयं
राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन २५ तेषां तद्वचनं
श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः २६ सशरीरस्य भ
द्रं वस्त्रिशंकोरस्य भूपतेः आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे २७ स्वर्गोस्तु सशरीर
स्य त्रिशंकोरस्य शाश्वतः नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ २८

पि प्रतिसर्गं कुर्यात् इति हेतोः सुरासुरास्संभ्रांताः पर्याकुलचित्ताः सर्षयः २४ सानुनयप्रकारमाह अयं राजेत्यादि गुरुशापेन
परिक्षतः वंचितः स इति भावः दिवं गंतुं सशरीरस्य स्वर्गं २५ २६ भद्रं वः इत्यनेन सानुनयः २७ स्वर्गोस्त्विति स्वर्गपदवाच्यस्थलविशेषानुभावो

५८
५
१८१

लोकाः भूरादिसंज्ञकाः २९ वैश्वानरपथात् ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानादि ज्योतिश्चक्रमार्गात् बहिः बहिर्देशे पतितानि तानि नक्षत्राणि तिष्ठं-
तु इति शेषेणान्वयः ३० तेषु नक्षत्रेषु ज्योतिःषु नक्षत्रेषु जाज्वलत् भृशं ज्वलन् ३१ अवाक्शिराः अस्मत्कृतावाक्शिरस्त्वानिवृत्तिं
शङ्कुः देवत्वसाम्यवान् तिष्ठतु एतानि तत्र ज्योतींषि तम् अनुयास्यन्ति च स्वर्गलोकगतं यथा स्वर्गलोकगतमिवेत्यन्वयः एवमन्यत्रापि ३२

यावल्लोका धरिष्यंति तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ एवमु
क्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवं २९ एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः गगने तान्यनेका
नि वैश्वानरपथाद्बहिः ३० नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् अवाक्शिरास्त्रि
शंकुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ३१ अनुयास्यंति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमं कृतार्थं कीर्तिमंतं
च स्वर्गलोकगतं यथा ३२ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ऋषिमध्ये महातेजा
बाढमित्येव देवताः ३३ ततो देवा महात्मानः ऋषयश्च तपोधनाः जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञ
स्यांते नरोत्तम ३४ इत्यार्षे रामायणे षष्टितमः ६०

बाढमित्येव प्राहेति शेषः इत्यत्र हस्तान्तर्यदैवतानां शतसंख्या
यदेवताश्च वचनं सम्पूर्णकार ३३ इत्यार्षे रामायणे तिलके बालकाण्डे षष्टितमः सर्गः ६०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वनवासिनः तपोवनवासिनः तास्तान्‌यायज्ञार्थमागतान्‌प्रस्थितान्‌वीक्ष्यसर्वान्‌तानब्रवीदित्यन्वयः वनवासिनइत्यस्यस्थानेविनया
न्वितानितिपाठांतरे १ दक्षिणांदिशमास्थितःसमंताद्व्याप्यास्थितोयंत्रिशंकुरूपोमहाविघ्नोस्माकंतपोनाशकत्वात्प्रवृत्तस्तच्छायाक्रा
न्तत्वाद्वायंदेशोनःपरंतपोःयोग्यइतिभावः २ विशालायांविशालतपोवनवत्यांपश्चिमायांवर्तमानेषुपुष्करेषुतत्तीरतपोवनेप्वि

विश्वामित्रोमहातेजाःप्रस्थितान्वीक्ष्यतानृषीन्‌ अब्रवीन्नरशार्दूलसर्वांस्तान्वनवासिनः १
महान्विघ्नःप्रवृत्तोयंदक्षिणामास्थितोदिशं दिशमन्यांप्रपत्स्यामस्तत्रतप्स्यामहेतपः २ पश्चि
मायांविशालायांपुष्करेषुमहात्मनः सुखंतपश्चरिष्यामःसुखंतद्धितपोवनं ३ एवमुक्त्वा
महातेजाःपुष्करेषुमहामुनिः तपउग्रंदुराधर्षंतेपेमूलफलाशनः ४ एतस्मिन्नेवकालेतु
अयोध्याधिपतिर्महान्‌ अंबरीषइतिख्यातोयष्टुंसमुपचक्रमे ५ तस्यवैयजमानस्यपशुमिं
द्रोजहारह प्रनष्टेतुपशौविप्रोराजानमिदमब्रवीत्‌ ६ पशुरभ्याहृतोराजन्प्रणष्टस्तवदुर्नयात

स्यर्थः महात्मनइतिमहात्मानःसमर्थकऋषिसंबोधनमहीर्घतमार्षं ३ ४ ५ विप्रःपुरोहितः ६ अभ्याहृतइदानीमस्माभि
रानीतःपश्चात्‌दुर्नयाद्दत्तापवशान्नावकरक्षिणोप्रमादाच्चप्रनष्टइत्यन्वयः राजपापमाह अरक्षितारंप्रजाभामितिशेषः ७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पततत्पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महतः प्रायश्चित्तस्य कारणं प्रक्रान्तं कर्म यावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते तावत्ततः प्रागेव नष्टपशुमन्वि
ष्यानयतम्प्रति तिथितेन क्रीणतस्त्वा पशुमानेयेत्यर्थः ८ सहस्रशो गोभिर्निष्क्रियभूताभिरित्यर्थः ९ १० सपुत्रेति सहितेत्यका

324

प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ८ उपाध्यायव
चः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ९ देशान्जनपदां
स्तांस्तान्नगराणि वनानि च आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः १० सपुत्रसहितं
तात सभार्यं रघुनंदन भृगुतुंगे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ तमुवाच महातेजाः प्रणम्या
भिप्रसाद्य च ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः १२ पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः
गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि १३ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव स
र्वे परिगता देशा याज्ञियं न लभे पशुं १४ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम एवमुक्तो महा

देशो वरीषः भृगुतुंगं पर्वतशृंगविशेषः ॥ तं प्रसिद्धतपसमृचीकं इदं वक्ष्यमाणं वचोऽब्रवीदिति शेषः यदि विक्रीणीषे त
दा कृतकृत्योऽस्मि भवेयं यतो याज्ञियं यज्ञे सर्वपरिकल्पितपशुं क्वापि न लभे १३ १४ इतः पञ्चसार्वविभक्तिकस्तसिः १५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ०
रामा०
बाल०
१९२

325

कथंचनवहुनापिमूल्येन अनेनेतयोरनुमतिःसूचिता: अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायात् १८ अनक्रतिकनिष्टपुत्रनाम १९
पितृणांपितॄणांवल्लिभामीत्यर्थस्तेरत्नादि: १९ रामेतिसंबुद्धिः २० मध्यमस्तु मध्यमपुत्रं विक्रेयंमातापित्रोरविक्रयेनतरमतंमन्ये:

नाहंज्येष्ठंनरश्रेष्ठविक्रीणीयांकथंचन ऋचीकस्यवचःश्रुत्वातेषांमातामहात्मनां १८
उवाचनरशार्दूलमंवरीषमिदंवचः अविक्रेयंसुतंज्येष्ठंभगवानाहभार्गवः मसापिद
यितंविद्धिकनिष्ठंशुनकंप्रभो तस्मात्कनीयसंपुत्रंनदास्येतवपार्थिव प्रायेणहिनरश्रेष्ठ
ज्येष्ठाःपितृषुवल्लभाः मातृणांचकनीयांसस्तस्माद्रक्षेकनीयसं १९ उक्तवाक्येतुमुनौ
तस्मिन्मुनिपत्न्यांतथैवच शुनःशेपःस्वयंरामसध्यमोवाक्यमब्रवीत् २० पिताज्येष्ठमविक्रे
यंमाताचाहकनीयसं विक्रेयंमध्यमंमन्येराजपुत्रनयस्वमां २१ अथराजामहावाहो
वाक्यान्तेब्रह्मवादिनः हिरण्यस्यसुवर्णस्यकोटिभीरत्नराशिभिः २२ गवांशतसहस्रेण
शुनःशेपंनरेश्वरः गृहीत्वापरमप्रीतोजगामरघुनन्दनः २३

ष्ठादितिशेषः २१ ब्रह्मवादिनःमध्यमपुत्रस्य २२ गृहीत्वाक्रीत्वा यद्यप्यमनुस्मृदानक्रयौशास्त्रनिषिद्धौ तथापिअनेनकु
लहारायमार्थ्यमपत्यदानमिवयज्ञापत्यविक्रयोनविरोधइतिसूचितं पुत्रस्यचैवंपित्रधीनतोतिचवोधितम् २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शुनःशेपं स्वमारोप्य मन्वयः २४ इतिएकषष्टितमःसर्गः ८१ व्यश्रमत्व्यश्राम्यदितिपाठांतरे १ विश्रममाणस्येति विश्रामत
इत्यर्थः प्राप्ते १ तस्य यापिपासयाजिजीविषयाव श्रमेणचेति विषसवदनत्वेपपरमातुरत्वेचहेतुः १ अंकेउत्संगेमातलना

326

श्रेवतीक्षत्रराजर्षी स्वर्गमारोप्य मन्वदः शुनःशेपं महातेजा जगाम स्वमहायशाः २४ इत्यार्षे रा
मायणे एकषष्टितमः ८१ शुनःशेपं तरक्षुष्यन्दीनानं महायशाः व्यश्रमत्पुष्करे राजास
ध्याह्ने रशुनेदन १ तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः पुष्करज्येष्ठ मातामपवि
श्वामित्रं ददर्शन २ तपस्यषिभिः सार्धं मातले परमातुरः विषसवदनो दीनस्तृस्यया च
श्रमेण च ३ पपाताङ्के मुनेरामवाक्यं वेदमुवाचह नमेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बांधवाः
कुतः ४ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुंगव त्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ५
राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम ८

तत्रपातः बांधवाः कुतोह्वादेवसर्वथानसंतेवेत्यर्थः ४ धर्मेणस्वार्जितेन सर्वेषांशरणागतानांभावनः सर्वेष्टसाधनतंपको
हित्यर्थः ५ यथावद्राजाकृतकार्यःस्यात अहंचप्रवयोयर्मलोपाभाववानदीर्घायुस्तपस्तस्वर्गंप्राप्नुयात यथाकुर्विति

५
रू॰

किंस्विघातज्जीवविषयिनिग्रुणात् भवेनशमनेनतत्रंज्येष्ठ॰ यत्कृतेयत्प्रयोजनाय तदेवप्रयोजनमाह परलोकहितार्थायपरा
लोकहितरूपप्रयोजनाय तत्सप्रयोजनस्य ४ परलोकहितंप्रयोजनमाह अयमिति शरणंरक्षणंजीवितप्रदानमात्रेण
प्रियमिमसमममवसंजीवनोवाक्यकरणादितिस्थितेः अनेनकवरपरलोकसाधनंतेनप्रियमित्यर्थः १॰ तत्रप्रहूत्यर्थेस्लो

समेनाथोस्तनाथस्यमवभयेनवेतसा पितेवपुत्रंधर्मात्मंस्नातुमर्हसिकिल्बिषात्॰ तस्य
तद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहातपाः सांत्वयित्वाबहुविधंपुत्रानिदमुवाच ८ यत्कृतेपि
तरःपुत्रानजनयंतिशुभार्थिनः परलोकहितार्थायतस्यकालोयमागतः ९ अयंमुनि
सुतोबालोमत्तःशरणमिच्छति अस्यजीवितमात्रेणप्रियंकुरुतपुत्रकाः १॰ सर्वेसु
कृतकर्माणःसर्वेधर्मपरायणाः पशुभूतानरेंद्रस्यतृप्तिमग्नेःप्रयच्छथ ११ नाथवांश्च
शुनःशेपोयज्ञश्चाविघ्नतोभवेत् देवतास्तर्पिताश्चस्युर्ममवापिकृतंवचः १२

ति सर्वेइतियपशुभूताः स्वमममन्नायमसुतेनग्रहणादेतत्सतिविधितेनपशुभूतानरेंद्रस्ययज्ञेः प्रेतस्तदमिंयच्छथेत्यर्थः ११ ना
थवान् मयारक्षकवानममपुत्रस्यापिस्युःजीवितोवाक्यकारणात्तद्वचःकृतंभवति १२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

328

साभिमानं साहंकारं सलीलं सपरिहासं १२ लोकत्रःपातत्स्मान्विज्ञान्शास्तेहत्स्यात्तःस्वमांसमिवेति १४ १५ साधुसंभवं पितृ
व्यस्तमीतिरहित जीवतो वाक्यकारणात् यस्मादपि विगर्हितं श्रेष्ठं एवं महावाक्यमपिक्रम्य ते दारुणं पक्ष्ये मांसमहर्षिणां
रोमांचरूपविकारजनकमन्तं तस्मादिति शेषः १९ जातिश्वमुष्टिकजातिश्व ९ निरामयोऽसर्वेऽः एवनाशिकोऽदंतोऽकृ

मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छंदादयः सुताः साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् क
थं मात्मसुतान्हित्वा त्रायसे म्लेच्छतं विभो शुनकादीनिव पापानामः स्वमांसमिव भोजने १४
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञाणां मुनिपुंगवः क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे १५ निः
साध्वसमिदं यो मे यस्मादपि विगर्हितं अतिक्रम्य तु महाक्यं दारुणं रोमहर्षणं १६ श्वमांस
भोजिनः सर्वे वामिष्टा इव जातिषु पौर्णावर्षसहस्त्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ १७ कृत्वा पाप
समाप्त्यायुत्कान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा शुनःशेपमुवाचार्ते कृत्वा रक्षां निरामयां पवित्रपा॰

तामुनःशेपमपावसं १८ वाक्यमाह पवित्रेति शोभावद्धारक्तमाल्यानुलेपनः वैसवैश्यपमासा
पवित्रपाशाः दमेरमनाः वैसर्वेविश्वदेवतं वैसवोवैदेवतया यूपः श्रतिष्ठतेः वाग्भिराग्नेयमंत्रेरग्निमुदाहरस्वहि १९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रामा
वारी
१९५

329

इमेमस्योपदिश्यमाने इंद्रो पेन्द्रे पेन्द्रदेवस्मे सिद्धजीवितमिहिं २० गच्छावहेऽस्माद्यस्त इ निर्वर्तयस्वयज्ञमितिपोवः समुपाहरकुरु
एवं ऐंद्रैर्मंत्रभिः कृतपशुत्वज्ञापनं पशुं कृत्वा यज्ञपशुत्वेन संपाद्य श्रेवंचयगत राज्यो तिपोष। २४ इंद्रात्तु जो विसृष्टिर्पदेशः॥ अ

इंद्राद्विसृष्टः शुनःशेपोतोहितं नृपतिं पुंगव इमे वर्गाथे हेदिव्ये गायेथा नृपतिपुत्रक अंब
रीषस्य यज्ञे स्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि २० शुनःशेपोऽथ हीनादे हे गाथे समहात्मितः अं
बरीषराज्ञा सिद्धं तं म बरीषमुवाचह २१ राजसिंह महाबुद्धे शीघ्रं गच्छावहेवयं निर्वर्तय
स्वराजेंद्र दीक्षां च समुपाहर २२ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः जगाम नृ
पतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतंद्रितः २३ सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणं पशुं रक्तां
बरं कृत्वा यूपे तं समबंधयत् २४ स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ इंद्रमिंद्रानु
जं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः २५ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः दीर्घमायुस्त

जस्सर्वं मन्त्रिणस्तत्रातत्पतौ उपदेशकालेन यथोक्तत्वात् २५ सहस्राक्षः दाभादात् शुनःशेपाय वासवः २६
तस्य लक्षणं विस्मापि रहस्यस्तुतिर्विश्वामित्रोपदिष्टा २६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समाप्तवान्फलं सम्प्रगाप्तवानित्यर्थः यद्यपि वहुवचनात्गणेह विश्रुतो ह्येवं पेत्वाको राजेत्यादिना हरिश्चंद्र यत्तेशुनःशेफस्या
जीवर्तिस्तनस्यपशुत्वं तेन ज्ञापयत्यादित्युत्या च मोदः सूयते तथापि शुर्वंवरीषविषयमप्येन तत्पतन्मा मान्योततस्कलम् निश्चान्वये
तिवहवः केचित्तु हरिश्चंद्रपदं सानुदेवरीषपवमुक्तं प्राजीगर्तिपदं च ऋचीके प्रयुक्तं कृत्वा वस्मादेवोपदेष्टहणादित्याहुः २७

स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजं विश्वामित्रो
पि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दश वर्षशतानि च २८ इत्यार्षे रामायणे
द्विषष्टितमः ६२ पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिं अभ्यगच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचि
कीर्षवः १ अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः २
तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्ययात् विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ३ ततः का
लेन महता मेनका परमाप्सराः पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ४

अयः पर्वतपसः पुरेषु क्रोधेन नाशनात् शापं न करिष्यामीति संकल्प्य पुनस्तपो करोत् २८ इत्यार्षे सर्गः ६२ व्रतस्नातं समाप्तव्र
तं तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दातुकामाः १ ऋषिस्त्वमसि ब्रह्मराजशाहान्नुपादानेन तत्रजातिविशेषः सूचितः २ परमाप्

ॐ
रामा- 331
वाटी
१९९

तत्रमहाभ्रिजलदेविद्युतमिव ५ कंदर्पहतोदर्पोयस्यसः ६ अनुगृह्णीष्वभोगदानेनेतिशेषः वरारोहाश्रेष्ठजघना ७ पंचपं
चदशवर्षाणि ८ ९ सामर्षादेवेषुविघ्नस्यतत्कृतत्वज्ञानात् १० अहोरात्रमिति अहोरात्रापदेशेनप्रकाशेनाचेतनसतया ॥

तांदृष्ट्वासहसातेजामेनकांकुशिकात्मजः रूपेणाप्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा ५
कंदर्पदर्पवशगोमुनिस्तामिदमब्रवीत् अप्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे ६ अनुगृ
ह्णीष्वभद्रंतेमदनेनविमोहितं इत्युक्तासावरारोहातत्रावासमथाकरोत् ७ तपसोहिम
हाविघ्नोविश्वामित्रमुपागमत् तस्यांवसंत्यांवर्षाणिपंचपंचचराघव ८ विश्वामित्रा
श्रमेसौम्यसुखेनव्यतिचक्रमुः अथकालेगतेतस्मिन्विश्वामित्रोमहामुनिः ९ सव्रीड
इवसंवृत्तश्चिंताशोकपरायणः बुद्धिर्मुनेःसमुत्पन्नासामर्षारघुनंदनः १० सर्वंसुराणां
कर्मैतत्तपोपहरणंमहत् अहोरात्रापदेशेनगताःसंवत्सरादश ॥ काममोहाभिभूतस्य
विघ्नोयंप्रत्युपस्थितः सनिःश्वसन्मुनिवरःपश्चात्तापेनदुःखितः १२ भीतामप्सरसंदृष्ट्वा

वेपंतींवेपमानांमधुरैःमधुरार्थनयास्थितानासीमिति तत्रनकस्यनदोषःस्यादिवाकैः क्रोधस्यसंकल्पश्चैवमत्त नादत्तशापादानेनेतास १९९

ततस्तच्चक्रुर्विघ्नदर्शनादुत्तरगमनं नैष्ठिकीं कामस्याप्यकारणं संकल्पं प्रमुक्त्वा ब्रह्मचर्यविषयिं बुद्धिं दृढनिश्चयं जेतुकामः का
ममितिशेषः १४ कौशिकी विश्वामित्रभगिनी नदी १५ उत्तरे पर्वते इत्येतत्सर्वान्वयि समागम्य ब्रह्माणमितिशेषः १६ लभतां भगव
न्नितिशेषः १७ देवप्रार्थनया महर्षिशब्देनैव संबोधयति महर्षेइति १८ महत्वमविकारं ऋषिमुख्यत्वमिति १९ प्रत्युवाचेति पिताम

332 उत्तरे पर्वते राम विश्वामित्रो जगाम ह सकृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः १४ कौशि-
कीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदं तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः १५ उत्तरे पर्वते राम दे-
वतानामभूद्भयं अमंत्रयन्समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः १६ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कु-
शिकात्मजः देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः १७ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं
तपोधनं महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः १८ महत्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशि-
क ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः १९ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहं

हमितिशेषः अतुलं सर्वोत्तमं ब्रह्मर्षिशब्दं महर्षीष्टं स्वार्जितैः ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः २०
कर्मभिः प्राप्यं यदि यतो भवता गहनवनहिततो ममसः हे विजितेंद्रियः अत्रकाकुः न विजितेंद्रिय इत्यर्थः नतावदेति विकार
हेतुसन्निधाने विकाराभावो हि तत्वमिति भावः नतावदितिलोकोक्तो २०

ॐ· 333
रावा·
वाटी·
९०

२१ २२ घर्मे ग्रीष्मे ग्रीष्माकाशं निरावरणदेशः २३ २५ प्राप्तमहितं आत्माहितं २८ इति त्रिषष्टितमः सर्गः ६१ लोभनं प्रतारणं कामस्य मोहेन काम

यदि मे भगवानाह ततो हं विजितेंद्रियः न मब्रवीत्ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेंद्रियः २१ यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः २२ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षस्तपश्चरन् घर्मे पंचतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः २३ शिशिरे सलिलेशायी रात्र्यहानि तपोधनः एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च २५ रंभामप्सरसं शक्रः सह सर्वैर्मरुद्गणैः उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च २९ इत्यार्षे त्रिषष्टितमः सर्गः ६१

सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितं १ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता व्रीडिता प्रांजलिर्वाक्यमुवाच सुरसत्तमं २ अयं सुरपते घोरो

ज्वलितं वेव रूपेण सम्मन्वितं स्यलं १ व्रीडिता ग्रसामर्थ्य वचनं निमित्ता व्रीडा २ अत्र ज्यतेरति पादे पितत्वद्वात इत्येवार्थः ३ ९०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह्रियतेऽतः प्रसादं एवं नियोगभावरूपं ४५ माधवे वसंते कोकिलो भूत्वाहमित्यन्वयः ९ बहुगुणां ह्याव भावादिगुणोपेतं रूपं
रूपपरिष्कारं भेदय स्वकामात्मारनेत्र पस्यात्तेय ७ ललिताललिताख्यभावयुक्ताः ८ वल्लभमनोहरं कमनीयविषयला

334 ततो हि मे भयं देवप्रसादं कर्तुमर्हसि एवमुक्तस्तया रामस्सभयं भीत्यया जदा ४ तामुवा
च सहस्ता ह्यावेष्टुमानां ह्युक्तो जगले मा भैषीर्मे वेदते कश्चिद्ममशासने ५ कोकिलो
ह्यद्य या ग्राहे माधवे कश्चिद्भुमे अहं केरूपसहितः स्थास्यामि तवपार्श्वतः ६ बहिरूपं बहु
गुणं कृत्वा परमभास्वरं तमृषिं कौशिकं भद्रे भेदयस्व तपस्विनं ७ साक्षाद्वाववचनं तस्य
कृत्वा रूपमनुत्तमं लोभयामास ललिता विश्वामित्रं सुविस्मिता ८ कोकिलस्य तु श्रु
त्वा च वल्गु व्याहृतं स्वनं संप्रहृष्टेन मनसा सर्वे नामन्ववेदत ९ अथ तस्य च गीतेन
गीतेनाप्रतिमेन च दर्शनेन च रंभाया मुनिः संदेहमागतः १० सहसा तस्य तत्सर्वं वि
ज्ञाय मुनिपुंगवः रंभां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ११ भाव्यं तस्योहरूपः तस्य कोकिलस्य
भागीतेन रंभाया इति शेषः संदेहः स्वतपोनाशाय इदं कस्याश्चागमनं स्तनेदृशेऽस्मिन्काले यामम तपो भंगार्थमिति एवं रूपं १० तत्सर्वं रं
भागमनं तत्कृतं प्रलोभनं च सहसा तत्क्षणमेव मूलमिति ज्ञात्वा ध्यानेन च विज्ञाय निश्चित्य रंभां शशापेत्यन्वयः ११

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ·
गवा·
वाटी· 335
१९८

शैलीशिलाप्रतिमा भूया ॥१२ यद्यपि स्वामिनियोगतः प्रवृत्तायारंभायाः शापदानमनुचितं इंद्रे एव तद्दानमुचितं तथापि क्रो
धावेशेन तत्कालोत्पन्नविवेकाभावः अत एव पश्चाद्विवेकलब्धा तामनुगृह्णाति ब्राह्मण इति वा सष्टस्त्वर्थं इन्त्यिकतकः एतेन
कामादपि क्रोधो दुर्जेय इति सूचितं ॥१३ आत्मनः कोपं धारयितुं अशक्नुवन् अतो शम्वा तपोव्ययजमदुःखेन संतापं पश्चात्तापम्

यस्माल्लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणं दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥१२
ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्कोपकलुषीकृतां ॥१३
एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः अशक्नुवन्धारयितुं कोपं संतापमात्मनः ॥१४
तस्य शापेन महता रंभा शैली तदाभवत् वचः श्रुत्वा च कंदर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥१५
कोपेन च महातेजास्तपोपहरणे कृते इंद्रियैरजितै राम न लेभे शांतिमात्मनः ॥१६ ब
भूवास्य मनश्चिंता तपोपहरणे कृते नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥१७

पापात इति शेषः ॥१४ महर्षेर्वचः श्रुत्वा कंदर्पः स्वर्गं इन्द्रसमीपं निर्गत इत्यन्वयः ॥१५ कोपेन चात्कामेन च तपोपहरणे कृते सति
कामक्रोधरूपत्वादेवाजितैरिंद्रियैरित्यन्वयः आयाततोऽस्माद्दर्शनप्रवृत्त्या कामेनापि तपः हृतं तस्मात् आत्मनो मनसः शां
तिं दुःखोपशमं ॥१६ न च वक्ष्ये शापादिवचनमिति शेषः ॥१७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आत्मानंशरीरं १८ यावत्यावताकालेनब्राह्मण्यंप्राप्तंभवेत्तावत्शाश्वतीःसमाःबहून्वत्सरान् १९ मूर्तयःशरीरावयवाःतु
पोर्जितात्तदुच्छ्वासाभोजनयोःतद्बलेनक्षयंसंभवेतिभावः दीक्षांअनुच्छ्वासाभोजनेउद्दिश्यअप्रतिमांअप्रतिमांप्रतिज्ञांसर्वेषां
वंकरिष्यामीत्यध्यवसायं २० इतिरामायणेबालकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ अथपश्चिमात्तोत्तरं हैमवतीउत्तरां १ मौनंरूपंव्रतंवर्षसहस्रसं

अथवानोच्छ्वसिष्यामिसंवत्सरशतान्यपि अहंहिशोषयिष्यामिआत्मानंविजितेंद्रियः १
तावद्यावद्धिमेप्राप्तंब्राह्मण्यंतपसार्जितं अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयंशाश्वतीःसमाः
नहिमेतप्यमानस्यक्षयंयास्यंतिमूर्तयः एवंवर्षसहस्रस्यदीक्षांसमुनिपुंगवः चकारा
प्रतिमांलोकेप्रतिज्ञांरघुनंदन २० इत्यार्षेबालकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ अथहैमव
तीरामदिशंत्यक्त्वामहामुनिः पूर्वांदिशमनुप्राप्यतपस्तेपेसुदारुणं १ मौनंवर्षसह
स्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमं चकाराप्रतिमंरामतपःपरमदुष्करं २ पूर्णेवर्षसहस्रेतुकाष्ठ
भूतंमहामुनिं विघ्नैर्बहुभिराधूतंक्रोधोनांतरमाविशत् ३ सकृत्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठ

बंधिमौनंव्रतकाष्ठमौनं २ आधूतमाकुलीकृतमपि अंतरमंतःकरणं ३ निश्चयंक्रोधाकारणविषयकंवर्षसहस्रसंबंधिनि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

337

ॐ. म.वा. वा.टी. १९५

तस्मिन्कालेव्रतपारणकाले ५ सिद्धं यदन्नं निःशेषिते निःशेषे भक्षिते सति भक्षित्वैव पुनः पाकाकरणाद्भक्षित्वैव ८ मौनं कृत्वा आसीदित्यन्वयः नोच्छ्वसन्श्वासोच्छ्वाससहितः धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरिति यावत् अतएवाग्न्यातापितमिदं तिवस्थिति अ यं श्रुतस्तत्त्वगुणाश्रमवाग्निरेषां रजस्तमः प्रधानानां तत्स्मिन्सत्त्वप्रधानानां देवादीनां तापजनकत्वेतिवो ८ येन वह्निना

भोक्तुमारब्धमानं तस्मिन्कालेऽन्नम इंद्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ५ तस्मै दत्वा तदा सिद्धं सर्वं विशायतिश्चितः निःशेषिते भगवानभुक्त्वैव महातपाः ८ न किंचिद् व्याहरन्मौनव्रतमुपास्थितः तथैवासीत्स्थानमौनं मनुच्छ्वासं चकार ह ७ अथ वर्षसहस्रे चैनाच्छ्वसतो निर्गतः तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ८ त्रैलोक्यं येन संभ्रान्तमातापितमिवाभवत् ततो देवर्षिगंधर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ९ मोहितास्तपसा तस्य तेजसा मंदरश्मयः कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् १० बहुभिः कारणैर्दे

यथा तापितः पुमान् संभ्रान्तो व्याकुलो भवति तद्वत्त्रैलोक्यं संभ्रान्तमभूदित्यर्थः ९ तपसा तेजसा तपोरूपेण तेजसा मोहिताः विषया ग्रद्दिपिताः कृतामंदरश्मयः क्षीणतेजसः कश्मलं...: एव १० तत्र द्विषये लोभितः क्रोधितोपि निर्विघ्नमेव तपस्तपसा अभिवर्ध

१९५

स्वल्पमपि हृष्टजितं स्वल्पमपि कामक्रोधरूपं यदभीप्सितं त्वल्पर्षितं १२ अन्यथा लोकनाशः स्यादित्याह विनाशयतीति त्रैलोक्यं तप
सा ... व्याकुला इति १३।१४ प्रतिजानीम प्रतिज्ञायां न जानीम इत्यर्थः नास्ति को जायते जग
त स्तोमवशात्मास्तिकरवकमानुष्टानम्भूत्यरित्यर्थः तदाह संमूढमिवेति संभ्रान्तमिव मानसं व्याकुलचित्तं नाशं जगतो

338

न स्वल्पं त्वर्जितं किंचिद्विहृतं ते स्वल्पमप्युत न दीयते यदि तस्मै मनसा यद्यभीप्सितं १२ विनाश
यति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरं व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न चार्कि विराजते १३ सागराः क्षु
भिताः सर्वे विशीर्यंते च पर्वताः प्रकंपते च पृथिवी वायुर्वाति हि संकुलः १४ न जानीमः प्रति
जानीमो नास्ति को जायते जनः संमूढमिव त्रैलोक्यं संभ्रान्तमिव मानसं १५ भास्करो
निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा बुद्धिर्न कुरुते यावन्नाशं देव महामतिः १६ तावत्प्र
साद्यो भगवन्सोग्ररूपो महात्मनः कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यते खिलं १७ देव
राज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः ततः

पूर्वं युगान्तकाले १७ यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तदप्यस्य
दीयतामित्यर्थः इति केचित् यद्यस्य अभीष्टं न दीयते तदासौ देवराज्यं चिकीर्षेत तेनास्य यन्मन स्तत्सर्वं त्वल्पं स्वल्पर्षितं न दीयता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰ रावा॰ वाटी॰ १७॰ 339

स्वागतं भद्रं तेस्त्विति विसर्गलोपश्चार्षः १९ दीर्घायुर्दानं स्वदर्शनफलं २० स्वस्ति स्वस्त्येवं यथासुखं तपस उपेतेऽस्त्विति शेषः २१ यदि इत्यसंधिरार्षः यस्त्वं दिग्यवदनेन वेदाः प्रमाणं वेदितिवत् २२ ओमिति ब्रह्मज्ञानसाधनेषु षडितिय ज्ञसाधनवेदाश्च तद्वेदितो गोपांगादिप्रतिपादकाः वषट्कारः यथा वसिष्ठादीन सहजब्राह्मणान्वरयन्ति तथा वरणाव धायन याजनयोरङ्गमतिः ब्रह्मा

विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ब्रह्मर्षे स्वागतं तेस्तु तपसा स्म सुतोषिताः १९
ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन् ददामि समरुद्गणाः २०
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखं पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसां २१
कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च २२
ओंकारोऽथ वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु मां तत्र वेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि २३

यन्नगृहेपि जातिब्राह्मण्याभावात् वसिष्ठेनानंगीकारे स्वार्थमेव सर्वमत आह तत्रेत्यादि सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात् दध्यायकत्वाच्च तेषां पुत्रजयादिप्रयोजनसंपत्तये तत्र वेदविदां उक्तप्रयोजनयत्र वेदविदां श्रेष्ठः ब्रह्मवेदा वेदचतुष्टयी ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवतात् २३

१७॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रह्मदपि श्रैष्ठ्यबीजं ब्रह्मपुत्रं इति . एवं ब्रह्मर्षेः इति एवं वसिष्ठस्य वचनेन ब्रह्मर्षित्ववादे दृष्टे मम परतः कामो मनोरथो यदि कृतस्त
दा महिषये कृतं कृत्याः सुरर्षभाः यातु नाम यथेति भावः अन्यथा तु नस्तपश्चरिष्यामीति तात्पर्यं २४ ततो विश्वामित्रोक्त्यनंतरं
प्रसादितो विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षितानुमत्यै एवं ब्रह्मर्षित्वे सख्यं विश्वामित्रेण २५ सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजनं ब्राह्मण्यजन्य
तत्संस्कारादि संपद्यते संपन्नं अनेन निश्चयः वेत्ति विश्वामित्रस्य ब्राह्मणलाभः स्फुटितः एतच्च व्याख्यानं तपः इति सूत्रे महाभा

340

ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः यद्येवं परमः कामः कृतो यांतु सुरर्षभाः २४ ततः प्र
सादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् २५ ब्रह्मर्षित्वं
न संदेहः सर्वं संपद्यते तव इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतं २६ विश्वामित्रोऽपि ध
र्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमं पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरं २७ कृतकामो महीं स
र्वां चचार तपसि स्थितः एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना २८

ष्ये स्पष्टं इति वसिष्ठोक्ते देवता अप्रकृष्ट्वा न जग्मुरित्यन्वयः २६ पूजयामास सपरिवारस्य मम सत्कारकरणेन ब्रह्मर्षिता प्राप्य सख्यं तो
क्षात्त्वं संपादनेन कृतार्थीकृतोऽस्मि भगवत इति पूजयामासेत्यर्थः २७ चचारेति विश्वामित्र इति शेषः अथ प्रकृते शतानंद वचन
मेवं विस्तारादि २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ रा॰बा॰ बाटी॰ १७१ 341

नित्यमिदानीमपि वीर्यस्यतपोवीर्यस्य २९ ३१ पावितःपवित्रःकृतः ३२ गुणाःकर्मश्रेष्ठत्वाज्ञातिश्रेष्ठत्वलक्षणाः ३३ महातेजाइति
संबुद्धिःमयाजनकेनरामेणचसदःप्राप्यस्थितैःसदस्यैस्तेगुणाःश्रुताः ३४ तृप्यामितितवेत्यर्थे अप्रमेयंत्वयनानानाविषयं ३ ५

एषाम्मम्मदिश्रेष्ठ एषविग्रहवांस्तपः। एषधर्मपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणं २९ एवमुक्त्वा
महातेजाविरराममहिजोत्तमः शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ ३० जनकःप्रांज
लिर्वाक्यमुवाचकुशिकात्मजं धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगवः ३१ यज्ञंकाकु
त्स्थसहितःप्राप्तवानसिकोशिक पावितोहंतथाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने ३२ गुणाबहुवि
धाःप्राप्तास्तवसंदर्शनान्मया विस्तरेणचवैब्रह्मन्कीर्त्यमानंमहत्तपः श्रुतंमयातेजोरा
मेणचमहात्मना सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुतास्तेबहवोगुणाः ३४ अप्रमेयंतपस्तुभ्यम
प्रमेयंचतेबलं अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज ३५ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथा
नानास्तिमेविभो कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंबतेरविमंडलं ३६ःप्रभातेमहातेजाद्रष्टुमर्हसि
मांपुनः स्वागतंजपतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ३८ एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्यपुरुषर्षभं
कथानामितितृप्तावितिशेषः कर्मकालइतिश्रुतिवर्तनइतिशेषः जदेवाह ३९ स्वागतंभद्रमनुज्ञातमकर्मणेरितिशेषः ४० ४०

१७१

स्ववासस्सन्निवेशं स्ववाटमितिपाठेप्ययमेवार्थः ४ इत्यार्षेरामायणेपंचषष्टितमः ६५ कृतकर्माकृतनित्यक्रियः १ कर्मणा
प्रवर्ग्यादिलक्षणेन राघवौवसपूज्यवाक्यमुवाचविश्वामित्रंप्रतीतिशेषः २ आज्ञाप्यः आज्ञापयितुंयोग्यः भवतेति

342

एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठंवैदेहोमिथिलाधिपः पुरस्कृत्यतदाराजाशतानंदमकल्मषम् १३
पुरोहितंचकारात्सोपाध्यायःसबांधवः १४
विश्वामित्रोपिधर्मात्मासहरामःसलक्ष्मणः स्ववासमभिचक्रामपूज्यमानोमहात्मभिः
इत्यार्षेरामायणेवालकांडेपंचषष्टितमः ६५ ततःप्रभातेविमलेकृतकर्मानराधिपः
विश्वामित्रंमहात्मानमाजुहावसराघवं १ तमर्चयित्वाधर्मात्माशास्त्रदृष्टेनकर्मणा
राघवौचमहात्मानौतदावाक्यमुवाचह २ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिंकरोमितवानघ भ
वानाज्ञापयतुमामाज्ञाप्योभवतास्म्यहं ३ एवमुक्तःसधर्मात्माजनकेनमहात्मना प्र
त्युवाचमुनिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः ४ पुत्रौदशरथस्येमौक्षत्रियौलोकविश्रुतौ
द्रष्टुकामौधनुःश्रेष्ठंयदेतत्त्वयितिष्ठति ५ एतद्दर्शयभद्रंतेकृतकामौनृपात्मजौ दर्श

कृत्यानंतरकर्तव्यविषयीविकल्पात्तृतीया आगमनप्रयोजनंबोधनीयमितितात्पर्यः १४ द्रष्टुकामौआगमनाविशिषेशः ५ कृत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

343

ऊँ- रा- बा- टी- १२२

ततोधनुर्दर्शितांतमाह जनकः एवमिति अस्यादिदेशितस्यधनुषः श्रूयतामागमनादिहेतोनरइतिशेषः यदर्थं यन्मयोक्तं नायतिष्ठति नवश्रूयतां ७ निमिः कूटस्थः तस्य ज्येष्ठः पुत्रो देवरातः न्यासो निक्षेपः अयं धनुरूपः स्वपदेशोक्तितरामास्ते देवरातायत्रेतिसुव्यस्या न्यासो देवप्रना स्थानेतत्सजार्थशंकुवधार्थं वदतः अर्थः निक्षेपपरतया व्याख्यातेन पि निक्षेपस्य सुल्केकारणामनुचिते भगवतान् न्नगो वनि क्षेपार्हतया प्रधुककृतदोषभागिता जनकस्य स्यादिति ग्रष्टः ८ कैदंतस्तत्राह दक्षेत्यादि रन्तयज्ञवधे इति निमित्तसप्तमी

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिं श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ७
देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः न्यासोयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मनः ८
दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् विध्वस्य त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमब्रवीत् ९
यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः वरांगानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः १०
ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव प्रसादयंत देवेशं तेषां प्रीतोभवद्भवः ॥

आयम्य नम्रनसज्जीकरणपूर्वमाकृष्य सलीलमिति वद्विषयाः प्रयासो येनासते ९ भागार्थिनः स्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनो ममभागं यतो नाकल्पयंत सुरा अतो वरांगानि शिरांसि प्रकल्पयतो एकवचनमार्षं महार्हाणि महाप्रजायोग्यानि १० विमनसो दीनाः भवो रुद्रः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

344 हृष्टो संहृष्टार्थं गृहीतं धनुरितिशेषः देवदेवस्य रुद्रस्य देवैर्दत्तं धनुरत्नं ॥२॥ अस्माकं पूर्वजे देवराते तैः निवसति हि तै देवैर्न्यासभूतं
देवरूज्ञास्यानभूतं न्यस्तं दत्तं तत्कर्मकौशल एकविशेष्याय प्रीतस्य भगवान्देवः स पञ्चाम्मूलीनेन लोहितः यद्देवोऽशाम्भुना प्राप्यं
जनकाय पाहुतं धनुरिति पायेपिव चापं रामोदयादनेक मांसल्कोहुतं मम मेति यद्दृष्टिमिहतिष्ठती स्वस्यापि तत्तस्मात्
भूतमिप्रयते न ज्ञातं ज्ञात पूज्ञास्यानेवन पूज्यार्थमिस्थले लाभात् अथेति कृचतरिति प्रक्रिचयनार्थमितिशेषः ॥३॥

प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां दैत्यानां च महात्मनां ततो देवदेवस्य धनरत्नं महात्मनः ॥२॥ न्यासभू
ततदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभो अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ॥३॥ क्षेत्रं शोधय
ता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥४॥

गवेनहाव तीत्यादि शण स्वान लांगलात् लांगलपद्धतेः उत्थिताकस्येतिशेषः ॥३॥ यतः क्षेत्रं शोधयता सीतायाः लांगलपद्धतेर्भू
यालब्धाः सेनाम्नासीतेति प्रसिद्धा भूतलात् यज्ञियात् व्यवर्धत हृद्दिशाभा प्राभेपि अथ लोके खरीलक्ष्मीजनकस्यशु
स्वतः शुभ क्षेत्रे हलोत्खाते नेतारे चोत्तरफाल्गुने अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा सीतामुखे समुत्पन्ना बालभा
वेन सुन्दरी सीतामुखे समुद्भवा सीता इत्यस्य नामचाकरोत् ततो भूद्दौ सीतस्य ऊर्मिला नाम कन्यकेति ॥४॥ ॥
॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वीर्यशुल्का धनुःसज्जीकरणादि तन्मे वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं यस्याः १५ न ददामि न प्रादां १७ वीर्यं धनुषः सारं जिज्ञासवस्तस्याभव
न्निति शेषः उपाहृतं दर्शितमानीयेत्यर्थः १८ ग्रहणं धारणं तोलनं भारपरीक्षणार्थं हस्तेन चालनं १९ प्रत्याख्याता कन्यावेदन

वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजां १५
वरयामासुरागम्य राजानो मुनिपुंगव तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षितां १६ वी
र्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगवाः १७ मि
थिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् १८
न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने १९
प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुंगव २० अरुं
धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसंदेहमागताः आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुंगवाः २१

नेति याचन तदिदं सर्वं ततो नंतरं यद्वृत्तं तन्निबोध जानीहि ततः इति २० अरुंधन्नुपरुद्धवंतः वीर्यसंदेहं धनुरारोपणलक्षणवीर्य
विषये संदेहं विषयतामागताः अस्य बलेनेव कन्यां ग्रहीष्याम इत्यहंयमित्यर्थः ते च सर्वे नृपाः आत्मानं मे मया अवधूतं वीर्यशुल्के

रोषेणविश्वामित्रंमिथिलामपीडयन्नश्रुङ्गभावश्रार्थः त्वयंयाजानिदुर्गोस्थिन्याद्युद्दवशादितिशेषः २२ साधनानिदुर्गोरत्नाणामसा
धनानि यदाद्दयंप्रसादितवानलस्याङ्गभावश्रार्थः २१ स्वाद्दङ्गः जगन्मातः रत्नाणार्थंस्वकार्यसिद्ध्यर्थंचदेवलक्ष्यानंदिषेणादयः
सम्सदेवित्सृज्येतिशेषः २४ अवीर्याः अल्पवीर्याः स्ववीर्यसंदिग्धाः संदिग्धवीर्याः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः न

346 रोषेणमहतविप्राःपीडयन्मिथिलांपुरी ततःसंवत्सरेपूर्णेक्षयंयातानिसर्वशः २२ साध
नानिमुनिश्रेष्ठततोहंभृशदुःखितः ततोदेवगणान्सर्वांस्तपसाहंप्रसादये २३ ददुश्चप
रमप्रीताश्चतुरंगवलंसुराः ततोभग्नान्सपतयोहन्यमानादिशोययुः २४ अवीर्यावीर्य
संदिग्धाःसामात्याःपापकारिणः तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरं २५ रामलक्ष्मण
योश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रत यद्यस्यधनुषोरामः कुर्यादारोपणंमुने २६ सुतामयोनि
जांसीतांदद्यांदाशरथेरहं २७ इत्यार्षेवालकांडेसर्गः ६६ जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वा
मित्रोमहामुनिः धनुर्दर्शयरामायइतिहोवाचपा

तदेतत्तुक्तवृत्तांतकं २६ २७ इत्यार्षेवालकांडेःसर्गः ६६
रामायइतिहेत्यसंधिरैच्छिकः आरोपयिष्यतीसीतांग्रहीष्यतीतिचेतिभावः १

रामा·
बाल·
१०५
347

सचिवान्समीपे विद्यमानान् अनुलेपितं युक्तं २ प्राविशन्पुरं यत्र वा तदादिति शेषः ३ शतानि पंचाशत् पंचसहस्राणीत्यर्थः अनेन धनु
षोऽतिगुरुत्वादि दर्शितं आयताः दीर्घाः महात्मानोऽत्युत्कृष्टशरीराः अष्टचक्रां रथांगाष्टयुक्तां नोहुः कृत्स्नत्वेन प्रसिद्धां कथंचन न्
न्यून्नापि महता प्रयत्नेनेत्यर्थः ४ आयसीमयस्लोहनिर्मितां सुरोपममिति जनकविशेषणं ५ यदि द्रष्टुमिच्छसि तदा द

ततः स राजा जनकः सचिवान्व्यादिदेश ह धनुरानीयतां दिव्यं गंधमाल्यानुलेपितं २ जनकेन समा
दिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरं तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ३ नृणां शतानि पंचाशा
द्व्यायतानां महात्मनां मंजूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ४ तामादाय तु मंजूषामाय
सीं यत्र तद्धनुः सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ५ इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः
मिथिलाधिप राजेंद्र दर्शनीयं यदिच्छसि ६ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृतांजलिरभाषत विश्वा
मित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ७ इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् जनकैरभिपूजितं राजभिश्च महा
वीर्यैरशक्तैः पूरितुं तदा ८ नैतत्सुरगणाः सर्वे सासुरा न च रा

र्शयेत्यर्थः ६ उभौ रामलक्ष्मणौ तदा प्रयंत्यनुः
प्रदर्शनमुद्दिश्य विश्वामित्रमभाषतेति योजना ७ पूरितुं प्रयत्नैः तोलनादि वक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैः राजभिस्तु जनकैर्देव
प्रतातिरिक्तैः पूजितं परं स्वदेवकेवलपूजितमित्यर्थः ८ नैतदिति पतद्धनुः सवादयानसज्जीकर्तुं शक्ता इति शेषः ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गतिः शक्तिः सामर्थ्यं वस्त्वर्थे ग्रहणं आकर्षणं कर्षणं आरोपणं सज्जीकरणं समायोगः शरणयोजनं वेपनं ज्यास्फालनं तोल
नमकं १० आनीतं प्रख्यापितं दाप्यैत्यादि ११ यत्र यत्रास्ते इति तिष्ठति तां मञ्जूषां अपावृत्य अपगतावरणां कृत्वा १३ स्पृशामीति द
र्शितो तस्य सन्निहितैः वा बाधैर्यत्नवान् भविष्यामि किमित्यब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः १४ तं राजा मुनिश्च बाढमित्येवब्र

क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोस्य प्रपूरणे आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा १० तदे
तद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव: दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ११ विश्वामि
त्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनकभाषितं वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् १२ महर्षेर्वच
नाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः मंजूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् १३ इदं धनुर्वरं दिव्यं
संस्पृशामीह पाणिना यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेपि वा १४ बाढमित्यब्रवीद्राजा
मुनिश्च समभाषत लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः १५

ब्रवीत् समभाषतेति प्रत्येकमन्वयः मध्ये मध्यप्रदेशे लीलया अनायासेन जग्राह पादांगुलेनोद्धृतं कृत्वा करेण
जग्राह तदुक्तं पाद्मे रामोपि तद्धनुः कोटिं स्पृष्ट्वा पादांगुलाततः उद्धृत्य चापमारोप्य वपुं जेतो हिता जना इन्द्रियाणि भारवहुस्त
तः पादांगुल्या मध्यभागपर्यंतमुपमानं मध्ये गृहीत्वोदाम्यमहाबलमाध्यनिमहाबलवद्धनेन संवित १५

ॐ
रा०वा०
टी०
१२५

349

पश्यतामसनादरोपेक्षी १६ घृणामाकर्षणं १७ निर्घातोऽशनिध्वनिस्तन्निस्वनसमः शब्द आसीत्तदीर्यतः पर्वतस्य समीपदेशोऽय
याभूतेपस्तथाभूतकंपश्चासीत् १८ मुनिवरो विश्वामित्रः राजा जनकः १९ विगतसाध्वसः रामेणधनुरारोपणेकन्या विव

पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनंदनः आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः १६ आ
रोपयित्वा मौर्वीं पूरयामास तद्धनुः तद्बभंज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः १७ तस्य श
ब्दो महानासीन्निर्घातसमनिस्वनः भूमिकंपश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः १८ निपे
तुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ १९ प्रत्याश्व
स्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः उवाच प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवः २० भग
वन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः अत्यद्भुतमचिंत्यं च अतर्कितमिदं मया २१ जनकानां
कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजं २२ मम सत्या प्रति
ज्ञा सा वीर्यशुल्केति कौशिक सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता भवतोऽनुमते ब्र

ह्मन्नेवस्यास्यतीतियाभीःस्थितासागतेत्यर्थः २० अतर्कितमिदं मयापतदारोपणमित्यर्थः २१ आहरिष्यति संपादयिष्यति २२
मम प्रतिज्ञा सत्या जातेतिशेषः प्राणैः प्राणेभ्यः २३ मममे द्विरुक्तिरन्वयः अनुमते अनुमतेकृत्यसाधनमित्यर्थः भवतोऽनुमत्येति

१२५

प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशस्सर्वप्रकारं तथोदितमित्यर्थः २५ शुश्रोरक्तितैः प्रीतियुक्तं प्रीतिक्रियाविशेषणम् २६ आभाष्य
आहयाहूतनस्मात्तूर्णं कल्याणं मंगलाय तज्ज्ञान् २७ इत्यार्षे रामायणे सप्तषष्टितमः ६७ मिथिलाधिपः प्रेषिताः मार्गे क्लान्तवाहनाः ना
वदात्मकारणे निमित्ते क्लान्तवाहनत्वे हेतुः कर्मणि परिश्रान्ताः तदानन्तरं तैः योध्यां प्रविशन् १ राजा वचनान् जन

350

राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतु त्वरं मम । प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयंतु च सर्वशः २५ मुनिगु
प्तो च काकुत्स्थो कथयंतु नृपाय वै । प्रीतियुक्तं तु राजानमानयंतु सुशीघ्रगाः २६ कौशि
कस्य तथेत्याह राजा चाभाष्य मंत्रिणः । अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनात् २७
यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तथा २८ इत्यार्षे रामायणे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ ज
नकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम् १ ते राजव
चनाद्दूता राजवेश्मप्रवेशिताः । ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् २ बद्धाञ्जलिपुटाः
सर्वे दूता विगतसाध्वसाः । राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैर्मधु

कोऽस्मानिह प्रेषितवानिति स्वराजनामसंकीर्तनात् राज
वेश्मदशरथवेश्मप्रवेशिताः स्वदीयैर्द्वारपालैरिति शेषः २ विगतसाध्वसाः महाराज इत्यनेन तद्भवतः स्वेष्टतोऽभयरक्षिताः ३

डो॰
रावा॰
बाटी॰
१८ 351

साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः आहिताग्निभिः पुरस्कृतामेत्यादयः अग्निहोत्रपदेनतत्साधनऋत्विजस्तैः सहितइत्य
र्थइत्यन्ये ४ कुशलंचेतेम अव्ययमनपायं हेमहाराजप्राप्च्छते आङिनुप्रच्छ्योरित्यात्मनेपदं पुरःसरामात्मसहितं ५ अनुमते
अनुमतस्त्कृतत्साधनानिमित्ते ८ वीर्यशुल्केप्रतिज्ञापूर्वं युष्माकंविदितेसन्वयः विमुखीकृताइत्यपिविदितं ७ नवपुत्रकैरि

मैथिलोजनकोराजासाग्निहोत्रपुरस्कृतः मद्गुर्मेद्रुमधुवयास्नेहसंयुक्तयागिरा ४ कुश
लंचाव्ययंचैवसोपाध्यायपुरोहितं जनकस्त्वांमहाराजपृच्छतेसपुरःसरं ५ पृष्ट्वाकुश
लमव्यग्रंवैदेहोमिथिलाधिपः कौशिकानुमतेवाक्यंभवंतमिदमब्रवीत् ६ पूर्वंप्रति
ज्ञाविदितावीर्यशुल्कामामात्मजा राजानश्चकृतामर्षानिर्वीर्याविमुखीकृता ७ सेयंम
मसुताराजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः यदृच्छयागतैराजन्निर्जितातवपुत्रकैः ८ तच्चरत्नंध
नुर्दिव्यंमध्येभग्नंमहात्मना रामेणहिमहाबाहोमहत्या

तितवपुत्रेणरामेणेत्यर्थः कश्यपेनाल्पार्थकेन
वास्यधोनतंजामात्रकृत्यामहाबलतेनेमसरकृत्याचस्त्रपतेनवङ्कवचनमप्रयोगः ८ तच्चसर्वंदत्ताधरधंससमयंरुद्रेणयहत्ता क
त्वादिपुरःसारसकलसंजयः कृतस्तच्चेत्यर्थः रत्नंधनुःउत्तमंधनुः ९

२ पुष्पावतिक

१३८

प्रतिज्ञां वीर्यशुल्कतया सीतादानप्रतिज्ञां निर्वर्तयितुं १० उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः न केवलं रामस्यैवेत्यर्थः प्रीतिं विवाहजां प्राप्स्यते
न लक्ष्मणयोर्मिलापशनं द्रष्टुवित १२ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञातकर्माप्रदानुकूलः १३ प्रवेक्ष्यमाण १४ विदेहेषु विदेहानानिवा

352

अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने । प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ।
सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः । शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११ ॥ प्र
तिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि । पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवं विदेहा
धिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् । विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाक्यं तु त
च्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः । वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः कुशिकपुत्रे
ण कौसल्यानन्दवर्धनः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ । दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो
जनकेन महात्मना । संप्रदाने सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति । यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य म
हात्मनः । पुरीं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ २० ॥ मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्म

सम्भूते जनपदे यदि वो रोचते वृत्तं यौनसंबंधयोग्यमित्यर्थः पर्ययोऽतिक्रमः १९ स्वायात्रेति मंत्रिणो ब्रुवीदित्यन्वयः तदर्थमुद्यमः क्रि

श्री॰
रामा॰
बाल॰ 353
१७७

मंत्रिणोजनकमंत्रिणः गुणैः सत्कारातिशयैः नरेंद्रस्येतिपादे सर्वप्रमुदिताउवासेति विपरिणामः नरेंद्रस्येतिपादेजनकस्येत्यर्थः १९
इतिषष्टितमः सर्गः ६८ ततइति १ धनाध्यक्षःकोशाध्यक्षाधिकारिणः पुष्कलं बहुस्नेहेन च संविहिताः संरक्षिताः संसंपादितक

मंत्रिणस्तु नरेंद्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः १९ इत्यार्षे रा-
मायणे बालकांडे षष्टितमः सर्गः ६८ ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबांधवः राजा द-
शरथो हृष्टः सुमंत्रमिदमब्रवीत् १ अद्य सर्वे धनाध्यक्षाः धनमादाय पुष्कलं व्रजंत्वग्रे सुवि-
हिता नानारत्नसमन्विताः २ चतुरंगबलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ममाज्ञासमकालं च
यानयुग्यमनुत्तमं ३ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः मार्कंडेयश्च दीर्घायुरृ-
षिः कात्यायनस्तथा ४ एते द्विजाः प्रयांत्वग्रे स्यंदनं योजयस्व मे यथा कालात्ययो न स्याद्दूता
हि त्वरयंति मां ५ वचनाच्च नरेंद्रस्य सेना च चतुरंगिणी राजानमृषिभिः सार्धं व्रजंतं पृष्ठतोन्वगात् ६

मंगिणी २ यानं शिबिकादि युग्यमश्वादि अनुत्तमानि श्रेष्ठानि यानानि युग्यानि च यांतु वसिष्ठाद्यर्थमिति शेषः ३ ४ अग्रे द्विजस्य प्रयाणं प्र
याणे कस्यापि प्रयांतु अत्र यानयुग्यैरिति शेषः दूता जनकदूताः ५ चतुर्थ्यं विंशफलं पादस्थानमात्रायम् ६ १७७

हृत्वानोत्रिदिनगम्योपि मार्गश्चतुरंगबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिनं गतोसौ मध्ये श्रुत्वा दशरथागमनं ७ राजानमासाद्य दितो हर्षैययौ सो
दृसेवाधिकावस्था हर्षः इति भेदे ८ वीर्यशौर्यं १० वसिष्ठेहंसाहपंक्तेणं धर्मतेन विघ्नाः कन्यानप्रतिवंधाः ११ राघवैः सहसंबंधसंबन्धास्म

354

गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् राजा च जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ततो
राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपं मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ८ उवाच वचनं श्रेष्ठो न
रश्रेष्ठं मुदान्वितं स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ९ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वी
र्यनिर्जितां दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः १० सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः
दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलं ॥ राघवैः सह संबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः श्वः प्र
भाते नरेंद्र त्वं संवर्तयितुमर्हसि १२ यज्ञस्यांते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमैः तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋ
षिमध्ये नराधिपः वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिं प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेत

मजितेमेकुलं नरेंद्रसर्वे राजश्रेष्ठ संवर्तयितुं विवाहमिति पूर्वेणान्वयः १२ यज्ञांते यज्ञावसाने १३ प्रतिग्रहः मयापुरा १४
कन्यागवादीनां दातृवशः यदि दाता दद्यात्तदा प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीत्रेति स्थितिः यत एवं मया श्रुतं त्वत्पितया प्रतिग्रहधर्म
स्यायाथ्यज्ञानमेव साम्प्रतमेवान्नवो भविष्यतीति श्रुतमिवकं १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ
रावा
बाटी
१०८

355

अतोयथात्वंवदसिनहृयंकरिष्यामहे १५ विस्मयं कन्यायावीर्यशुल्केनजितत्वात् मद्गृमस्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनमहृशावच नादिस्मयः १६ निशाम्यदृष्ट्वा १७ यज्ञस्यावासिष्ठाक्रियाः सुताभ्यांउद्दिश्यकन्यादानपोषतयाघटकतंबसंस्कारर्षगणादिलोकिकार्य

यथावद्वासिधर्मज्ञतत्करिष्यामहेवयं तद्धर्मिष्टंयशस्यंचवचनंसत्यवादिनः १५ श्रुत्वाविदेहाधिपतिपरंविस्मयमागतः ततःसर्वेमुनिगणाःपरस्परसमागमे १६ हर्षेणमहतायुक्तास्तांरात्रिमवसंस्तदा राजाचराघवौपुत्रौनिशाम्यपरिहृर्षितः १७ उवासपरमप्रीतोजनकेनाभिपूजितः जनकोपिमहातेजाःक्रियांधर्मेणतत्ववित् १८ यज्ञस्यचसुताभ्यांचकृत्वारात्रिमुवासह १९ इत्यार्षेरामायणेबालकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ६९ ततःप्रभातेजनकःकृतकर्मामहर्षिभिः उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःशतानंदंपुरोहितं १ भ्रातामममहातेजावीर्यवानतिधार्मिकः कुशध्वजइतिख्यातःपुरीमध्यवसच्छुभां २

किंकृतसंबंधेकृत्वावास १९ इत्यार्षेरामायणेएकोनसप्ततितमःसर्गः ६९ अथबालसंबंधसदृशोयोनसंबंधेनबध्येपतिनः परस्परकुल विवाहः सगोम्यान्तरति कृतकर्माकृतनित्यक्रियः १ पुरीमध्यवसत् उवासव्याख्यातिकर्मेन २

१०८

परंवलंवारयितुंसमर्थोवार्यःप्राकारःतस्याःआफलकायंत्रफलकास्तद्युक्तःपर्यंतःपरिसरोयस्याःसातथा इक्षुमतीपिबन्तज्जलंपि
बन्सांकाश्यंपातदाख्यानगरी वार्याभलकपर्यंतामितिपाठे वार्याःमलकाआमलकविशेषाःपर्यंतेषुयस्याइत्यर्थः पुण्यसंकाशां
पुण्यशब्देनतत्फलंस्वर्गःतत्संकाशांतदुपमामित्यर्थः पुष्पकविमानेनोपमितेह ३ तंअहंपुरवासिनंयज्ञगोप्तामिथिलायां

356 वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतींनदीं सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानमिवपुष्पकं ३ त
महंद्रष्टुमिच्छामियज्ञगोप्तासमेमतः प्रीतिंसोपिमहातेजाइमांभोक्तामयासह ४ एवमु
क्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ आगताःकेचिदव्यग्राःजनकस्तान्समादिशत् ५ शासनात्तु
नरेंद्रस्यप्रययुःशीघ्रवाजिभिः समानेतुंनरव्याघ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा ६ सांकाश्यंतेसमा
गम्यददृशुश्चकुशध्वजं न्यवेदयन्यथावृत्तंजनकस्यचचिंतितं ७ तद्वृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रे
ष्ठैर्महाजवैः आज्ञयातुनरेंद्रस्यआजगामकुशध्वजः ८

क्रियमाणयज्ञस्यसांकाश्यायामेवस्थितःस्वय
ज्ञोपेतितत्सामग्रीसंपादकत्वेनरक्षिता इमांप्रीतिंजानकीपरिणयतो ४ अव्यग्राःसमर्थाःसमादिशत् शतानंदेनगौतमेप्रेष्यत
नरेंद्रस्यशासनात् शतानंदप्रेरिताःप्रययुर्दूताइतिशेषः ६ ७ नृपतिःकुशध्वजः ८

५

ॐ· रा· बा· टी· १२५ 357

पूर्वं शतानंदमभिवाद्य ततो जनकं चाभिवादयेत्यर्थः ४ अध्यारोहत पुरोहितजनकयोरनुमत्येति शेषः ६ सुदामनं सुनामनामाख्येमा-
पकायाश्च उपकार्यां शाह्यात्स्वार्थेण दशरथशिबिरसन्निवेशमित्यर्थः ८ इक्ष्वाकुं वर्द्धमाण वसिष्ठमुखेन कसांवारयितुं इत्या

स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलं सोभिवाद्य शतानंदं जनकं चातिधार्मिकं ९ राजार्हं परमं
दिव्यमासनं सोध्यरोहत उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितद्युती १० प्रेषयामास तत्र वीरो मंत्रि-
श्रेष्ठं सुदामनं गच्छ मंत्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभं ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समं-
त्रिणं औपकार्यं स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनं १२ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत्
अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः १३ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितं मंत्रिश्रे-
ष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तथा १४ सबंधुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते राजा च मंत्रिसहि-
तः सोपाध्यायः सबांधवः १५ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् विदितं ते महारा-

कुलदैवतं भगवान्वसिष्ठः इक्ष्वाकूणां सर्वेषु कृत्येषु वक्तेति तेन विदितमित्यन्वयः अतो विश्वामित्राभ्यनुज्ञया ऋषिभिः सह कुलक्रमागतध-
र्मक्रममनतिक्रम्य क्रमं ज्येष्ठानुक्रमं वा अनतिक्रम्य दशरथ वरुणविख्यातादिनिमायेन यौनसंबंधापेक्षितवंशपारंपर्यमेष वक्ष्यति १६

१०१८ प्रव्यक्तरा(?)हेन्नमपयाशवलंब्रह्मव्रह्मावत्वर्मवेः शाश्वतनवनिसमनामसप्राप्येतिकाणिदृष्टवानि १९ २० मनोःप्रजाःपतिंवं

वकामवैप्रक्तंसेषवसिष्टोभगवान्नृषिः विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सहसर्वैर्महर्षिभिः १९ एवव

दूयतिधर्मात्मावसिष्टोमेयथाक्रमं तूष्णींभूतेदशरथेवसिष्टोभगवान्नृषिः १८ उवाचवाक्यं

वाक्यज्ञोवैदेहंसपुरोधमं अव्यक्तप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः १९ तस्मान्मरीचिःसं

जज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्मृतः २० मनुःप्रजापतिः

पूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकं २१ इक्ष्वाकोस्तुसुतः

श्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः कुक्षेरथात्मजःश्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत २२ विकुक्षेस्तुमहातेजा

बाणःपुत्रःप्रतापवान् बाणस्यतुमहातेजाअनरण्यःप्रतापवान् २३ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञेत्रि

शंकुस्तुपृथोरपि त्रिशंकोरभवत्पुत्रोधुंधुमारोमहायशाः २४ धुंधुमारान्महातेजायुवना

श्वोमहारथः युवनाश्वसुतस्त्वासीन्मांधातापृथिवीपतिः मांधातुस्तुसुतःश्रीमान्सुसंधिरुदप

द्यत सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित् यशस्वीध्रुव

श्रीसीतारामसहाय ८

मनामगीपिकावितेन सर्वकंश्चायम २१ २०

358

यस्यअसितस्यप्रतिराजानःशत्रुभूताराजानः १८ सोसितःप्रतियुध्यन्प्रतिपक्षतयायुध्यन् प्रवासितःराज्यान्निःसारितः १९ इति
श्रुतिःपुरातनकथाइत्यर्थः २० सगरंगरसहितंभर्त्सशैलवरेहिमवत्यभिरतोबभूव २१ तत्रहिमवतिएकाशापिताग्ररा २२कांक्षे

ॐ रा॰ बा॰ का॰ टी॰ १८ 359

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतपार्थिवाः हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशिबिंदवः १८ तांश्चसंप्रति
युध्यन्वैयुद्धेराजाप्रवासितः हिमवंतमुपागम्यभार्याभ्यांसहितस्तदा १९ असितोल्पबलो
ज्यकालधर्ममुपेयिवान् द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः २० एकागर्भविनाश
र्थायसपत्न्यैसगरंददौ ततःशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः २१ भार्गवश्च्यवनोनामहिम
वंतमुपाश्रितः तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसं २२ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षंतीसु
तमुत्तमं तामृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीचाभ्यवादयत् २३ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रेप्सुंपुत्रज
न्मनि तवकुक्षौमहाभागेसुपुत्रःसुमहाबलः २४ महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनि
ष्यति गरेणसहितःश्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे २५

दीतितस्यानाम अभ्युपागम्यशरणंगत्वा अभ्यवाद्यश्चवन्देमुख्यप्रणाममकरोत् २३ पुत्रजन्मनितद्विषयेऽभ्यवदत्उक्तवान् २४
गरेणसहितोजनिष्यतीत्यन्वयःमाशुचःपतिमरणजंगरदानजंचशोकंत्यज पुत्रेणोवस्त्वविनीभविष्यसीतिभावः २५ १८

पतिनारहितेतिपाठेनामावप्रार्षः तस्माच्च्यवनप्रसादात् व्यजायतप्रसूता १८ यतोगरेणसहजातोऽतःसगरोनामसोऽभवत् १०१८
सहस्त्रनामासुरुषादकः वसिष्टशापवशाद्राक्षसोभवत् वसिष्ठायप्रतिशापंदातुमञ्जलिंजलंस्वपत्न्यानुनयेननयेनस्वपादयोर्विसृ

च्यवनंवनमस्मात्सवाजपुत्रीपतिव्रता पतिनारहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत सपत्न्यानुगरा
दत्तस्तैर्दत्तोगर्भंजिघांसया सहतेनगरेणैवसंजातःसगरोऽभवत् १९ सगरस्यासमंजस्त्व
सासमंजाद्थांशुमान् दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः १८ भगीरथात्ककुत्
स्थस्तुककुत्स्थाच्चरघुस्तथा रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः १९ कल्माषपादो
ह्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंखणः सुदर्शनःशंखणस्याग्निवर्णःसुदर्शनात् ५० शीघ्रगस्त
ग्निवर्णस्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः मरोःप्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषःप्रशुश्रुकात् अंबरीषस्य
पुत्रोऽभूनहुषस्तुमहीपतिः नहुषस्ययायातिस्तुनाभागस्तुययातिजः ५१ नाभागस्यवभू
व्रान् ततःकल्माषवर्णोपादस्तदाप्रभृत्यसोऽभवत् १९ ५० ५२ वाजःप्रजाहदशरथोऽभवत् पुत्रस्माद्दशरथाज्जातो

ॐ
गवा॰
वाटी॰
१८१
361

यद्यपिवंशपरंपराश्रवणादिप्रत्याद्दश्यतेतथापितत्कुलभेदेनविरोधपरिहारः एकस्यानेकनामकताह्यस्यादीति आदितोवक्ता
णामारभ्यवर्णनमुद्धानांवीराणांसत्यवादिनांसंबंधिनोरामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ५४ ५५ इतिश्रीरामायणेबालकांडेसप्ततितमः ७०
प्रथमजनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गेश्वश्रुतायाश्चनोचितेयनस्ववंशस्वयमेवाह एवमितिब्रुवाणंवसिष्ठंप्रत्यस्माभिःपरिकी

आदिवंशविशुद्धानांराज्ञांपरमधर्मिणां इक्ष्वाकुकुलजातानांवीराणांसत्यवादिनां ५४ राम
लक्ष्मणयोरर्थेत्वत्सुतेवरयेऽल्पे सदृशाभ्यांनरश्रेष्ठसदृशेदातुमर्हसि ५५ इत्यार्षेश्रीमद्रामाय
णेबालकांडेसप्ततितमःसर्गः ७० एवंब्रुवाणंजनकः प्रत्युवाचकृताञ्जलिः श्रोतुमर्हसि
भद्रंतेकुलंनःपरिकीर्तितं १ प्रदानेहिमुनिश्रेष्ठकुलंनिरवशेषतः वक्तव्यंकुलजातेनत
न्निबोधमहामते २ राजाभूत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतःस्वेनकर्मणा निमिःपरमधर्मात्मासर्व
सत्त्ववतांवरः ३ तस्यपुत्रोमिथिर्नामजनकोमिथिपुत्रकः प्रथमोजनकोराजाजनकादप्युदा
वसुः ४

तितंतोस्माकंकुलंश्रोतुमर्हसि १ कुलजातेनसत्कुलप्रसूतेनप्रदानेकन्यादानविषयेकुलंवक्तव्यमित्यन्वयः २३
निस्रुतिमेः मिथिनाम्नाचमिथिलेति प्रथमोजनकः सर्वेषामस्माकंजनकशब्दव्यवहार्यत्वेमूलभूतः ४

१८१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाम्नसिंहंनामतःसुकेतुरित्यर्थः ५-५। तस्यह्रस्वरोमणःज्येष्ठोहं ममानुजःकुशध्वजः १६ सममपितामांज्येष्ठंतुराज्येभिषिच्यकु

362 उदावसोस्तुधर्मात्माजातोवैनंदिवर्धनः नंदिवर्धसुतःशूरःसुकेतुर्नामनामतः ५ सुकेतो
रपिधर्मात्मादेवरातोमहाबलः देवरातस्यराजर्षेर्बृहद्रथइतिस्मृतः ६ बृहद्रथस्यशूरो
भून्महावीरःप्रतापवान् महावीरस्यधृतिमान्सुधृतिःसत्यविक्रमः ७ सुधृतेरपिधर्मात्मा
धृष्टकेतुःसुधार्मिकः धृष्टकेतोश्चराजर्षेर्हर्यश्वइतिविश्रुतः ८ हर्यश्वस्यमरुःपुत्रोमरोः
पुत्रःप्रतींधकः प्रतींधकस्यधर्मात्माराजाकीर्तिरथःसुतः ९ पुत्रःकीर्तिरथस्यापिदेवमी
ढइतिस्मृतः देवमीढस्यविबुधोविबुधस्यमहीध्रकः १० महीध्रकसुतोराजाकीर्तिरातो
महाबलः कीर्तिरातस्यराजर्षेर्महारोमाव्यजायत ११ महारोमणस्तुधर्मात्मास्वर्णरोमाव्य
जायत स्वर्णरोमणस्तुराजर्षेर्ह्रस्वरोमाव्यजायत १२ तस्यपुत्रद्वयंजज्ञेधर्मज्ञस्यमहात्म
नः ज्येष्ठोहमनुजोभ्राताममवीरःकुशध्वजः मांतुज्येष्ठंपिताराज्येसोभिषिच्यपितामम

शध्वजंभारंभरणीयं यद्वाकुशध्वजंभारंराज्यभारंवमपिसमावेश्यस्थापयित्वावनंगतःइत्यन्वयः १४

धुरंराज्यभारं स्नेहात्पश्यन्नुपालयन् १५ सांकाश्यमितिसुधन्वनगरनामअवरोधकोऽगमत् अवरोधंकृमागतवानित्यर्थः १६
शैवंधनुः सीतावकन्यामह्यंदीयतामिति हृतान्प्रेषयामासेत्यर्थः १७ तस्याप्रदानाद्धेतोः विमुखोयुद्धविमुखः १८ सांका

ॐ
रामा·
बाल·
१८२

363

हृद्देपितरिस्वर्यातेधर्मेणधुरमावहं भ्रातरंदेवसंकाशंस्नेहात्पश्यन्कुशध्वजं १५ कस्यचित्
थकालस्यसांकाश्यादागतःपुरात् सुधन्वावीर्यवान्राजामिथिलामवरोधकः सचमेप्रे
षयामासशैवंधनुरनुत्तमं सीताकन्यापद्माक्षीमह्यंवैदीयतामिति १७ तस्याप्रदानान्महर्षे
युद्धमासीन्मयासह सहतोभिमुखोराजा सुधन्वातुमयारणे १८ निहत्यतंमुनिश्रेष्ठसुध
न्वानंनराधिपं सांकाश्येभ्रातरंशूरमभ्यषिंचंकुशध्वजं १९ कनीयानेषमेभ्राताअहंज्येष्ठो
महामुने ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगवः २० सीतांरामायभद्रंतेऊर्मिलांलक्ष्मणाय
वै वीर्यशुल्कांममसुतांसीतांसुरसुतोपमां द्वितीयामूर्मिलांचैवत्रिर्ददामिनसंशयः द
दामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव २१ रामलक्ष्मणयोराजनगोदानंकारयस्वह पितृका

श्येसुधन्वनगरे १९ ऊर्मिलांयोनिजांनिजपुत्रीं २१ त्रिर्ददामित्युक्तमपिदार्ढ्यायेत्याशयः २२ गोदानंसमावर्तनं वैवाहिकंविवाहादौक १८२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथतृतीयदिवसेतत्रमिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसेयज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसेवाद्यमघानक्षत्रंफाल्गुन्यांपूर्वफाल्गुनीनक्षत्रेउत्तरेत्रे
ह्येतएवभगोयत्रप्रजापतिरितितेनन्नविरोधः भगोहिपूर्वफल्गुनीदेवः उत्तरफाल्गुन्याअर्यमेतिवोध्यं वैवाहिकंविवाहं विन
याद्विवाहकं मघानक्षत्रंपितरोदेवताफल्गुनीनक्षत्रमर्यमादेवताफल्गुनीनक्षत्रंभगोदेवतेतितैत्तिरीयसंहितायां ग्रथैसाःपू
र्वेफल्गुनीभगस्योत्तरेइतितद्ब्राह्मणेचोक्तंतेनयथाश्रुतमेवसम्यगितितत्त्वं उत्तरेइतिपुंस्त्वमार्षं यद्यप्युत्तराफाल्गुनीसीता

364

मघाह्यद्यमहाबाहोतृतीयदिवसेप्रभो फल्गुन्यामुत्तरेराजंस्तस्मिन्वैवाहिकंकुरु २४
रामलक्ष्मणयोरर्थेदानंकार्यंसुखोदयं २५ इत्यार्षेरामायणेबालकांडेएकसप्ततितमःस
र्गः ७१ तमुक्तवंतंवैदेहंविश्वामित्रोमहामुनिः उवाचवचनंवीरंवसिष्टसहितोनृपं १

याःजन्मर्क्षंतथापितद्द्वेषप्रथमवर्णंविहायतज्जन्मसत्त्वेनतस्याःकन्याराशित्वात्तृतीयैकादशरूपभकूटप्रहेस्तस्यनदोषः भ
कूटशुद्धेरानश्चदृष्टमितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं किंचपूर्वोक्तस्यतस्याहादशाब्दंदृष्टिस्तत्रविवाहोऽनुचितएवएकनाडीदोषाच्चरामसीत
योर्वियोगाइतिध्येयं २४ रामलक्ष्मणयोरर्थेतदभ्युदयायसुखोदयंसुखोदकंदानंगोभूतिलहिरण्यादेदानंकार्यंत्वयेतिशेषः २५
एकसप्ततितमःसर्गः वीरंजनकम् १ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथा त्वया परस्परव्यतिरेकेण परो नास्ति २ धर्मसंबंधो द्वयोर्विवाहसंबंधः सदृशः तद्रूपः किं वा मिलया सह वर्तमानाया
सीतायास्तस्याय थ्यायोगता मलक्षणा यो यः संबंधः तद्रूपसंपदा सदृशः सीतयोर्मिलयेति पादस्य संगपव ३ किं विदर्भ
वमस्ति तच्छ्रूयतामित्यन्वयः ४ कयोः पत्नीनामर्थे तत्राह भरतस्येत्यादि आर्यार्थे पूर्वोक्ताविपि तथा तेसुतेसीतोर्मिलत्तयो

ॐ
रामा॰
बाटी॰ 365
१८१

अविदित्वा त्वमस्मे यानि कुलानि नरर्षभ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैव तोषोस्ति कश्चन २ सदृशो
धर्मसंबंधः सदृशो रूपसंपदा रामलक्ष्मणयो राजन्सीतयोर्मिलया सह ३ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ
श्रूयतां वचनं मम भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ४ अस्य धर्मात्मनो राजन्रू
पेणाप्रतिमं भुवि सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ५ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च
धीमतः वरयेति सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ६ पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः
लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ७ उभयोरपि राजेंद्र संबंधेनानुबध्यताम् इक्ष्वा
कुकुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ८

वरये ६ दशरथपुत्रेषु मध्ये कस्मिंश्चिदपि विरूपणं नास्तीत्याह
पुत्रा इति ७ उभयोरावयोः संबंधेनेक्ष्वाकुकुलं संबध्यतां तत्र च संबंधे पुण्यकर्मणो भवतो व्यग्रचित्तं भवत्विति शेषः कथ
मीदृशेन महाराजेन पुत्राग्रहणया संबंधश्च कष्टं च कार्यमिति व्यग्रता मास्त्वित्यर्थः ८

स्वयंनतशिष्यादिसाक्तेयतयस्मादाज्ञापयतः तस्मादिदंकुलंधर्मसमस्ते १० सहितौनिमस्यचैराग्रजक्रमेणतामर्थे ॥ एकाहेति
तदजभावोनित्याः समासांताऽइति सप्तम्यर्थेस्ततीयाएकदिवसेइत्यर्थः वत्सराणामितिदीर्घत्वमार्षं ११ फल्गुनीभ्यामुत्तराफा
ल्गुनीभ्यामुपलक्षितेउत्तरेदिवसेद्वितीयेदिवसेप्रजापतिर्देवता प्रयास्यंचविवाहश्रजोत्पत्तिसाध्यतयोनिलिंगाधिष्ठात्रभगादेव

366 विश्वामित्रवचः श्रुत्वावसिष्ठस्यमतेतदा जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाचमुनिपुंगवौ ९ कुलं
धर्मसिदंसर्वयेषांनोमुनिपुंगवौ सदृशंकुलसंबंधंयदाज्ञापयतःस्वयम् १० एवंभवतु
भद्रंवःकुशध्वजस्तेइमे पत्न्यौभजेतांसहितौशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ एकाह्नाराजपुत्रीणां
चतसृणांमहामुने पाणीन्गृह्णंतुचत्वारोराजपुत्रामहाबलाः ११ उत्तरेदिवसेब्रह्मन्
फल्गुनीभ्यांमनीषिणः वैवाहिकंप्रशंसंतिभगोयत्रप्रजापतिः १२ एवमुक्त्वावचःसौम्यं
प्रत्युत्थायकृतांजलिः उभौमुनिवरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत् १३ परोधर्मःकृतोमह्यं

मत्तेनेतिकतकः १२ प्रत्युत्थायआसनादुत्थाय १३ शिष्योस्मिभवतोस्तथा इमान्यासनमुख्यानिआस्य-
परोधर्मःकृत्स्नादानरूपः अहंभवतोःशिष्योस्मितथायथादृशावंथोश्चवयोःशिष्यः स्वस्यशिष्यत्वेकर्तीग्रसःकुशध्वजस्यशि
ष्यत्वमर्थसिद्धं आसनमुख्यानिभयाप्रणीतानिसिंहासनानि आस्यतामित्यार्षंपरिपालयेतामिमर्थंकराप्रत्ययपिशुभदीप

ननु दशरथस्य सिंहासनं कथं त्वया शक्यदानमत आह यथेयं मिथिला दशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवमयोध्यापुरी मम अतो युष्माकं त्रिसिं
हासन प्रभुत्वे नास्ति संदेहः अतो यथायोग्यं प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ पूजायां बहुवचनं वयं सर्वे भवदधीना इत्याशयः १६ हृष्टः एवमेवावा
देनेति शेषः १७ अभिरूपा भवद्रूपाः राजसंघाश्च भवद्भ्यामपि पूजिताः अनेन वितयेन सर्वे लोकेषु ख्यापिताः भवद्रूपा एवं वै विनीता

यथा दशरथस्येयं तथायोध्यापुरी मम प्रभुत्वे नास्ति संदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथ १६ तथा ब्रुवा
ति वैदेहे जनके रघुनंदनः राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिं १७ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ
मिथिलेश्वरौ ऋषयो राजसंघाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः १८ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामः
स्वमालयं श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीत् १९ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्त
दा मुनींद्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः २० स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः
प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमं २१

नामपूर्वोर्थस्त्वयीतिभावः १८ तर्जितेपि प्रतिगृहीतान् दातरि जनके आशीः स्वस्तीत्यादि १९ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य २० प्रभातेऽभ्युदा
यकाले प्रातः कालकर्तव्यं गोदानाख्यं कर्म चक्रे २१

ॐ· रामा· बाटी· १८४

367

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नदं गतेन प्रसिद्धगोदानमाह गवामित्यादि एकैकशः श्लोकार्थे २२ संपन्ना बद्धदम्या ईदृश्यो या गावस्तासां गवां चत्वारि लक्षाणि ददा
वित्तमन्तरेणान्वयः २३ गोदानं तत्ताख्यं कर्मापि वेद्यं गोदानं चैलवत्कार्यं षोडशे हेतदुच्यते संकारयेद्वेशान्तेनास्ति शमश्रूणां मुंडनं
भवेत् स्नात्वा च वाग्यतो लिप्तमहः शेषं नयेद्व्रती आदित्ये चास्तमिते वाचं विसृजेत् नातिकेशवरोः अहं करं ददामीति दद्याज्ञो

गवां शतसहस्रं च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः २२ सुव
र्णशृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः वित्तमन्यच्च
सुबहु द्विजेभ्यो रघुनंदनः ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः २४ स सुतैः कृतगोदानैर्वृ
तः स तु नृपतिस्तदा लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः २५ इत्यार्षे रामायणे सर्गः ७२
यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् १
पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् २

त्रियुं तं ततः एवं चाश्वलायनकारिकायां संस्मावर्तनपूर्वांगं वेदं व्रतानि वापारंनीतानुभयमेव वा गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तत्
तदनुज्ञयेति याज्ञवल्क्यात् २४ सोम्यः सोमः इव सौम्यः सोम्य एव सौम्यः २५ इत्यार्षे रामायणे रामे रामायणतिलके वालकांडे
द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ समुपेयिवान् दशरथमिति शेषः १ २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

केकयाधिपतिर्युधाजित्पिताकुशलमब्रवीदितियुधाजितीतिशेषः येषांमस्माकंत्वंकुशलकामोसितेषामस्माकंसंप्रत्यनाम
यमितिचाब्रवीत् १ आगमनप्रयोजनमाह स्वस्रीयंभरतं ४ श्रुत्वायोध्यायामहंत्वाभरतंद्रष्टुकामस्त्वाभ्युपायातइत्यन्वयः ९

केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवीत् येषांकुशलकामोसितेषांसंप्रत्यनामयं १
स्वस्रीयंममराजेंद्रद्रष्टुकामोमहीपतिः तदर्थमुपयातोहमयोध्यांरघुनंदन २ श्रुत्वात्वह
मयोध्यायांविवाहार्थंतवात्मजान् मिथिलामुपयातांस्तुत्वयासहमहीपते ३ त्वरयाभ्युप
यातोहंद्रष्टुकामःस्वसुःसुतं अथराजादशरथःप्रियातिथिमुपस्थितं ४ दृष्ट्वापरमसत्कारैः
पूजनार्हमपूजयत् ततस्तामुषितोरात्रिंसहपुत्रैर्महात्मभिः ५ प्रभातेपुनरुत्थायकृत्वाक
र्माणितत्त्ववित् ऋषींस्तदापुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ६ युक्तेमुहूर्तेविजयेसर्वाभरणभू
षितैः भ्रातृभिःसहितोरामःकृतकौतुकमंगलः ७ वसिष्ठंपुरतःकृत्वामहर्षीनपरानपि
वसिष्ठोभगवानेत्यवैदेहमिदमब्रवीत् ८ राजादशरथोराजन्कृतकौतुकमंगलैः पुत्रै
र्नरवरश्रेष्ठदातारमभिकांक्षते ९ ॥

यज्ञवाटंयज्ञशालायद्वारं ६ युक्तेइत्यादिसार्धश्लोकस्सोपागम
दितिपूर्वेणान्वयः युक्तेशुभलग्नादियुक्तेविजयेतदाख्ये ७ पत्यज्ञवाटान्तर्वर्तिनंवैदेहं १० दातारंदानमत्वाज्ञांभवेद्भूमींकांक्षते

दारप्रतिग्रहीतृभ्यां योगेनेति शेषः सर्वार्थादानधर्माः क्रियन्तेऽत उत्तमं वैवाह्यं ब्राह्मः स्यात् विवाहोपयोगि लौकिकालौकिकं कर्म कृत्वा ततः स्वधर्मप्रवेशाज्ज्ञादानं त्वं प्रतिपद्यस्व तावत्तथैव तिष्ठामरेति भावः १२ परमोदारः परमदाता १३ प्रतिहारो द्वारपालः येन राजागमनं प्रतिवक्ष्यते इति शेषः यथेदं मम राज्यं तथा तव तत्र स्वगृहप्रवेशे को विचार इत्यर्थः १४ अपि वक्तृत्वस्वक

370

दारप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः संभवंति हि स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमं १२ इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् १३ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते स्वगृहे को विचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव १४ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः १५ सद्योहं त्वत्प्रतीक्षोस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलंब्यते १६ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा प्रवेशयामास सुतान् सर्वान् ऋषिगणानपि १७

तेयेन मयैव युष्मत्प्रतीक्षा क्रियते स त्वमिहागतोसीति कृतं कौतुकं सर्वस्वं वैवाहिककृत्यं मंगलाचारो याभिस्ता वेदिमूलं वेदिसमीपं १५ सद्यः अस्मिन्काले त्वत्प्रतीक्षः त्वत्प्रतीक्षः अविघ्नमखिलेवं यथा सर्वं विवाहकर्म भवता क्रियतां किमर्थं हायं वधूनां विलंब्यते इति शेषः १६ कृत्वा वसिष्ठमग्रतः १७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· रावा· वाटी· १८९ 371

सर्वां वैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः १८ लोकरामस्य लोकप्रियस्येति यावत् १९ प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः प्रपामंडपम् तस्मिन्नरत्नानामकत्वेन प्रपात्वारोपः वेदिं विवाहवेदिं इयं वेदिरग्न्याधारा २० सुवर्णपालिकाभिः सांकुराभिरिष्टकुंभैः छिद्रकुंभैः नानावर्णादियुतकुंभैः प्रच्छिद्रकुंभैरिति पाठे स्फुटनादिदोषरहितैः स्वर्णकुंभैरित्यर्थ इति कतकः छिद्रकुंभैः करकैरि

ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः सह धार्मिक १८
रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः १९
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानंदं च धार्मिकं प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः २० अलं
चकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समंततः सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुंभैश्च सांकुरैः २१ अंकुराढ्यैः
शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः शंखपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः २२ लाजपूर्णैश्च
पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् २३

वितितीर्थः २१ अर्घ्यादिपूजितैस्सुपूजितैः २२ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरित्यर्थः संस्कृतैर्हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिः समैः समप्रमाणैः समास्तीर्य वेदिमिति शेषः २३ ॥

॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विधिना कल्पोक्तं तेन कल्पायेन मंत्रैश्च प्रभृसंस्कृतं हविरिति शेषः विवाहहोमादीनां वरकृतत्वात्तत्पुरोहितो वसिष्ठो जुहाव २४
अग्नेः समक्षं प्राच्यां वाभिमुखं वेदेर्शे संस्थाप्येत्यन्वयः २५ इयं जनकजा वीर्यनिर्जिता मम सुता ते त्वाभिजातं सहत्वं सहधर्मचरी भुवने
न्यक्तं कर्तव्यं तदनया सहेति स्मारितं २६ प्रतीच्छ प्रतिगृहाण तदुपयोगितेन च पाणिना पाणिं गृहाण सुपाणिं महीनां दिक्षु वै

372

अग्निमाधाय वेद्यां तु विधिमंत्रपुरस्कृतं । जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिसत्तमः २४
ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषितां । समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा २५
अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानंदवर्धनं । इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव २६ प्रतीच्छ
चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना । पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा २७ इत्युक्त्वा
प्राक्षिपद्राजा मंत्रपूतं जलं तदा । साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा २८ देवदुंदुभिनि-
र्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् । एवं दत्वा सुतां सीतां मंत्रोदकपुरस्कृतां २९ अब्रवीज्जनको रा-
जा हर्षेणाभिपरिप्लुतः । लक्ष्मणागच्छ

स्यान निक्रमणीयेति एवमुक्त्वा छायेवानुगता भविष्यतीत्यन्वयः २७
मंत्रपूतं कन्यादानमंत्रेण पूतं जलं प्राक्षिपत् तत्रामहस्तेरिति शेषः २८ द्वितीयमंत्रोदकाभ्यां पुरस्कृतां २९ उद्यतां दानकृतनिश्चयां १०

प्रतीछेत्यादि प्राग्व्याख्यातं ज्येष्ठक्रमतां पूर्वं लक्ष्मणपाणिग्रहस्तु भिन्नोदरत्वान्न दोषाय १२ सुचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यादि यैः ११ पत्नी
भिः सहिताः संतु भवंतु इत्यन्वयः १४ वेदिं विवाहवेदिं राजानं जनकं १५ ऋषींश्चापि प्रदक्षिणं कृत्वेति शेषः यथोक्तेन शास्त्रोक्तेन

प्रतीछ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्यय: तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ गृ
हाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनंदन शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः श्रुतकीर्ते म
हाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना सर्वे भवंत: सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रता: ११ पत्नीभि: संतु का
कुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्यय: जनकस्य वच: श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् १४ चत्वारस्ते चतसृ
णां वसिष्ठस्य मते स्थिता: अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च १५ ऋषींश्चापि महात्मान:
सह भार्या रघूद्वहा: यथोक्तेन ततश्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकं १६ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंत
रिक्षात्सुभास्वरा दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ननृतुश्चाप्सरःसंघा गंधर्वाश्च ज
गुः कलं विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत १८ ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते त्रि

प्रकारेण विवाहं तत्तत्कुलप्रसिद्धहोमादि १६ तदुक्तं दुंदुभिनिर्घोषादिसहितपुष्पवृष्ट्यादि १८ तूर्याणां यद्धुष्टं घोषस्तन्निनादिते काले

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपकार्यं शिबिरं पश्यन् वधूः संबंधकल्याणं ४· इत्यार्षे रामायणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ७२ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य तौ दशरथजनकौ उत्तरप
र्वतं कौशिकीतटावच्छिन्नं १ जगाम गतः स्वगृहं तोभूत् २ कन्यादानं विवाहकाले कन्यायै देयं धनं यौतकाख्यं तस्यैव प्रपंचो गवामि
त्यादि ३ मुख्यानां कंबलानां नेपालादिभवानां कंबलानां बहूनीति संबंधः क्षौमान् बहूनि तिपरिणामः कोट्यंबराणि कोटिसंख्या

374

अथोपकार्यं जग्मुस्ते सभार्या रघुनंदनाः राजाप्यनुपयौ पश्यन् सर्षिसंघः सबांधवः ४· इत्यार्षे
रामायणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ७२ अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः आपृष्ट्वा तौ
च राजानौ जगामोत्तरपर्वतं १ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपं आपृष्ट्वैव जगामा
शु राजा दशरथः पुरीं २ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु गवां शतसहस्राणि बहू
नि मिथिलेश्वरः ३ कंबलानां च मुख्यानां क्षौमान् कोट्यंबराणि च हस्त्यश्वरथपादातं दिव्य
रूपं स्वलंकृतं ४ ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमं हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां
विद्रुमस्य च ५ ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमं दत्त्वा

त्रिसामान्यवाचीति ४ कन्याधनं स्वखोत्तेन
तानाराजकुमारीणां प्रत्येकमिति शेषः दासीदासमिति गवाश्वादिवदेकवत्त्वं हिरण्यं रजतं सुवर्णादि हेम पक्ष्यं नाना कोटिपदाध्याहा
रेणान्वयः ५ पार्थिवं दशरथं ८

वनैश्च स्वैर्गैस्त्वन्तोः किंकरैश्च सहितः तथा गच्छन्तं दशरथमिति शेषः ८ पक्षिणः काकादयः तत्र पक्षिणां घोरव्याहरणमादौ दुर्निमि
त्तं ततो मृगपक्षिणां गमनं सुनिमित्तं ९ तानशुभाशुभसूचकान्नानाप्रसौम्याः पक्षिणो घोराः घोरशब्दा इत्यर्थः १० हृदंप्रदयकंपजन

375

प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः राजाप्ययोध्याधिपतिः सहपुत्रैर्महात्मभिः ७ ऋ
षीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सलिलान्वितः गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षिसंघं सराघवं ८ घोरास्तु प
क्षिणो वाचो व्याहरन्ति समन्ततः भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणं ९ तान्दृष्ट्वा रा
जशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः १० किमिदं हृ
दयोत्कंपि मनो मम विषीदति राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ११ उवाच मधुरां
वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलं उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतं १२ मृगाः प्रशमयन्त्येते
संतापस्त्यज्यतामयं तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह १३

कं किमिदं दुःखोदर्कं वेति पप्रच्छुः अतिशयात् मे ययो विषीदति ११ दिव्यं व्योमभवं दिव्यं पक्षिमुखात् च्युतं व वर्न घोरं भयं उपस्थितं प्रश
मास्तु वेदयतीति शेषः १२ प्रशामयंति प्रशमं सूचयतीत्यर्थः तेषां संवदतामित्यस्य पुरः इति शेषः १३ ॥

तमोभस्मवासभयमसह्यत्वात्तत् ।१४ समंज्ञात्स्वर्भैरैत्सह्यास्यपार्थः व्रममघुवलंतिः संज्ञमेव भस्मच्छन्नेवाग्निरिति शेषः ।१८ भीमसं
काशं भयंकरदर्शनं ।१७ कैलासमिवेत्यनेन महाकारत्वं ऊर्ध्वमपाक्याति क्रमहेत्थकज्जनः पामरजनः ।१८ प्रभाति प्राये नविद्युपम
यन्नुतत्प्रशारं च प्रग्रहत्यक्षिप्रः श्रीशिवामितपास्थितमित्यर्थः ।१९ जपहोमपरायणाः सन्तीति शेषः यद्यपि होमो ग्राधिक

376 केयपन्नेहृिनीमर्वीपातयश्चमहाद्रुमान् तमसासंवृतःसर्वैःसर्वैनावेदिषुर्दिशः ।१४ भ-
स्मनाचावृतंसर्वंसंमूढमिवतद्बलं वसिष्ठश्चमयस्त्राणेराजाचसमहंतस्तदा ।१५ समसंज्ञा
श्चतत्रासन्सैर्वैमन्यहिचेतनं नतिस्त्रमविवरेतभस्मच्छन्नेवसावभू ।१६ ददर्शभीमसं
काशंजटामंडलधारिणं भार्गवंजामदग्न्यंराजाराजाविमर्दनं ।१७ कैलासमिवदुर्धर्षंका
लाग्निमिवदुःसहं ज्वलंतमिवतेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यंपृथग्जनैः ।१८ स्कंधेचासज्यपरशुंधनु
र्विद्युद्गणोपमं प्रगृह्यशरमुग्रंचत्रिपुरघ्नंयथाशिवं ।१९ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशंज्वलंतमिव
पावकम् वसिष्ठप्रमुखाविप्राजपहोमपरायणाः २०

राज्ञस्तदापार्थिवत्वसमये वापितस्तथापपाते च हृतिमाणामिस्मासिमादिवो ख इति केचित् परे तु जपहोमपराय
णातमप्यत्वहणां श्रुतपवात्रे संजजल्परिति संगच्छते यथा नाटशाहोमादिपरायणानां जल्पासंभवादिसाङ्ग २०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऋषीणां परस्परं जल्पमाह कच्चिदित्यादिश्लोकद्वयेन ... त्रेतावशेषकदेशान विमर्शकोचितर्के २१ इत्यार्षे रामायणे चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ किमभाषतेत्यत्राह रामेति निखिलेन कार्त्स्न्येन चेन न नाटकादिवद्यादिसमुच्चयः १ यत्र यात तथा नायासेन धनुषो भेद

संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति २१ पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितं २२ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनं ऋषयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत २४ इति श्रीरामायणे चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतं धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतं १ तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्तथा तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभं २ तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ३

नेन कृतं तदद्भुतमचिन्त्यं चामेन मनसाप्यशक्यं श्रुत्वा तच्छ्रुत्वेत्यादि गृह्य गृहीत्वा २ जामदग्न्यं जामदग्नेः स्वपितुरागतं पूरयस्व पूर्णं शरेणाकृष्टं शरयस्वैव आकर्षयस्व ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रस्याविपत्रुवः पूरणे सतिवीर्यश्लाघ्यं वीर्यवतस्श्लाघ्यं वीर्येणातद्दत्तयोश्लाघ्यमित्यर्थः ४ तद्वचनं द्वंद्वयुद्धवचनं ५ त्वद्रोषात्
तज्जदत्त्रवयात ६ सहस्राक्षेतत्समिधौप्रतिज्ञाय अतः पार्थिवास्त्रनष्टहीक्षामीसेव प्रक्षेपत्यागः ७ तपसैमहेंद्रकृतकेतनतत्व ८

तदहं तेन बलेनेह त्वायत्तघोषस्य पूरणे द्वंद्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यं महन्नव ४ तस्य तद्वचनं श्रु
त्वा राजा दशरथस्तदा विषण्णवदनो दीनः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ५ त्वद्वरोषात्प्रशांतस्त्वं ब्रा
ह्मणश्च महान्नृपः बालानां मम पुत्राणां क्षमयेदातुमर्हसि ६ भार्गवाणां कुले जातः स्वा
ध्यायव्रतशालिनां सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ७ स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसु
धरां दत्वा वनमुपागम्य महेंद्रकृतकेतनः ८ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने नैवैक
स्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयं ९ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् अनादृत्य तु तद्वा
क्यं राममेवाभ्यभाषत १० इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते दृढे बलवती मुख्ये सुकृते
विश्वकर्मणा ११

त्वं तया मत्कोपास्त्रादिर्मम सर्वविनाशाय क्रतः संग्रामस्त्वयः सर्वनाशमेवोपपादयति
नवेमादि ९१० इमे वक्ष्यमाणाल्लक्षणोयत्वयाभयं यत्र मयाधृतं तेरत्यर्थः बलवती बलवता सेहकस्तनेयत्ननिर्मिते ११

ॐ
रावा॰
बाटी॰
१५०

379

यद्युक्तस्त्वेवत्रिपुरवासिभिरितिशेषः त्रिपुरघ्नंतत्त्वहनुसाधनं ११ वैष्णवंविष्णवेदत्तं तदिदंवैष्णवंतेनप्रसिद्धं १२ रौद्रेणशैवेन शैवस्येदा
नीमस्साधनमाह तदात्विति १४ विष्णोश्शिवस्यसहासनेपारतेन रुद्रपरिकरातभावश्रवणात् स्वयंरुद्रात् दुर्बलइतसमरशैवेणितिकंठ
विष्णोर्बलाबलज्ञानायदेवताः पितामहंपृच्छन्तिस्म तच्चपितामहस्तेषांदेवानांउक्तमभिप्रायंविज्ञाय १५ सत्यवतांवरः सत्यसंकल्पः

प्रत्युस्तस्मैरेकंत्र्यंबकाययुयुत्सवे त्रिपुरघ्नंनरश्रेष्ठभग्नंकाकुत्स्थयत्वया ११ इदंद्वितीयंदु
र्धर्षंविष्णोर्दत्तंसुरोत्तमैः तदिदंवैष्णवंराममथनःपरंजयं १२ समानसारंकाकुत्स्थरौद्रे
णधनुषात्विदं तदातुदेवताःसर्वाःपृच्छन्तिस्मपितामहं १४ शितिकंठस्यविष्णोश्चब
लाबलनिरीक्षया अभिप्रायंतुविज्ञायदेवतानांपितामहः १५ विरोधंजनयामासतयोःसत्य
वतांवरः विरोधेचमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणं १६ शितिकंठस्यविष्णोश्चपरस्परजयैषिणोः
तदातुजृंभितंशैवंधनुर्भीमपराक्रमम १७

सत्यसंकल्पेनदेवानांमोहंनिरसितुमेकात्मनोपिरुद्रविष्ण्वोर्विरोधंजनयामासतावपितत्संकल्पसिद्ध्यर्थमेवविरोधंचक्रतुः इदंयुद्धंदत्तयः
तावेवयोध्यं प्रतः पूर्वोक्तविरोधः १६ तदाहुंकारेणविष्णुनाशैवंधनुर्जृंभितंभीतंशिथिलीकृतंमहादेवस्तंभितः २० ॥

॥ ॥ ॥

याचितावति पत्नावसर्ये हृष्टाप्राप्तनिस्त्रयेदं वैत्रुंह्य दुपरतिं याचितौ देवतानुग्रहाय प्रणमं जगद्गुरुः १९ विस्मयिकं श्रेष्ठं संत्वे ख्यते
न मे निरेक्षानयनः वस्तुतस्त्वप्रहतयुद्धविष्णोराधिक्यदर्शनात्रिपुरवधे पिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोः साम्यग्रहणमिति तात्पर्यम
धिकमितिसम्यसवीयपूर्वं ज्ञानविभ्यस्वरूपमेतत्याधिकमित्यर्थः धनुरुद्धस्विति पदं युद्धदशायांक्रुद्धः पश्चाद्देवप्रार्थनया प्र

380

ॐकारेण महादेव त्वं निर्मितोऽथ त्रिलोचनः देवैस्तदा समागम्य सर्षिभिः सेन्द्रैः सचारणैः १८ यावि
तोऽमराणां ते तत्र जन्मसु तस्त्वोत्सवोतनमो जृंभितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विस्मपराक्रमैः १९ अधिकं मे निवे
विसंदेवाः सर्षिगणास्तथा धनुःकृष्टस्त्वं संक्रुद्धो विदेहेऽशमहाधनाः २० देवतानस्य राजर्षेर्ददौ ह
स्तेसमायकं इदं चवैस्मैवेवामधनुः परं पुरंजयम २१

मत्रः पिवादेवेभ्यो दत्तात्ततः सर्वैर्देवैः सहयुद्धार्थं धनुः शिव्हतोदेवरातस्य ददौ अत एव वरुणेनास्त्रं दत्तमिति वरुणाग्निरुद्रे
णदेवानां दत्तमिति उक्तं ग्रंथ्यन वचन विरोधः स्यात् २० एवं च पैवं च धनुष लदाराभ्यपि शिथिलत्वेन तत्र भंगकृतं तेन ते वीर्याधिक्य
मिति भार्गवाभिप्रायः प्रयस्व धनुष स्रागममांड इदं वैष्णवादि परं पुरंजयमित्याधेमसं ज्ञायाम २१

ॐ
गवा
वाटी
१९१ 381

भार्गवेश्वरश्चेत्युक्त हृषीकेश विष्णुः त्वासंशयात् अप्रतिकर्मणः स्वतंहर्षविषादादिक्रियारहितस्य २० त्यक्तशस्त्रेनाभ्यंतरं विस्मयंत्रू
यंपास्त्रेयेनतथाभूते नयोबलयुतोपिमेपितरि शाकृतीं बुद्धिमास्थितो जनः कार्तवीर्यः सपितरंसंविदेथ २२ त्वमयोग्यपितर्वधं
कृत्वाहेरोषात् तत्रमत्तात्स्वयंअत्मादितवान अडभावप्राप्तः २४ प्राप्यस्वबलेनेतिशेषः अपापकर्मणेयज्ञ तपश्चरणकर्मसाङ्गुणार्थं २५

हृषीकेशं भार्गवेशादाविष्णुः संन्यासमतमं हृषीकस्तमहातेजाः अत्रस्याप्रतिकर्मणः २१ पि
तर्ममदैदोदिद्यजमदग्नेर्महात्मनः न्यस्तशस्त्रेपितरिमेतयोबलसमन्विते अर्जुनोविदधेत
वशाकृतीं बुद्धिमास्थितः २२ वधमप्रतिरूपंतुपितुः कृत्वासुदारुणं तत्रमत्तादयं रोषाज्जा
तेजातमनेकशः २४ पृथिवीचाखिलाप्राप्यकाश्यपायमहात्मने यज्ञस्यातेददांवासदति
णांअपापकर्मणे दृष्ट्वामहेंद्रतिलयंस्तपोबलसमन्वितः कृत्वानयतुषाभेदंततोहंस्तुतमा
गतः २९ तदेवेदैस्वंरामपितृपैतामहं महत् तत्रयमैश्वरस्ततपस्तुहाणाधयतुकृतमं २८

दत्त्वाभूमिमितिशेषः महेंद्रोमहेंद्रपर्वतः पत्तुषःशेवस्य २९ पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमागतं अत्तरपदवृद्धिराषी त्व
यर्ममहर्तिनंमद्याः सर्वंसंगीकृत तत्रयमिन बाह्मणाणाधर्मशाश्वितत्यजेत्यथः ब्राह्मणावनस्थानितमास्थायनाहंशक्रश्तत्रा ॥५॥

शक्तोपिशरयोजनेरत्निशेषः तावत्तापितत्वात्तस्याभ्यापितंद्वंद्वंदास्यामीत्यर्थः अन्यथात्संपारणंवजेतितात्पर्यं २८ इत्यार्षे रा
मायणेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ पितुर्गौरवात् पितृसन्निधिवशात् यंत्रितानियमिताकथायस्यसः कथनेयेनसः १ पितुरानृ
ण्यंपितृहंतृत्वतवयेपितृवैरशुद्धिमास्थितः सन्यत्कर्मक्षत्रियक्षमकृतः तत्रियवधरूपंकृतवानसितदनुरुध्यामहेतगीर

जैयोजयस्वयत्तःश्रेष्ठेशरंपरपुरंजयं यदिशक्तोसिकाकुत्स्थद्वंद्वंदास्यामितेततः २८ इत्यार्षे
रामायणेवालकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ श्रुत्वातुजामदग्न्यस्यवाक्यंदाशरथिस्तदा
गौरवाद्यंत्रितकथःपितूराममथाब्रवीत् १ श्रुतवानसियत्कर्मकृतवानसिभार्गव अ
नुरुध्यामहेब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः २ वीर्यहीनमिवाशक्तंक्षत्रधर्मेणभार्गव अव
जानासिमेतेजःपश्यमेद्यपराक्रमम् ३

क्रमेःस्वशेणावशपवैरशुद्धेहाकर्तव्यत्वात् २ यस्मात्क्षत्रधर्मेणयुक्तंवीर्यहीनमशक्तमिवमन्यमानोवजानासितस्मात्
कथ्यामहे अतोद्यमेतेजःपराभिभवासहत्वलक्षणंमेपराक्रमंचपश्य ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
रामा॰
बाटी॰
१५२

383

क्रुद्धः प्राप्तक्रूररूपः स्वमानववचनेन क्रोधादेव तद्धस्तात्स्वयमेव यतः शरं चापं भार्गवतिष्ठं वैष्णवं वीर्यात् किं च त्वग्राह्यन्तदर्कं पाद्येर्
स्तुत्वादेवि वैष्णवं प्रापत्यान तूर्णतया सह जग्राह वैष्णवं चापं विनयेन बलीलयेति अग्राप्य गुणं वक्ष्यति द्वितीयार्थं जामदग्न्यस्य भावि
तिलघुः शीघ्रः पराक्रमो यस्य सः ४ आरोप्य ज्यारोपं कृत्वा शरं सज्यं ज्यासंयुक्तं चकार ५ जमदग्नेरपत्येन ब्राह्मणोसीति विश्वा

इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधं शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ४ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोब्रवीदिदं ५ ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरं ६ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जितान् लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ७ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ८

मित्रभगिन्याः पौत्रोसीति च पूज्यस्त्वं मेऽतः शि
वधानर्होसि अतस्ते प्राणहरं शरं मोक्तुं न शक्तोस्मीति शेषः ६ इमां त्वद्गतिं गतिसाधनपादौ तत्कृतिं वा आकाशगमना
दिरूपां लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मं तपआदिकमलौकिकं हन्मि हितेष्वायतवाद्दक्षमितिपाठो लोकः तृतीयार्थमेः उभयोर्मध्ये यदि
कश्चित्त्वमेवैतद्देहस्पर्शः ७ कुत एवमत आह न हीति वीर्येण स्वशक्त्या परेषां बलदर्पविनाशनः मोघो व्यर्थः ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृत्तायुधं वैसवं यदः समेता मिलिताः ९ तद्दृष्टुमागता इति शेषः १ वरधनुर्धरे रामे पिकवेतस्य भार्गवस्यालोके तेजसि सं
क्रान्ते सतीति शेषः ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवं पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममनुप्रागमदिति नृसिंहपुराणात्
एवं वाल्मीकीयाद्भ्रान्त एवं भार्गवे जडीकृते सति निर्वीर्यः सरामो राममदेवतत्तन्नद्भुत विस्मृतेजस्कं मपश्यदित्यर्थः ॥ तेदे

384

वायुधयुधं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ९ गंधर्वाप्
सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतं १० जडीकृते तदा लोके रा
मे वरधनुर्धरे निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममवैक्षत ११ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो
जडीकृतः रामं कमलपत्राक्षं मंदं मंदमुवाच ह १२ काश्यपाय मया दत्ता यदा सर्वा वसुंधरा
विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् १३ सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशां त

वविद्गतोऽहमिति तेजोभिरित्यादि रामं संक्रान्तैस्तेजोभिर्हेतुभिः गतवीर्यतया जडीकृतः परशुराम उवाच शरवधमज्ञानबमि
तिशेषः १२ विषये देशे एवमुक्तिस्वदत्तभीत्यादिनिवृत्तये १३ गुरुवचः काश्यपवचः निशां रात्रिं न वसे तत्र शेषः तदा यदा दत्ता
तदा च न वस्तव्यमिति गुरूक्तं तदा प्रभृतीति शेषः पृथिव्यां न वसे इत्यर्थः यतो हमसिहं काश्यपस्याग्रे प्रतिज्ञा कृता इति शेषः

प्रसु ८

राममुनिकाकोत्स्यकृतामेकाक्षर

पृथिव्यांगोत नवसामीसेवंद्रूपप्रतिज्ञाकृता ४

ॐ रा॰ वा॰ टी॰ १५३ 385

यद्देवमतस्तामित्यामादि तांमत्कृतिं आकाशगमनसाधनीपादौ चेद्धनिष्यसि तदा मनोजवं पादमास्थाय काश्यपेन समुद्रेणावृद
तं महेन्द्रं गमिष्यामि अन्यथा शक्तिहान्या मह्यं संकटं स्यादिति भावः १५ तपसा यज्ञादि रूपेण निर्जिता अर्जिताः अत्रगुणपार्जित
लोकहननात्मानुज्ञायास्वस्य तत्त्वज्ञत्वं व्यंग्यं रामस्य लोकदानशक्तिं वयोः स्वातंत्र्यदर्शनेन एषपरत्वबोधनं च पात्रोपि पात

तामिमां मत्कृतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमं १५ लोका
स्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया जहि तांछरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः १६
अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरं धनुषोस्य परामर्शात्स्वस्ति तेस्तु परंतप १७ एते सुरग
णाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे १८

यत्कृतं त्वत्पतनं तच्छायसमवेदयदिति १६ यतः त्वमच्युतस्तत एव न हीनस्तः क्षतिरस्तीत्यहं ब्रवीमीत्याह अक्षय्यं अनाद्यंतं केनापि परा
जयं नेतुमशक्यं च एवं निश्चये हेतुर्धनुष इत्यादि अस्यैवैतस्य वैष्णवस्य रणेयस्य परामर्शात् ग्रहणात् कर्षणाद्वा १७ अप्रतिद्वंद्वं प्रतिभ

युद्ध॰ ११८
१५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इयं त्वद्विषये ऽस्माकि व्रीडा व्रीडार्हाः तत्र हेतुस्त्वयेत्यादि विमुखीकृतः स्वपराक्रमे स्वस्मिन्मोजनेनाशक्तः कृतः एतेन स्वस्य भगवदं
शत्वं रामस्य च पूर्णभगवदवतारत्वं स्वचित्ते स्वातिरिक्तेन विमुखीकरणे हि व्रीडा न त्वस्वात्मना मायया तथाकरणे इति भावः
एतद्भावद्रष्टुमेवागतोऽनेनैव दयया दशरथादीन्प्रति स्वरूपबोधनं रामस्य पूर्णतेजोवत्त्वं संपादितं चेति भाति वैष्णवतेजसोंऽशेन

न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः १९ श
रमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् २० तथा ब्रुवति
रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् २१ स हतान्दृश्य रामेण
स्वांल्लोकांस्तपसार्जितान् जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् २२ ततो वितिमिराः सर्वा
दिशाश्चोपदिशस्तथा सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् २३

मत्र लंकेश्वररावणवधस्य दुष्करत्वात् एतद्दर्शमेव रावणवधे देवगंधर्वादीनां द्रष्टुमागमनं सर्वैः सङ्गतं १९ शरमोक्षे गमिष्या
मि पापस्य दग्धत्वात् पराक्रमस्य च शरमोक्षेण फलप्रतिबंधे जीवन्मुक्तो भूत्वा गमिष्यामीत्यर्थः अनेन लोकाव धेयः स्वे

रामः दाशरथिना रामेण स्वभावात्पूजितो नमस्कृतस्तस्य प्रशस्यहेति पाठे तं दाशरथिं प्रदक्षिणीकृत्य अंतर्यामित्वेन ज्ञानात् प्रदक्षिणकरणे
तद्विषयत्वात्तस्य प्रणामकरणं कार्यमिति बोध्यं आत्मगतिं तत्त्वज्ञानं स्थानं च जगामेत्यर्थः प्रभुरिति ब्रह्मत्वेन सर्वलोकप्रभुत्वं २५

387

रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः २५ ३
इत्यार्षे रामायणे सर्गः ७ गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशाः १ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनंदनः २ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरंगिणी अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ३ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः स्वतः बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय राघवं ४ गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितोऽनघः पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ५

इत्यार्षे रामायणे सर्गः ७ रामे परशुरामे प्रशांते गते क्रोधशान्त्या वितंयस्य हस्ते तत्हस्ते स्थितं धनुर्वरुणाय देवैः सह कोऽत्र कथ
यत्नार्थमंतरिते स्थिताय ददौ न्यासात्मनेति विशेषः वरुणस्याप्रमेयत्वं भगवद्वाक्याद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् इदं च तैत्तिरीयोपनिषदि स

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ· रामा· वाटी· १८५ 388

देवतायतनानिशुभस्थलानिदेवतानामिताः सर्वाराजसुताः स्नुषाः सर्वाराजपत्न्यः समपूजयनप्रणामयंतिस्मअभिवाद्यानअभिवादा
र्हान्अभिवाद्यनमस्कार्यं ॥ १ ॥ कृतास्त्राःअस्त्रज्ञाः कृतज्ञाःइतिपाठेशुश्रूषितपितृनियोगाः ॥ ४ ॥ वर्तयंतिपितृशुश्रूषांकुर्वंति नरर्षभा

देवतायतनान्याशुसर्वास्ताः समपूजयन् अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वाराजसुतास्तदा ॥ १ ॥ वेश्मि
वेश्मदिताः सर्वाभर्तृभिर्मुदितारहः कृतदाराः कृतास्त्राश्चसधनाः ससुहृज्जनाः शुश्रूषमा
णाःपितरंवर्तयंतिनरर्षभाः कस्यचितथकालस्यराजादशरथःसुतं ॥ ५ ॥ भरतंकैकयीपुत्र
मब्रवीद्रघुनंदनः अयंकैकयराजस्यपुत्रोवसतिपुत्रक ॥ ६ ॥ त्वांनेतुमागतोवीरोयुधा
जिन्मातुलस्तव श्रुत्वादशरथस्यैतद्भरतःकैकयीसुतः ॥ ७ ॥ गमनायाभिचक्रामशत्रुघ्नसहित
स्तदा आपृच्छ्यपितरंशूरोरामंचाक्लिष्टकारिणं ॥ ८ ॥ मातृश्चापिनरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितोय
यौ युधाजित्प्राप्यभरतंसशत्रुघ्नंप्रहर्षितः ॥ ९ ॥ स्वपुरंप्राविशद्वीरःपितातस्यतुतोषह गते

तामादयः कस्यचित्कालस्यअत्ययेइतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मातुलस्तवे चभरतेरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ १० ॥
ति अतस्त्वगंतुंगंतासिआगच्छेतिशेषः पतद्वाक्यं ॥ ७ ॥ अक्लिष्टकस्यापितुःक्रियपानभवतितथाकर्तुंशीलमस्येतरामम ॥ ८ ॥ १८५

389

तांसेनांप्रथमंतुभिन्नांयस्मात्तामाप्यासेवेत्यर्थः जगामसेनेतिशेषः पताकाध्वजपटः ध्वजोदंडः पताकायुक्तध्वजवतीपताकाः तद्वध्वजाःध्वजामहांतस्तस्यै रम्यांसंभावनः ९ सिक्तेनराजपथेनसर्वासमंताद्रम्या ७ श्रीमद्भिःदारपरिग्रहादधिकलक्ष्मीवद्भिःपुत्रैःसहयालेपजथाव

वेदयामासतांसेनांजगामाशुततःपुरीं पताकाध्वजिनीरम्यांतूर्योद्घुष्टनिनादितां ६ सिक्त

राजपथांरम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्करां राजप्रवेशसुमुखैःपौरैर्मंगलपाणिभिः ७ संपूर्णांप्रा

विशद्राजाजनौघैःसमलंकृतां पौरैःप्रत्युद्गतोदूरंद्विजैश्चपुरवासिभिः ८ पुत्रैरनुगतःश्री

मान्श्रीमद्भिश्चमहायशाः प्रविवेशगृहंराजाहिमवत्सदृशंप्रियं ९ ननंदस्वजनैराजाग

हेकामैःसुपूजितः कौसल्याचसुमित्राचकैकेयीचसुमध्यमा १० वधूप्रतिग्रहेयुक्तायाः

श्चान्याराजयोषितः ततःसीतांमहाभागामूर्मिलांचयशस्विनी ११ कुशध्वजसुतेचोभेज

गृहुर्नृपयोषितः मंगलालापनैर्होमैःशोभिताःक्षौमवाससः १२

त्यादौतस्याचहिमवत्सादृश्यंपगदहे ९ कामैःविषयभोगपरिकरस्रक्चंदनादिभिःसुपूजितःप्राप्तसज्जःननंदः १० वधूनांस्नुषाणां

प्रतिग्रहेमंगलाचरणपूर्वकंदर्शनस्पर्शने ११ मंगलालापनैर्मंगलार्थमालापनैराशीर्वादैरुपलक्षितानारतिशेषःहोमैर्गृहप्रवेशानी

बा॰टी॰रामायणबालका॰ १२

प्रियाणि हितानि हितानि पर्य्यंते शुभजनकानि पौराणां परमयंत्रितः शक्तिं सरति मर्यादां लंघी २२ गुरूणां तद्विषये परमयंत्रितः गुरु
कार्याणि गुरुसंबंधी शुश्रूषादीनि नैगमा वणिजः २३ विषयवासिनः प्रीतिरिति शेषः तेषां चतुर्णां गुणानां मध्ये सत्यपराक्रमो रामः यथा
तिशयात् भूतानां मध्ये स्वयंभू इव गुणवत्तरो बभूव इत्यन्वयः २४ बहूनृतून् द्वादशवर्षाणीत्यर्थः इति वृद्धाः २५ मनस्वी प्रशस्त

390

पितरं देवसंकाशं पूजयामास तत्तदा पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः २१ चकार रा
मः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयंत्रितः गुरूणां गुरुका
र्याणि काले कालेन्ववैक्षत एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा २३ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे
विषयवासिनः तेषां मतिमतां लोके रामः सत्यपराक्रमः २४ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणव
त्तरः रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहूनृतून २५ मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः प्रिया
तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति २६ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो विवर्द्धते तस्याश्च भर्ता
द्विगुणं हृदये परिवर्तते २७

लमनस्कः अत एव तद्गतमनाः नित्यं सीतागतमनाः तस्या हृदि समर्पितः संबंधसामा
मेव प्रीतये त्यर्थः एतेन परमस्नेहानुरागो दर्शितः पितृकृताः ब्रह्मविवाहसदृशविवाहेन पितृदत्ताः स विवाह एव सर्वेषां प्रशस्त इति भावः २ ८
नैतावदेव किंतु गुणात् हितकारित्वादिनिव्रतादिरूपात् रूपं सौंदर्यं तद्रूपगुणाच्च भूयोधिकं रामस्य प्रीतिर्वर्धते स्म तस्याश्च हृदये गुणा
द्रूपगुणाच्च भर्ता द्विगुणं परिवर्तते स्म २७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ॰
रा॰वा॰
वा॰टी॰
१५५ 391

तस्य रामस्यांतर्गतं हृदयं हृदयाभिप्रायं मैथिली हृदा स्वहृदयेन भूयो धिकं विशेषेण मैथिली जनकात्मजा रूपिणी श्रीरिव रूपे दे
वताभिः समा सीता आख्यातिजानाति अतो ज्ञायते भर्तॄनं तत्हृदयस्येति २८ अभिकामया स्वविषयेच्छावत्या स्वेच्छाविषया
च समेयिवान्संयुक्तः विभुः प्रभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव तत्रद्वादशवर्षाणि राघवः सह मे तया रमयामासेत्य
मात्मनारायणभवाश्रियेतिपाद्मेउक्तं पक्षोनेषाउशवर्षस्य विश्वामित्रेणानयतानंपंचदशवर्षसमामैविवाहइतिबोध्यं २५ ३

अंतर्गतमप्यस्य कमाख्याति हृदयं हृदा तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा देवताभिः
समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी २८ तया स राजर्षिसुतो भिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया
अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः २९ इत्यार्षे रामायणे बालकांडे स
प्तसप्ततितमः सर्गः ७७ रामाविर्भवनं ताडकानाशः शिलाविमोचनं सीता
स्वीकरणं रामगर्वभंगः शुभेस्थितिः १ रामस्य परवालीलावालकांडे प्रकीर्तिताः वाल्मी
किऋषिणा रम्या परमानंददायिनी १ ॥ संसरणं समासम्ब शुभमस्तु सर्वजगताम् २

सार्षे बालकांडे सप्ततितमः सर्गः ७७ बालकांडे हु सर्वाणि कथितानि समस्तमिति: मेघाकानो हे सहस्रे चपंचाशव्य पातद्वयं १ ग्रंथ
कंठः ऊढारस्ते ऊरुरामयष्टोविते गवाम्बुजन्मनातातन्मधुरराघवोवधः २ बालेबालेनकस्मेनहताना सर्द्दणं कृतो सीतायुक्तेऽस्मि
तायेन स्वामः पातुनः सदा ३ वाल्मीकीयरामायणे बालकांडः संपूर्णोस्तु ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

Sans. MS
294.592
R165
409-Ms.

रामायण॥ वाल्मीकि टीका॥
भिन्न पत्रक॥ ९० सं०११ पं०त्र०पृ०

ह० ले०

बालकांड १
पत्र १८० ॥

१५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative